

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

І. В. Толстов, В. О. Даніл'ян

ФІЛОСОФІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Харків 2024

УДК 1+316(075)
Т 52

*Рекомендовано вченою радою Українського державного
університету залізничного транспорту як навчальний посібник
(витяг з протоколу № 6 від 11 грудня 2023 р.)*

Рецензенти:

проф. В. О. Абашнік (Харківський національний медичний
університет),
доц. В. С. Нікулін (ХНУ ім. В. Н. Каразіна)

Толстов І. В., Даніл'ян В. О. Філософія і соціологія: Навч.
Т 52 посібник. – Харків: УкрДУЗТ, 2024. – 222 с., табл. 6.

ISBN

У навчальному посібнику «Філософія і соціологія» ретельно проаналізовано шлях становлення філософії від античних часів до сьогодення, розкрито зміст основних філософських і соціологічних понять, визначено їхні об'єкт, предмет, структуру і функції, етапи історичного становлення, особливості розвитку в епоху глобалізації, висвітлено сутність суспільства як складної соціальної системи, визначено чинники, що впливають на міжетнічні відносини, сімейні стосунки тощо.

Навчальний посібник призначений для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня технічного спрямування, а також усіх, хто цікавиться філософською та соціологічною проблематикою.

УДК 1+316(075)

ISBN

© Український державний університет
залізничного транспорту, 2024.

ЗМІСТ

Вступ	7
ЧАСТИНА I. ФІЛОСОФІЯ	10
Розділ 1. Філософія та її предмет. Філософія досократиків. Софісти і Сократ	10
1.1. Предмет філософії	10
1.2. Філософія досократиків	17
1.3. Софісти і Сократ	21
Розділ 2. Філософія Платона та Арістотеля	24
2.1. Філософія Платона	24
2.2. Філософія Арістотеля	30
Розділ 3. Неоплатонізм і середньовічна філософія: патристика та схоластика	39
3.1. Неоплатонізм	39
3.2. Патристика	41
3.3. Схоластика	43
Розділ 4. Англійський матеріалізм і європейський раціоналізм філософії XVII століття	48
4.1. Англійський матеріалізм	48
4.2. Європейський раціоналізм XVII століття	53
Розділ 5. Німецька класична філософія І. Канта. Його етика та естетика	61
5.1. Особливості німецької класичної філософії. Трансцендентальний ідеалізм І. Канта	61
5.2. Етика та естетика І. Канта	65
Розділ 6. Діалектична логіка Г. Гегеля і філософське вчення К. Маркса	70
6.1. Діалектична логіка Г. Гегеля	70

6.2. Філософське вчення К. Маркса	75
Розділ 7. «Філософія життя», екзистенціалізм, постмодернізм	79
7.1. «Філософія життя»	79
7.2. Екзистенціалізм	81
7.3. Постмодернізм	85
Розділ 8. Українська філософська думка	91
8.1. Професійна філософія Києво-Могилянської академії. Філософія Г. С. Сковороди	91
8.2. Філософія українського романтизму ХІХ–ХХ століття	94
8.3. Філософія української національної ідеї	97
8.4. Філософія України у ХХ столітті	98
ЧАСТИНА ІІ. СОЦІОЛОГІЯ	100
Розділ 9. Соціологія як наука. Історія виникнення та розвитку соціології як самостійної науки	100
9.1. Соціологія як наука	100
9.2. Структура, функції та методи соціології. Зв'язок соціології з іншими науками	102
9.3. Етапи розвитку соціологічного знання	106
Розділ 10. Суспільство як складна соціокультурна система. Соціальна структура суспільства та методологічні підходи до її аналізу	114
10.1. Поняття суспільства. Соціологічні підходи до визначення суспільства. Основні характеристики суспільства	114
10.2. Суспільство як соціокультурна система	115
10.3. Методологічні підходи до аналізу соціальної структури суспільства	118
10.4. Соціальна структура суспільства. Соціальні групи в соціальній структурі суспільства	119
10.5. Основні ознаки функції та дисфункції соціальних інститутів	125

Розділ 11. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність	127
11.1. Поняття «соціальної нерівності» та причини її виникнення	127
11.2. Соціальна стратифікація. Теорії соціальної стратифікації, історичні типи соціальної стратифікації	128
11.3. Соціальна мобільність. Види і форми соціальної мобільності. Канали вертикальної мобільності. Особливості та засоби соціальної мобільності	135
Розділ 12. Соціологія глобалізації та глобальних проблем сучасності	140
12.1. Поняття і сутність глобалізації. Ознаки і прояви глобалізації, її переваги та недоліки. Антиглобалізм	140
12.2. Соціологія глобалізації та глобальних проблем сучасності: об'єкт, предмет, функції та завдання	144
12.3. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їхнього розв'язання	146
12.4. Глобалізаційні процеси	148
Розділ 13. Етносоціологія	152
13.1. Етносоціологія як наука: специфіка, об'єкт, предмет, завдання	152
13.2. Етнос і нація. Основні соціологічні теорії походження етносу та нації	156
Тема 14. Соціологія сім'ї	160
14.1. Соціологія сім'ї як наукова дисципліна: об'єкт, предмет, функції	160
14.2. Поняття сім'ї та шлюбу. Типології сім'ї. Історичні типи шлюбно-сімейних відносин	162
14.3. Функції сім'ї. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група	167
14.4. Особливості розвитку сучасної сім'ї	172

Розділ 15. Соціологія особистості	176
15.1. Соціологія особистості як галузь соціологічного знання	176
15.2. Особистість. Розуміння особистості в межах різних гуманітарних наук. Соціологічна структура особистості	177
15.3. Соціалізація особистості	183
Розділ 16. Соціологія молоді	187
16.1. Соціологія молоді як галузь соціологічного знання: сутність, об'єкт, предмет, функції	187
16.2. Підходи до соціологічного вивчення молоді	189
16.3. Молодь як особлива соціально-демографічна група	192
16.4. Молодіжні субкультури	196
Бібліографічний список	201
Словник основних понять і термінів	206
Персоналії	217
Алфавітний покажчик	220

ВСТУП

У сучасному постіндустріальному та глобалізованому світі, де інновації та технології посідають центральне місце, майбутній фахівець, крім спеціальних знань і навичок, має володіти соціальними уміннями – ефективно комунікувати, працювати в команді, генерувати креативні ідеї, критично осмислювати власні та чужі ідеї тощо. Саме тому освітня програма має включати компоненти, спрямовані на розвиток здатності особистості до критичного мислення, гармонійного поєднання внутрішньої свободи й соціальної відповідальності, вміння відстоювати свої цілі та/або принципи й толерантності.

Крім того, у процесі здобуття вищої освіти у здобувачів має сформуватися усвідомлена здатність до самонавчання та професійного самовдосконалення, позиціонування себе як громадянина певного суспільства, розуміння закономірностей і тенденцій соціальних процесів тощо. Більш конкурентоспроможними є фахівці, які володіють не тільки професійними знаннями та досвідом, але демонструють високий рівень обізнаності з загально-гуманітарних питань, що дає змогу їм ефективно взаємодіяти з окремими людьми та соціальними групами. Як наслідок, вивчення гуманітарних дисциплін, зокрема філософії і соціології, набуває особливої значущості для здобувачів технічного спрямування.

Філософія як наука про рефлексуючий, мислячий світогляд і соціологія як наука про соціальні відносини в суспільстві створюють широкі можливості для ґрунтовної та об'єктивної характеристики духовних і соціальних явищ. Ці взаємодоповнювальні науки ставлять перед собою за мету визначення та пояснення реалій сьогодення, перспектив суспільного розвитку.

Вивчення філософії дає змогу майбутнім інженерам розвивати критичне мислення та аналітичні навички. Вони здатні бачити технічні

проблеми в контексті ширших суспільних та етичних викликів. Філософське мислення допомагає створювати інновації, розуміючи їхні соціокультурні та етичні наслідки. Соціологія також дає інженерам можливість розуміти особливості суспільних процесів, взаємодію між різними соціальними інститутами, тенденції розвитку різних сфер суспільного буття. Розуміння соціальних і культурних аспектів інженерних інновацій допомагає адаптувати технічні рішення до потреб громадськості й презентувати їх у суспільно-прийнятних формах.

Навчальний посібник «Філософія і соціологія» складається з двох частин. Перша частина присвячена розгляду основних філософських понять і теорій. У першому розділі надано загальну характеристику філософії як науки: визначено сутність філософії, її об'єкт і предмет; проаналізовано основні типи світогляду – міфологічний, релігійний, філософський. У наступних розділах матеріал про поняття, категорії, теорії та персоналії переважно впорядковано за історичним принципом (від найдавніших часів до сучасності). Друга частина охоплює соціологічну проблематику. Початковий розділ визначає об'єкт і предмет соціології, її специфіку, структуру, функції, історію становлення та розвитку. Зміст матеріалу в цій частині посібника подано за галузевим таким принципом: загально-соціологічна проблематика (суспільство як соціальна система, структура суспільства), конкретно-соціологічна проблематика (соціологія особистості, молоді, сім'ї, етносоціологія, соціологія глобалізації).

Наприкінці кожного розділу наведено запитання для самоперевірки, які допоможуть зрозуміти ступінь засвоєння навчального матеріалу здобувачем. Такий зворотний зв'язок дає змогу виявити незрозумілі питання й переглянути їх повторно, а за потреби – поставити уточнювальні запитання викладачеві. Для зручності користування наприкінці навчального посібника наведено алфавітний покажчик (полегшує пошук основних понять, категорій і теорій), впорядковану інформацію про

персоналії і словник (надано визначення основних понять філософії та соціології в алфавітному порядку).

Навчальний посібник призначений для ознайомлення здобувачів освіти з кращими досягненнями світової та української філософської і соціологічної думки, пояснити соціальну взаємозалежність людей, проаналізувати значення різних форм соціальної взаємодії для організації суспільного буття, розвинути навички самостійного, критичного, креативного мислення, створити підґрунтя для кристалізації свідомої громадської позиції.

Отримані знання допоможуть майбутнім фахівцям сформувати і підвищити рівень освіченості, загальний розумовий рівень, розширити світогляд, розвинути вміння мислити і спілкуватися, даючи можливість стати неординарною креативною та соціально-відповідальною особистістю, яка вміє визначати свою роль у суспільстві та здійснювати соціальну мобільність. Також це дасть змогу здобувачам по-новому поглянути на професію залізничника для подальшої післявоєнної відбудови України.

Кожний розділ навчального посібника завершується запитаннями для самоперевірки, відповідаючи на які, здобувачі легко зможуть засвоїти навчальний матеріал і гідно подати власні знання на лекційних і семінарських заняттях.

Навчальний посібник допоможе здобувачам опанувати філософські і соціологічні знання як доповнення до дисциплін фахового циклу, що дасть змогу їм стати висококваліфікованими фахівцями, здатними розуміти й вирішувати соціальні завдання в процесі здійснення своєї професійної діяльності. Глибоке розуміння соціальних і етичних аспектів розширюватиме можливості для кар'єрної та професійної реалізації.

ЧАСТИНА I. ФІЛОСОФІЯ

Розділ 1. ФІЛОСОФІЯ ТА ЇЇ ПРЕДМЕТ. ФІЛОСОФІЯ ДОСОКРАТИКІВ. СОФІСТИ І СОКРАТ

1.1. Предмет філософії

Термін «**філософія**» має грецьке коріння і складається зі слів «*phileo*» – *любов* і «*sophia*» – *мудрість*, а дослівно його можна перекласти як «любов до мудрості». Будь-яка мудрість є світоглядом, тобто сукупністю поглядів на світ у цілому і ставлення людини до цього світу, тому філософія завжди пов'язана зі світоглядом, але, звісно, не будь-який світогляд може бути філософією. За деякими історичними свідченнями, слово «філософ» вперше вжив давньогрецький математик і мислитель Піфагор щодо людей, які прагнуть високої мудрості та гідного способу життя. Але появу самого терміна «філософія» пов'язують з ім'ям давньогрецького мислителя Платона. У вченні Платона «софія» – це думки божества, що визначають розумний, гармонійний устрій світу. Злитися з софією здатне лише божество. Людям доступні лише прагнення, любов до мудрості. Тих, хто прагнув до мудрості, почали називати філософами, а те, чим вони займалися, – філософією. Пізніше сутність філософських пошуків людини німецький філософ Іммануїл Кант сформулював так: «Хто я є? Що я можу знати?», «Що я маю робити?», «На що я можу сподіватися?». Зміст цих запитань, їхній акцент постійно варіювався, то переміщувався до осягнення навколишнього всесвіту, то зосереджувався на проблемах суто людського існування. Загалом сутність філософії полягає в безперервному пошуку відповідей на запитання, які ставить людина перед світом, а світ – перед людиною.

Предметом філософії виступає людина і світ у їхньому взаємозв'язку. Ця зв'язка – «людина-світ» – об'єднує всі ті проблеми, які, долаючи межу повсякденності, спрямовують людину до появи нового сенсу. Філософія стимулює правильне ставлення людини до світу, а тим самим – до інших людей і самої себе. Від розуміння світу залежить і розуміння людини, її сутності, відповідного способу життя у світі, сенсу її життя, призначення тощо. Отже, відношення «людина – світ» стає тим смисловим центром, навколо якого формується в певну цілісність той духовний зміст, якого набуває людина, відшукуючи відповіді на запитання, націлені на здобуття нового сенсу. Таку духовну цілісність і визначають як світогляд. Специфіка філософії відносно світогляду як такого стосується власне рівня теоретичності, критичного «самоусвідомлення» змісту світогляду. Іншими словами, «**філософія** – це світогляд на його теоретичному рівні. Узагалі ж **філософія** може бути подана як рефлексуючий, мислячий світогляд» [35, с. 8].

Отже, предметом філософії є найзагальніші характеристики розвитку природи, суспільства, мислення, усієї духовної культури, які розглядаються під кутом зору «людина - світ». Інакше кажучи, предметом філософії є не світ сам по собі, не людина сама по собі, а відношення «людина – світ». Саме через ці поняття людина усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві настанови. Причому для філософського пізнання нема «особливих» об'єктів усередині відношення «людина – світ», нема і заборон. Будь-яка царина відношень світу і людини може стати проблемою філософського осмислення, однак під певним кутом зору і зі специфічною світоглядною й методологічною метою.

Українські науковці В. М. Петрушов та І. В. Толстов зазначають, що «**світогляд** – це не просто знання, а й оцінювання людиною світу й самої себе, тобто це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму та чуття, інтелекту і дії. Інтегруючи пізнавальні, ціннісні та спонукально-

діяльні настанови людської життєдіяльності, світогляд становить духовне ядро особистості, стає підґрунтям наших намірів і планів. У структурному плані у світогляді прийнято виділяти такі рівні, як світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння. Проте передусім вирізняються емоційно-психологічний рівень (світовідчуття) і пізнавально-інтелектуальний рівень (світорозуміння)» [35, с. 9].

Пізнавальний і ціннісний способи освоєння світу в людській свідомості мають бути якось урівноважені. Ідеться про єдність відчуття і розуму, розуміння та діяння, віри й сумніву, теоретичного і практичного досвіду людей. Саме цю функцію виконує світогляд, спираючись на життєвий досвід людини. Останній відфільтровує все, що безпосередньо не відповідає життєвим інтересам людини. Специфічна ж функція світогляду полягає в тому, щоб синтезувати теоретичні знання та практичний досвід людей у певні методологічні настанови, які сприятимуть активному самовизначенню людини у світі. Отже, **світогляд** є системою принципів і знань, ідеалів і цінностей, надій і вірувань, поглядів на сенс і мету життя, які визначають діяльність індивіда або соціального суб'єкта й органічно входять до його вчинків і норм мислення. Системний характер світогляду забезпечують переконання – ядро та зміст світогляду як такого, які з'єднують думку з дією, втілюють ідею у практичну діяльність. У рамках філософського світогляду людина розвиває притаманну нам здатність до самоусвідомлення, свідомого регулювання наших думок, почуттів, вольових рухів, тобто рефлексії (унікальної здатності людської свідомості у процесі сприйняття дійсності сприймати і себе саму).

Нарівні з філософією перебувають і інші форми світогляду: міфологічний, релігійний, художній, натуралістичний, буденний тощо. Звичайно виділяють три **історичні типи світогляду**: міфологічний, релігійний, філософський.

Міфологічний світогляд ґрунтується не на теоретичних доказах і міркуваннях, а художньо-емоційному переживанні світу. Усупереч науці міф пояснює все, бо для нього нема непізнаного і невідомого. Цій формі світогляду притаманний антропоморфізм, тобто ототожнення природних сил із людськими, одухотворення всього суцього, перенесення людських рис і властивостей на навколишній світ, середовище, космос тощо. Світ явищ постає для міфологічної свідомості як інше живе «Я», а не безособовий мертвий і порожній об'єкт. Таке світовідчуття і складає основу міфу. Тут явища природи є втіленням одухотворених істот.

Релікти міфологічної свідомості залишилися і в сучасній свідомості та культурі, де вони, як і раніше, виконують своє головне призначення – устанавлювати гармонію між світом і людиною, природою і суспільством, суспільством та індивідом, зв'язувати сучасне і майбутнє, забезпечувати зв'язок поколінь, закріплювати систему цінностей, забороняти або стимулювати певні форми поведінки. У масовій свідомості ще присутні міфологеми про расову або національну вищість, можливість перетворити планету на загальнолюдський дім, де панує абсолютна злагода, про винятково цивілізаторську роль окремих країн тощо. Отже, деякі особливості міфологічного мислення зберігаються в масовій свідомості і тоді, коли міфологія втрачає свою колишню роль.

У первісному суспільстві міфологія перебувала в тісному зв'язку з релігією. Точніше, вони були єдиним цілим. Однак, на відміну від міфу, **релігійний світогляд** не змішує земне та сакральне. У релігійному світогляді вже чітко розділяються світ земний, природний, і світ небесний, надприродний. Інакше кажучи, світ роздвоюється на тілесний і духовний. Основу релігійного світогляду складає віра в існування надприродних сил, їхню панівну роль у світобудові та житті людей. Творча всемогутня сила – Бог – стоїть над природою і поза природою. Буття Бога переживається людиною як одкровення. Релігія обґрунтовує пріоритет духу над тілом,

необхідність турботи про душу. У центрі будь-якої релігійної свідомості лежить пошук вищих цінностей, істинного шляху життя. Проте в релігійному світогляді, який апелює до містичного досвіду, одкровення та віри часто-густо знаходять вираження і зовсім інші настрої та ідеї: фанатизм, ворожість до людей іншої віри, непримиренна ворожнеча між різними групами людей однієї віри тощо. Зазначене унеможлиблює однозначне оцінювання ролі релігії в розвитку суспільства.

Близькість філософії та релігії полягає в тому, що вони вирішують схожі завдання світоусвідомлення та впливу на свідомість, поведінку людей. Проте є велика відмінність. **Філософський світогляд** відображує зростаючу в суспільстві потребу розуміння світу з позиції знання, розуму. Якщо релігія не потребує доказів, розумного обґрунтування своїх положень, то філософія – це завжди теоретизування, кропітка праця думки. Філософська форма опанування світоглядних проблем має не тільки духовно-практичний, але й теоретичний характер. Основні світоглядні проблеми філософія намагається розв'язувати за допомогою розуму, тобто мислення, що спирається на поняття і судження, які пов'язані між собою певними логічними законами. На перший план тут висувається потреба розуміння світу і людини з позицій знання, що зближує філософію з наукою. Філософія не може розвиватися, не спираючись на досягнення науки. Проникнення в пізнання дійсності – необхідна умова формування уявлень про світ і саму людину, їхні взаємозв'язки і відносини. А це і є умовою створення загальної картини світу. Разом із тим самі по собі наукові знання ще не визначають характер філософського бачення світу. Адже філософія, розглядаючи відношення «людина – світ», порушує питання про мету і сенс життя, щастя і шляхи його досягнення. Так само і розвиток наукового знання відчуває потребу філософського осмислення ставлення людини до світу і себе, адже розвиток наукових знань є результатом практичного впливу людини на світ з метою забезпечення

свого існування та розвитку. І спрямованість цього практичного впливу, а отже, і розвиток наукового пізнання багато в чому визначається людськими пріоритетами, оцінками, сенсами, тобто світоглядом.

Розв'язуючи проблему свого ставлення до світу, людина завжди прагнула виробити цілісне уявлення про світ, у якому вона живе, з'ясувати, що лежить в його основі, яка з його першооснов є визначальною. Щодо цього з'явилися два основні підходи. За першим, основою світу є об'єктивна реальність, матеріальне начало, а сама людина є продуктом цього світу. Цей напрям у філософії отримав назву **матеріалізм**. За іншим підходом, будь-якій творчій діяльності передуює ідеальний образ. Світ починає розглядатися як результат утілення ідеального начала. Цей напрям отримав назву **ідеалізм** [5, 58].

Звернемо увагу на те, що багатство конкретних варіантів і форм, яких набувають матеріалізм та ідеалізм в історично-філософському процесі, виявилось настільки значним, що в більшості випадків визначити приналежність тієї чи іншої позиції до матеріалізму або ідеалізму було надзвичайно складно. І в цьому нема нічого дивного, оскільки у «чистому вигляді» ні матеріалізм, ні ідеалізм у житті не зустрічаються.

Із питанням про первинність буття пов'язане і питання про монізм, дуалізм і плюралізм. **Монізм** (грец. *monos* - один) – це філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії (матеріалістичний монізм) або духу (ідеалістичний монізм). **Дуалізм** (лат. *dualis* – двоїстий) – принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить із визнання наявності в ньому двох першооснов – духу й матерії, ідеального та матеріального. **Плюралізм** (лат. *pluralis* – множинний) передбачає декілька або безліч вихідних першооснов. Його основу складає твердження про множинність першооснов буття і основ пізнання. Наприклад, деякі давні мислителі розглядали як першооснову всього суцього такі начала, як земля, вода, повітря, вогонь тощо [9, 58].

Успіхи у справі наближення до розуміння світу, свого ставлення до нього значною мірою залежать від методу філософування (філософія завжди проблему універсального пов'язувала з загальними методами дослідження), зокрема від ставлення до таких двох найзагальніших методів, як **діалектика** та **метафізика**. За *метафізичним методом*, у всіх сферах життя процеси та явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв'язку і не розвиваються. Нічого якісно нового тут виникнути не може. На противагу метафізиці, *діалектичний метод* наполягає на принципах універсального зв'язку всіх явищ природного, соціального і духовного вимірів дійсності та принципів її розвитку. І діалектика, і метафізика виконують важливі функції щодо реалізації філософського процесу. Діалектика активізується тоді, коли виникає потреба вибору спрямованості філософського пошуку, коли надзвичайно необхідні нові творчі ідеї. Метафізичний метод активізується з виникненням проблеми систематизації та упорядкування отриманого матеріалу.

Інша важлива особливість філософського осягнення дійсності – **субстанціалізм** (*лат. substantia – сутність*), який знаходить свій вияв у прагненні філософів пояснити всю різноманітність явищ природи зведенням їх до чогось постійного, відносно усталеного і самостійно існуючого, єдиного усталеного начала.

Визначенню ролі, яку відіграє філософія в суспільстві, сприяє і з'ясування її основних **функцій**: світоглядної, пізнавальної (гносеологічної), методологічної, практичної [35, с. 18].

Світоглядна функція філософії полягає в тому, що філософія узагальнює уявлення людей про світ, впливає на усвідомлення людиною цілей і сенсу життя. Вона допомагає людині визначити своє ставлення до реальності.

Пізнавальна (гносеологічна) функція полягає в тому, що філософія формує знання про світ, людину, їхні закони розвитку. Пізнавальна

функція визначає те коло проблем, які постійно вивчаються філософією, – людської духовності, сенсу життя, кохання, культурні аспекти функціонування науки, мистецтва, релігії, соціальної відповідальності та інші.

Методологічна функція обумовлена тим, що філософія є надважливою у процесі усвідомлення навколишнього світу. Основні положення філософії мають методологічне значення для наукового пізнання. Філософія допомагає більш ефективному та раціональному використанню наукових методів конкретних наук.

Практично-діяльнісна функція філософії полягає в турботі про добробут людей. Філософія чинить активний, трансформаційний вплив на навколишній світ і саму людину.

1.2. Філософія досократиків

Європейська філософія виникла в Стародавній Греції в VII-V століттях до нашої ери. Цей період у розвитку філософської думки отримав назву **античний** (з лат. – *древній*). **Антична філософія** поділяється на два періоди: *досократичний* і *класичний*. До Сократа філософська думка була спрямована виключно на космологію або світопояснення: прагнення пізнати зовнішній світ, його структуру та походження, перші причини всіх речей або начало всього існуючого. До перших філософських шкіл належать мілетська, елейська та піфагорійська. Окремо слід згадати такого мислителя, як Геракліт, який вважається першим стихійним діалектиком. Усі вони додержувалися принципу монізму в питанні про начало всього існуючого.

Антична філософія починається з *Фалеса* (624-547 роки до нашої ери), який заснував мілетську школу, до якої належали *Анаксимандр* (бл. 610-540 роки до нашої ери) і *Анаксимен* (бл. 585-525 роки до нашої

ери). Фалес першим поставив питання про природу речей: «Що лежить в основі світу?», «Що є началом усього?», «З чого все виникає?». Фалес стверджував, що першоосною світу є вода. Усе походить із води та у воду перетворюється. Вода як природне начало є носієм всіх змін і перетворень [45, с. 5].

Анаксимандр за першооснову приймав апейрон – невизначене і безмежне начало. Частини цього начала змінюються, все інше залишається незмінним. Це нескінченне начало характеризується як божественне. Воно недоступне чуттєвому сприйняттю, але пізнається лише розумом.

Анаксимен стверджував, що першоосною всього є повітря. Усі речі виникли з повітря внаслідок його згущення та розрідження. Повітря може перетворюватися на воду, вогонь і всі різні предмети, які навколо нас.

Подальший розвиток філософії пов'язаний із *Гераклітом Ефеським* (бл. 540-480 роки до нашої ери). Він вважав, що першоосною світу є вогонь, з якого все виникає і до якого все повертається. Вогонь – образ вічного руху. Цей процес здійснюється під впливом загального закону, світового розуму, який він називає «логос». Особливу увагу Геракліт приділяє руху як джерелу єдності та різноманітності світу. Першим положенням філософії Геракліта став закон загальної зміни та руху. «Усе тече, усе рухається і ніщо не перебуває у стані спокою», – такий загальний закон усього, що існує у світі. Усе змінюється з часом. У вирі Всесвіту нема нічого незмінного та нерухомого. «Не можна увійти двічі в одну й ту саму річку». Виникнення та зникнення, життя і смерть, народження та загибель – усе пов'язане між собою та переходить одне в одне. Геракліт вважав джерелом розвитку боротьбу протилежностей [45].

Засновником елейської школи був *Парменід* (бл. 540-470 роки до нашої ери). Він чітко розрізняв справжню істину, яка є продуктом раціонального пізнання дійсності, і несправжню – уявлення, що спирається

на чуттєве пізнання. Чуттєве пізнання створює нам образи уявного стану речей. Критерієм істини є розум, а у відчуттях точності нема. Отже, філософію він поділив на дві частини – філософію істини та філософію уяви. Найважливішою для Парменіда була наука про буття, суще – **онтологія** (грец. *ontos* – *буття, суще, logos* – *вчення*). Для філософа все є буття. Воно є сущим (існує насправді), і його не може не бути. Буття може бути пізнаним як істина, воно може мислитися, може бути висловлене, визначене, описане. Бо будь-яка думка має лише суще, лише те, що існує. Якби думка мала інший зміст, що відрізняється від сущого, то вона не мала б жодного змісту, тому що все, що не є сущим, є небуттям, або нічим [3, 5, 9].

Повністю вірним ученню Парменіда був його учень *Зенон* (бл. 490-430 роки до нашої ери), який відомий завдяки своїм апоріям (логічні складності). До найбільш відомих апорій належать «Дихотомія», «Ахілл і черепаха» тощо. В апоріях Зенон показав, що в поняттях простору і часу містяться суперечності, які не можна подолати. *Простір* і час – це форми явищ, форми неістинного буття – ненаповненого, примарного, порожнього. Він уперше створив конкретну основу для ідеалістичного світогляду, виявив різницю між мислимим сущим і тим, що існує в реальності.

Засновником піфагорійського союзу був *Піфагор* (бл. 584 або 570 – бл. 500 або 497 роки до нашої ери). Піфагор і піфагорійці значну увагу приділяли розвитку математики. Зацікавленість піфагорійців математикою проявилася в абсолютизації чисел, створенні містики чисел, де числа стали першопричиною реального світу. Вони вважали основними перші чотири числа арифметичного ряду – одиницю, двійку, трійку, четвірку. У геометричній інтерпретації цим числам послідовно відповідають точка, пряма (визначається двома точками), трикутник (як пласка фігура, що визначається трьома точками), піраміда (як найпростіша об'ємна фігура). Сума цих основних чисел уособлює собою декаду ($1+2+3+4=10$), яку

піфагорійці вважали ідеальним числом і приписували їй божественну сутність. Десять, за ученням піфагорійців, – це таке число, на яке можна перекласти всі речі та явища світу з його протилежностями.

Плюралістичний напрям у розвитку античної філософії був сформований *Емпедоклом* (бл. 490-430 роки до нашої ери), *Анаксагором* (бл. 500-428 роки до нашої ери) і *Демокритом* (460-370 роки до нашої ери) [5, 9, 59].

Вихідним пунктом учення Емпедокла є чотири стихії або корені речей: вогонь, повітря, вода і земля. Вони не перетворюються одна на одну, повністю заповнюють простір і постійно знаходяться в русі, переміщуючись і змішуючись. Ці стихії вічні та незмінні і навіть мають імена богів (божественні стихії), вони пасивні, рухаються у просторі, але самі є нерухомими, незмінними. Різні речі виникають через те, що стихії поєднуються в різних пропорціях.

Анаксагор вважав основою всіх речей нескінченну кількість малих матеріальних частинок, які якісно розрізняються між собою. Їх він називає насінням речей (або гомеомеріями). Насіння речей як матеріальна основа світу є інертним і нерухомим, але причиною його руху постає нус, або розум. **Нус** – це принцип упорядкування матеріального світу. Він простий, самодержавний, не змішаний з жодною річчю, існує сам по собі. Нус тільки породжує, викликає, ініціює рух. Потім вступають у дію природні процеси.

Учення Анаксагора про насіння речей підготувало ґрунт для атомістичної концепції світобудови. Атомізм – одна з найбільш цілісних, послідовних та усталених традицій у світовій філософії і науці. Започаткована ця традиція у Стародавній Греції філософом Демокритом. Причиною всього, що існує, Демокрит вважав атоми і порожнечу. Атоми характеризуються величиною, формою, порядком і станом. Вони є причиною речей, які виникають і гинуть завдяки їхньому з'єднанню та

роз'єднанню. Без порожнечі неможливий рух, а тому всюди є порожнеча, нема її лише в атомах. Демокріт першим у давньогрецькій філософії сформулював поняття причини. Жодне явище у світі не відбувається без причини. Отже, Демокріт заперечує випадковість, що стає на шлях фаталізму.

1.3. Софісти і Сократ

Період, про філософію якого йтиметься, називають класичною добою в розвитку Стародавньої Греції. Ця доба починається десь із другої половини V століття до нашої ери і триває практично все IV століття до нашої ери. Її характеризує діяльність софістів, які переключують увагу філософських пошуків із природи на суспільство. Мислителі цієї пори помітили, що, окрім природи, є ще й інший, не менш цікавий, світ – світ людини, її культури, і він відрізняється від світу природи. Саме в цей час софіст *Протагор (бл. 480-410 роки до нашої ери)* висловлює думку про те, що «людина є мірою всіх речей». Основою міркувань усіх софістів було розрізнення природного і людського, або суспільного. Перше існує як закон, друге – як звичай. А це означало, що у природі діють закони, які від людей не залежать, а отже, змінити їх людина не може. Щодо законів, за якими живе людина в суспільстві, то вони встановлюються людиною довільно, а тому їх можна змінювати, бо вони залежать від людини. Ось чому «людина – міра всіх речей». Отже, істину софісти вважали відносною, релятивною, тобто залежною від людини. А якщо так, то істина в кожній людини своя. Але таке її розуміння руйнувало можливість узгодження дій між людьми, створювало проблеми в єдиному просторі людського існування. Саме це стало причиною зміни ставлення до софістів, яке з часом стало негативним. Особливо гостро суб'єктивність софістів критикував *Сократ (469-399 роки до нашої ери)*. Він вважав, що

істина і справедливість існують самі по собі і не можуть бути для одного такими, а для інших – протилежними [3, 5, 9].

Сократ ніколи не записував своїх думок і міркувань. Надавав перевагу усному спілкуванню, оскільки вважав, що тільки в живій розмові можна виховати особистість. А тому основні відомості про нього ми дізнаємося від його сучасників – Аристофана, Ксенофонта і Платона. Вихідною тезою філософії Сократа є заклик: «Пізнай самого себе!». Досліджуючи природу людського мислення, Сократ відкрив, що воно здійснюється за допомогою понять (поняття – це форма мислення, думка, яка узагальнено відображує предмети і явища навколишнього світу, зв'язки та відношення між ними). Тільки утворення понять веде до істинного знання. За формою поняття є універсальними утвореннями, і кожне з них, будучи єдиним, вказує на багато речей. Такими поняттями є, наприклад, істина, добро, справедливість тощо. Ці та інші загальні поняття не можуть бути пізнані чуттями, наочно уявлені. Їх можна пізнати тільки розумом. А тому, хоч і не до кінця чітко, Сократ доходить висновку, що загальне знаходиться в розумі і з розуму його необхідно виводити. Саме такий зміст має теза «Пізнай самого себе». Вона означає, що для отримання істинного знання необхідно пізнати поняття власного розуму, виходячи з того, що поняттям є думка, яка узагальнює окремі речі та предмети. Цим Сократ намагався подолати суб'єктивізм філософії софістів. Основними методами філософування Сократа були іронія та маєвтика. За допомогою *іронії* він показував опоненту суперечливість його думок, позбавляв пихи, примушував ніяковіти, думати самостійно, а не повторювати загальні банальні думки. Другим кроком була **маєвтика** – спроба опоненту допомогти самостійно віднайти загальні поняття, які забезпечують сталість тих чи інших істин і загальних норм. На відміну від софістів, Сократ не заперечував існування істини, вічно до неї прагнув і спонукав до цього інших. Тому він не був «учителем» у звичному

розумінні цього слова, а був живим утіленням прагнення до істини, навчав шукати її, а не давав її готовою.

Сократ був переконаний, що в основі людських законів лежить закон божественний. Оскільки люди недосконалі, то божественний закон вищий за людський.

Закон людський і закон божественний не завжди збігаються. Якщо закон держави відхиляється від божественного закону, то перевагу слід надавати останньому. Надавати перевагу божественному закону над людським означає засудити існуючі традиції з позицій власного розуму. Неважко здогадатися, що за божественним розумом прихований сам Сократ. Опора на божественний розум виявилася нічим іншим, як визнанням необхідності керуватись у суспільному житті власним розумом, самотійно мислити. Саме цьому Сократ навчав людей, вважаючи, що знання є основою доброчесності, людської моральності.

Пошук істини, філософування є шляхом самовдосконалення, способом досягнення блага та щастя, дорогою до внутрішньої свободи. Усі моральні якості людини Сократ зводить до знання. Він вважає, що знати добро і чинити безглуздо, робити зло людина не може. Не може також, за Сократом, знати, що таке добро, і не робити його. Знати добро і добре діяти, бути добродієм – це для Сократа одне і те саме. У цьому полягає **етичний раціоналізм** Сократа, який зводиться до перебільшення ролі знання в моральній поведінці людини. І справді, хіба злочинці, вбивці не знають, що вбивати неморально і навіть злочинно в юридичному сенсі слова та гріховно в контексті релігійного світогляду? Очевидно, знають, однак вбивають. На цей недолік етики Сократа вказували наступні покоління філософів. Для становлення моральної людини знання хоч і необхідні, та їх недостатньо. Освіта дає знання, а моральність як бажання діяти відповідно до здобутого знання формується вихованням, суть якого полягає у виробленні звички робити добро.

Запитання для самоперевірки

1. Філософія як світоглядне знання: предмет філософії.
2. Суспільне призначення філософії (функції філософії).
3. Космологізм ранньої грецької філософії. Проблема першооснови (мілетська школа, піфагорійці).
4. Стихійна діалектика Геракліта та «заперечення» руху елеатами.
5. Античний плюралізм (Демокріт, Анаксагор, Емпедокл).
6. Релятивізм софістів і їхня роль в античній культурі.
7. Етичний раціоналізм Сократа.

Розділ 2. ФІЛОСОФІЯ ПЛАТОНА ТА АРІСТОТЕЛЯ

2.1. Філософія Платона

В основі філософської системи *Платона (427-347 роки до нашої ери)* лежить учення Сократа про надіндивідуальне, всезагальне як об'єктивну основу моралі. При побудові своєї системи Платон спирається також на вчення елеатів про єдине і нерухоме буття і піфагорійців про числа як істинні сутності речей. Виходячи з цих джерел, Платон теоретично обґрунтовує первинність духовного відносно матеріального. Поділивши реальність на два світи – світ чуттєвих речей і світ духовних сутностей – ідей, Платон обґрунтовує первинність останніх як істинного буття. Незмінний і нерухомий світ істинного буття (ідей) він протиставляє мінливому світу чуттєвих матеріальних речей. Ідеям він підпорядковує і з них виводить усю конкретну матеріальну реальність [3, 9].

Платонівська ідея – це по суті об'єктивоване загальне поняття. У його філософії воно ніби виймається з людського розуму і набуває статусу

об'єкта, що існує самостійно і незалежно як від об'єктів матеріального світу, так і розуму людини. Такі ідеї створюють особливий ідеальний світ, що існує сам по собі.

Наприклад, ідея добра, за Платоном, не є характеристикою конкретного вчинку, дії людини, а є добром сама по собі. І навпаки, конкретний вчинок можна оцінити як добрий лише в співвідношенні з добром як таким. На відміну від вчинку (речі) ідея існує сама по собі.

Кожна ідея вічна і незмінна. Вона завжди рівна собі, не знає ні народження, ні смерті, ні зростання, ні зменшення. Кількість ідей велика, але не безкінечна. Їхня кількість не співпадає з кількістю речей і процесів. Це пов'язано як із тим, що одній ідеї можуть відповідати багато речей (ідея людини – одна, а людей – багато), так і тим, що світ ідей у Платона – не просто світ ідеальних сутностей, а світ позитивних сутностей.

Платонівський ідеалізм, як і ідеалізм Сократа, у своїй основі етичний. Світ ідей протистоїть світу речей не лише як сутність – явищу, оригінал – копії, а і як благо (добро) – злу. Тому на вершині світу ідей у Платона стоїть ідея блага як такого, вона джерело істини і гармонії, краси і добротності. У такий спосіб проглядається певна ієрархія ідей. На чолі цієї ієрархії стоїть ідея блага, вона вінчає собою ідеї вищих за цінністю категорій буття. Ними є ідеї істини, прекрасного, справедливого тощо. Це своєрідні ідеї абсолютних якостей. Цим ідеям підкоряються ідеї фізичних явищ і процесів (таких як спокій, рух, колір, звук, вогонь і т. п.). Ще нижче в ієрархії ідей стоять ідеї конкретних речей (ідея дерева, людини, тварин). Платон припускає також ідеї для предметів, створених людським ремеслом чи мистецтвом (будинки, зброя, чаша та ін.). Є також ідеї відношень (рівності, співпраці та ін.). Отже, ідея Платона включає те, що робить ідею: а) причину чи джерело буття речей, їхніх властивостей і відношень; б) зразок для створення речей богом чи людьми; в) ціль, до якої як до вищого блага прагнуть існуючі речі.

Але якщо ідеї як сутності речей незмінні і вічні, то що зумовлює мінливість самих речей? Причиною цього, на думку Платона, є їхня матеріальність. Отже, він припускає існування й іншого начала суцього – матерію, яку він трактує як майже «небуття». Вона не тіло, але тілесна, вона мертва та непізнана, є джерелом різноманіття конкретних предметів, їхньої тимчасовості і мінливості. Вона причина природної необхідності, зла і несвободи. Матерія, як і ідеї, вічна. Взаємодія світу чистого буття (світу ідей) і світу небуття (матерії) призводить до виникнення речей, які перебувають у постійному русі та зміні.

Щодо співвідношення світу ідей і світу речей, то Платон виділяє три їхні форми: наслідування, присутності і причетності. Усі речі виникають та існують як те, що наслідує ідеї, імітує їх. Речі прагнуть до ідеї як до свого ідеального зразка. Це відношення копії до оригіналу. З іншого боку, ідеї присутні в речах як їхніх сутностях, як той внутрішній зміст, що спотворюється матеріальністю, тілесністю речі. У той же час речі причетні до ідей. У цілому ж речі є лише тінями ідей, їхніми копіями, тоді як ідеї виступають їхніми зразками, оригіналами.

Але що примушує нерухомі ідеї та пасивну матерію взаємодіяти, адже обидві ці першооснови самодостатні і неактивні. Вирішуючи цю проблему, Платон вводить поняття світової душі, яка характеризується динамізмом і активністю. Лише завдяки світовій душі відбувається поєднання ідей і матерії, становлення чуттєвого світу речей. Світова душа є джерелом руху і життя. Вона примушує матеріальні речі наслідувати ідеям, а ідеї бути присутніми в речах. Вона направлена як на матерію, так і ідеї. Але за своєю природою світова душа значно ближче до ідей, ніж до матерії.

Учення про душу займає значне місце у філософії Платона. «У своїй концепції філософ виділяє два типи душі – це світова душа, чи душа космосу, та індивідуальні душі. Світова душа є деякою динамічною

сутністю. Її основною функцією є породження руху. Світова душа є безпосереднім творінням бога в результаті об'єднання ідеї та матерії. Таким чином, вона виступає єдністю протилежного, її задачею є поєднання того, що не може об'єднатися само по собі в силу їхньої абсолютної протилежності» [35, с. 50].

Крім світової душі, Платон стверджує про існування і індивідуальних душ. Їхня кількість велика, але обмежена. Індивідуальні душі за своєю природою тотожні світовій, але їхня якість значно нижча від світової.

Рух є основою, але не єдиною функцією душі. Іншою її функцією є пізнання сутності світу і сутностей окремих процесів і явищ. Через те що душа направлена на пізнання ідей, природа душі має бути тотожною природі ідей. Але душа пов'язана не лише з ідеями, а і матерією. Цей зв'язок породжує все негативне, приземлене в душі. Отже, душа, за Платоном, є глибоко суперечливим явищем. Платон образно порівняв її з колісницею, де один кінь прагне до високого, ідеального, а інший – до чуттєвого, низького. Куди буде їхати колісниця, залежить від кучера – розуму, що лише один може визначити істинний шлях. Отже, душа складається з трьох частин: розумної, пристрасної, чи палкої, і чуттєвої. Кожна з них має своє місце в тілі людини: розумна – у голові, а через шию вона з'єднується з палкою, що знаходиться в грудях, чуттєва – у животі і діафрагмою відділяється від двох вищих.

Кількість індивідуальних душ велика, але обмежена. Із цим пов'язана теорія Платона про переселення (реінкарнацію) душ. Після смерті душа вивільняється з тіла і певний час перебуває у світі чистих сутностей – світі ідей. У цьому світі її розумна частина споглядає ідеї, тобто набуває абсолютного знання. Час споглядання ідей залежить від того, як довго розумна частина душі буде домінувати над іншими. А оскільки це домінування не є абсолютним, то чуттєва частина душі тягне її у світ предметного буття, де вона вселяється в людей, тварин, чи рослин.

Втілюючись у якийсь об'єкт, душа забуває все те, що споглядала у світі ідей. Але вона здатна згадувати бачене. Цьому процесу допомагають самі речі, що є по суті відблиском ідей у матерії. Тому процес пізнання, за Платоном, є процесом пригадування (анамнезису) душею того, що вона знала раніше до втілення. Отже, усе знання ніби від початку знаходиться в душі. Завдання ж пізнання – стимулювати пригадування душею забутого.

Найважливіше в процесі стимуляції пригадування – це вміння правильно ставити питання і знаходити відповідь на них. Метод точного формулювання питань і формування суджень на цій основі є діалектикою. **Діалектика** – це вміння запитувати і відповідати, тобто вона виступає у Платона як мистецтво усної розмови про ідеї.

Соціально-політичні погляди Платона впливають із його концепції моралі. На його думку, кожна частина людської душі породжує відповідну їй моральну властивість, добродійність. Так, розумна частина душі є основою мудрості, палка – основою мужності, хоробрості, а чуттєва є основою поміркованості. При гармонійному поєднанні цих трьох частин душі виникає ще одна добродійність, що безпосередньо не коріниться в душі. Цієї добродійністю є справедливість.

Справедливість, на думку Платона, повністю може реалізуватися лише за державної форми об'єднання людей, лише в державі панує закон, якому підкоряються всі люди незалежно від їхнього походження чи майнового стану.

Держава подібна людині, а людина – державі, справедливість людини і держави однакова. Тому людина може бути моральною лише тоді, коли вона є членом держави, а моральна досконалість людини можлива лише в правильно облаштованій державі.

Ідеальна держава, на думку Платона, має складатися з трьох *основних груп населення*: 1) філософи-правителі. У їхніх душах домінує розумна частина, тому вони здатні до мудрого та справедливого керування

державою. Їхнє завдання зводиться насамперед до створення мудрих і справедливих законів; 2) воїни-охоронці. У їхніх душах домінує мужня частина. Основним їхнім завданням є забезпечення безпеки держави та підтримання внутрішнього порядку; 3) землероби та ремісники. У їхніх душах домінує чуттєва частина. Вони своєю працею повинні забезпечити державу матеріальними засобами та продуктами, необхідними для її існування.

Отже, в ідеальній (справедливій) державі кожна людина повинна займати те соціальне становище, яке відповідає домінуючій частині її душі. Результатом цього є гармонійне поєднання таких добродітностей, як мудрість, мужність і поміркованість. Справедлива держава об'єднує ці різні частини в єдине ціле, перетворює їх в органічні елементи суспільства, тобто побудована держава є не лише справедливою, а також моральною. Виконання кожним прошарком населення своїх функцій дає можливість, на думку Платона, реалізувати ідею блага як вищої ідеї, що править світом.

Обґрунтовуючи концепцію ідеальної, справедливої держави, Платон аналізує існуючі реальні форми державного правління. Причому головним критерієм для нього є міра втілення в них справедливості, тобто він оцінює їх за ступенем наближення до його розуміння ідеального устрою. Він виділяє сім основних *форм державного правління*: 1) аристократію; 2) аристократичну республіку; 3) монархію; 4) тимократію; 5) олігархію; б) демократію; 7) тиранію.

Перші три з них є наближеними до ідеальної держави, тому що в них реалізується головний принцип держави – правління державою знаходиться в руках підготовлених і відповідно вихованих людей, що є справедливим і розумним.

Інші чотири форми правління характеризуються відходом від справедливості держави. У них закладені інші організаційні нерозумні та неморальні принципи. Так, **тимократія** – це влада, заснована на пануванні

честолюбців. Це перша ознака занепаду держави. У ній виникає тяга до збагачення і наживи. **Олігархія** – це влада небагатьох над більшістю. В основі цієї влади лежить надмірне збагачення окремих людей, більшість же через свою бідність відлучені від керування державою. **Демократія** установлює абсолютну свободу. Ця влада, на думку Платона, є найшкідливішим видом правління. При демократії цілковито порушується принцип розумності та моральності. Вона дає змогу потрапити на вершину державної піраміди абсолютно випадковим і непідготовленим людям, закони в ній приймаються на потребу натовпу, а не з точки зору їхньої розумності. Більш того, навіть такі закони не виконуються. З іншого боку, демократія як абсолютна свобода відкриває двері до узурпації влади та утворення держави абсолютної несвободи – тиранії. **Тиранія**, як логічне породження демократії, установлює владу одного, основою якої є тотальне насильство. Перед тираном усі рівні у своєму рабстві. Їхнє майно та життя належать тирану і не мають самостійної цінності. При тиранії моральності та розумності місця нема. Воля тирана стає єдиним законом.

У цілому філософія Платона мала великий вплив на подальший розвиток європейської філософської думки. Починаючи з Платона, філософський ідеалізм затверджується в теоретично-систематизованій формі, стає всебічно обґрунтованим способом бачення та пояснення світу, набуває статусу універсального світогляду. Ідеалізм Платона започатковує той тип понятійної філософії, який стає домінуючим майже до ХХ століття. Тому філософія Платона є дуже важливою, з точки зору її істотного впливу на всю подальшу європейську філософію.

2.2. Філософія Арістотеля

Арістотель (384-322 роки до нашої ери) – видатний давньогрецький філософ, учень і одночасно найбільший опонент Платона. Заснувавши

свою філософську школу, яка отримала назву Лікей, Арістотель піддав філософське вчення Платона нищівній критиці. Основне заперечення філософського вчення Платона стосується самостійного існування світу ідей, відірваного від світу матеріальних речей. У змісті «ідей» нема нічого, чим би вони відрізнялися від відповідних їм чуттєвих речей. Друге заперечення проти теорії «ідей»: світ ідей не потрібний не тільки для пізнання, але і чуттєвого існування речей. Третє заперечення ґрунтується на розгляді платонівського вчення про логічні відношення «ідей». Положення про відношення загальних «ідей» до окремих і про субстанційність «ідей», на думку Арістотеля, суперечать одне одному. Це заперечення отримало назву «третя людина» [45, с. 11].

Слід додати, що теорія ідей Платона не може дати пояснення такій важливій властивості речей чуттєвого світу, як їхні рух і становлення, виникнення і загибель.

Четверте заперечення, як і перші три, має відношення до діалектики одиничного і загального, що в ті часи сформулювалося як проблема істини або можлива істина в мінливому світі.

Визнавши матеріальні речі першоосновою філософування, Арістотель взявся за виявлення причин, які роблять можливим їхнє існування. Так, кожна річ існує лише тоді, коли вона складається з певного субстрату, матерії. Цю причину філософ назвав матеріальною. Але річ ніколи не буває тільки матерією, вона завжди окреслена у просторі і часі, має свою конфігурацію, оформлена. Форма – це те, що є сутністю речі, без чого її нема. Цю причину існування він назвав формальною. Необхідною для існування матеріальних речей є також дієва причина. А відповідно до того, що людина створює речі завжди з якоюсь метою, перш за все для задоволення своїх потреб, Арістотель називає четверту причину цільовою. Після деяких міркувань виявилось, що формальна, дієва і цільова причини мають відношення до форми. Арістотель назвав ці три причини формою, а матеріальну причину відповідно матерією.

Кожна річ складається з матерії і форми. Форма знаходиться в самій матерії, вона з нею нерозривно пов'язана. Завдяки формі виникає матеріальна річ. Матерія, як і форма, вічні. Їх ніхто не творить. Результатом творення є тільки матеріальні речі. Тому матеріальні речі не можуть бути визнані первинними, оскільки вони складні. Первинною є форма, вона – сутність і суть буття. Але й сама форма не може бути предметом, матеріальною річчю. Тільки в єдності з матерією форма дає життя матеріальним предметам. Якщо форма є найближчим видом до окремого предмета і як сутність є незмінною, то **матерія** є джерелом вирізнення предметів матеріального світу, вона – джерело різноманітності. Матерія вічна і переходить лише з одного стану в інший.

Оскільки сутністю речі є форма, то вона є її *реальністю*, тоді як матерія є лише *можливістю* речі. Але можливість – це категорія, у якій стверджується існування того, чого нема і що не існує. Звідси матерія – це ніщо, але воно є таким ніщо, яке все ж таки є чимось. Але річ є дійсною тоді, коли форма проявлена в матерії, тобто наявна.

Категорії «можливість» і «реальність» дають змогу зрозуміти відношення матерії і форми в русі. Так, наприклад, глина є матерією для цегли як форми, але для будинку цегла вже виступає матерією, тому що будинок є формою для цегли. Отже, цегла є і матерією, і формою. У цьому і проявляється діалектика матерії та форми. Будь-яке виникнення, становлення є нічим іншим як реалізацією можливості. Сам Арістотель ідею руху визначає так: «Рухом треба вважати реалізацію в реальності можливого, оскільки це – можливо».

Звідки виникає рух? Яка сила примушує форму рухатися? Так виникли поняття «форма форм», «першодвигун», «бог», «благо», «ентелехія».

Ентелехія – це «здійснення». Усім процесам, які відбуваються у світі і мають сенс, притаманна внутрішня цілеспрямованість і потенційна

завершеність. Так, наприклад, ентелехією курячого яйця є курча, ентелехією насіння соняшника є соняшник і т. д. Ентелехією світу є бог, який одночасно є і «благо». Усе прагне до досконалості, і це прагнення, як розвиток, є рухом до мети, у чому і полягає процес самореалізації.

Арістотель визнав першопричиною світу бога як безтілесне начало, позбавлене матерії. Бог Арістотеля виконує роль першопочтовху. Він лише започатковує рух. Будучи першодвигуном, бог Арістотеля сам є нерухомим. Як нерухома чиста дійсність бог є розумом.

Душа для Арістотеля є сполучною ланкою між матерією та формою. **Душа** – властивість природного тіла, якому притаманна можливість життя. Реалізація цієї можливості (ентелехії) і є душею. У відповідності зі своїми функціями душа поділяється на три види. Функції живлення та розмноження, притаманні всім живим істотам, становлять рослинну душу. Відчуття і пересування властиві тваринам, тому душа, яка має такі здібності, називається тваринною. Нарешті, мислення як найвища здатність душі, притаманне лише людині, є діяльністю розуму, і тому така душа називається розумною. Вищі функції душі не можуть існувати без низьких, а низькі без вищих можуть. Здатність до міркування і мислення притаманні лише людині, але ця здатність не існує без інших, тому людина є носієм усіх трьох частин душі.

Рослинна і тваринна частини душі не можуть існувати без тіла. Вони гинуть разом із тілом. Розумна ж душа двояка: розум діяльний, творчий і розум пізнавальний, сприймальний. Якщо сприймальний розум швидше за все виникає разом із тілом і гине з ним, то творчий розум є божественним, а тому вічним. А це означає, що він може існувати без тіла. Душа людини має відношення до пізнання. Її здатність до пізнання закладена самою природою. Арістотель вважає, що знати можна лише сутність речі, яка є нічим іншим, як найближчим до індивідуальної речі її змістом, а змістом може бути тільки вид. Тобто йдеться про те, що пізнання можливе лише в поняттях [3, 5, 58].

Найвищі, найдосконаліші знання дають науки. Але вони неможливі без початкового ступеня пізнання, яким є чуттєве сприйняття. Тому ми маємо право стверджувати, що Арістотель віддає належну пошану як чуттєвому, так і раціональному рівням пізнання.

Безпосередньо до вчення про душу та пізнання примикають міркування Арістотеля про науки. Науки Арістотель класифікує залежно від спрямування пізнавальної активності, адже «будь-яке мислення спрямоване або на діяльність, або на творчість, або має теоретичний характер». Відповідно і науки поділяються на теоретичні, практичні і творчі. Справжніми науками є теоретичні, до яких належать «перша філософія», або метафізика, «друга філософія», або фізика, і математика.

Серед теоретичних наук найкращою є «перша філософія», тому що вона вільна, існує лише заради себе самої, «розглядає і відособлені предмети, і нерухомі».

Логіку Арістотеля сьогодні називають формальною, або традиційною, логікою. Закони, які вона досліджує, стосуються формальності мислення. Змістом цих законів є самі форми мислення. Для розуміння логіки Арістотеля вкрай важливо усвідомити зміст поняття «категорія» (з грец. висловлюватися, стверджувати). Арістотель тлумачить їх як слова, які вимовляються «без будь-якого зв'язку» і позначають найбільш загальні характеристики буття. Але категорії в Арістотеля – це не лише слова, граматичні форми, але й роди буття і форми думки [5, 9].

Першою категорією в Арістотеля є сутність. «Перша» сутність - будь-який окремо існуючий предмет, наприклад «окрема людина чи окремий кінь». Для уточнення цієї категорії філософ вводить поняття «другої сутності», чим є роди і види. Цим Арістотель поєднує загальне й одиничне. У праці «Про тлумачення» ідеться вже не про окремі слова, а складні висловлювання, наприклад «Сократ сидить», «людина біжить» і т. п. Те, про що говориться, називається суб'єктом. Це завжди іменник,

перша сутність, окрема річ. Те, що приписується суб'єкту, називають предикатом. Предикатами виступають види і роди як вторинні сутності. Усі висловлювання поділяються за критеріями кількості (загальні та окремі) і якості (стверджувальні та заперечні). Залежно від комбінації цих критеріїв утворюються чотири види суджень: А – загальностверджувальні (усі S суть P). Приклад: усі здобувачі – люди. Усі присутні – з вищою освітою. І – частково стверджувальні (деякі S суть P). Приклад: деякі здобувачі – батьки. Деякі здобувачі – відмінники. Е – загальнозаперечні (жодне S не є P). Приклад: жоден здобувач не є аспірантом. Жоден дорослий не є дитиною. О – частково заперечні (деякі S не суть P). Приклад: деякі здобувачі – не чоловіки. Деякі люди без вищої освіти.

На базі суджень будуються силогізми (умовиводи). **Арістотелівський силогізм** складається з трьох суджень. Два судження завжди є посиленнями, а третє – висновком. Посилення зв'язуються загальним для них (середнім) терміном. Різні фігури силогізму відрізняються залежно від того, що є середнім терміном. А ним може бути як предикат одного посилення, так і предикат двох посилень. Середнім терміном також можуть бути як суб'єкт одного посилення, так і двох. Характер середнього терміна визначає досконалість силогізму. Не всі силогізми є однаково досконалими, а тому не всі вони однаково цінні в пізнавальному процесі. Найціннішою для пізнання є перша фігура, яка формулюється так: «Якщо А міститься в будь-якому В, В міститься в будь-якому С, то А обов'язково міститься в будь-якому С». Наприклад, усі люди смертні; Сократ – людина. Висновок: Сократ – смертний [35, с. 66].

Для того щоб судження та умовиводи були коректними, істинними, слід дотримуватися законів, за якими здійснюється мислення.

Найбільш розробленими законами логіки в Арістотеля є закони суперечності (заборони) виключеного третього. **Закон суперечності (заборони)** має онтологічний і логічний аспекти. Онтологічний аспект

Арістотель формулює так: «разом існувати і не існувати не можна» або «не може одне і те саме в той самий час бути і не бути». У логічному аспекті в «Метафізиці» цей закон звучить так: «не можна говорити правильно, одночасно стверджуючи і заперечуючи що-небудь». Наприклад, не можна говорити про ту чи іншу істоту, що вона «є людиною» і «не є людиною».

Закон виключеного третього є більш суворим законом. Арістотелем він був сформульований так: «Не може бути нічого посередині між двома суперечливими (одне одному) судженнями, але про один (суб'єкт) будь-який окремий предикат може або стверджувати, або заперечувати». Приклад судження, у якому працює закон виключеного третього: «цей папір білий» і «цей папір не-білий». Як кажуть, третього бути не може.

Етика Арістотеля належить до практичних наук, оскільки вона є наукою про діяльність, пов'язану з вільним вибором. Вільний вибір здійснюється відповідальною людиною. Практична діяльність за часів Арістотеля була виключно пов'язана з моральністю, яку Стагірит, зокрема, вважав набутою властивістю душі.

Розум людини Арістотель поділяє на практичний і теоретичний, що мають свої чесноти і пороки. До чеснот теоретичного розуму, які Арістотель називає діаноетичними (інтелектуальними), належать мудрість, розумність, розсудливість, а до пороків – протилежні стани духу. Що стосується практичного розуму, то він існує в єдності з пристрасною частиною душі. Їхні чесноти – це чесноти поведінки, характеру. Діаноетичні чесноти виникають і розвиваються, як правило, через навчання, потребують досвіду і часу, етичні ж формуються через звички. Отже, етичні чесноти – це чесноти звички та звичаїв, а діаноетичні – чесноти розуму і засновані на міркуваннях.

У цілому етичні чесноти визначаються Арістотелем як «середина двох пороків». Наприклад, великодушність – середина між марнославством і легкодухістю; мужність – між нерозсудливістю і

боягузством; щедрість – між скупістю і марнотратством. Етичні чесноти вимірюються тим, наскільки практичний розум оволодіває афектами. Вони є діяльними чеснотами, оскільки ми стаємо справедливими, коли робимо справедливі вчинки, скромними, коли чинимо скромно, мужніми, коли діємо мужньо. Саме тому етика як наука належить, за Аристотелем, до практичної філософії. Діаноетичні чесноти, хоч і споглядальні, але вони також передбачають не саме по собі знання, а поведінку, діяльність, практику.

Серед усіх чеснот особливе місце займає справедливість. Вона є серединою між двома родами несправедливості: порушенням закону і неоднаковим ставленням до рівних собі. Тому «поняття справедливості означає одночасно як законне, так і рівномірне, а несправедливе – протизаконне й нерівне (ставлення до людей)». Справедливість є найвищою чеснотою, у якій містяться всі інші.

Метою людського життя є блаженство. Вище блаженство полягає у споглядальному способі життя. Але такий спосіб існування потребує певних умов, наприклад здоров'я, багатства, сили і т. п. І все ж таки найважливіший елемент блаженства – внутрішня гідність і добродієність особистості. Бути моральним добре, адже моральна людина завжди знаходиться в гармонії з собою, вона не знає докорів сумління, тоді як порочних людей постійно переслідує збудження та пригнічує каяття.

Для Арістотеля найвищою чеснотою є теоретична діяльність. Вона є вищою за практичну, оскільки дає мудрість, а з нею і блаженство. А такою діяльністю є наука, споглядання. І, проте, практичність також є чеснотою, причому необхідною в житті.

В основі соціально-політичних поглядів Арістотеля лежить його етичне вчення. Справедливість, як людська чеснота, є базовою в розумінні держави, її суті і призначення. Головна мета співжиття людей у державі «полягає не просто в тому, щоб жити, а більшою мірою в тому, щоб жити щасливо». Загальне благо – ось мета діяльності держави. Створення загального блага є реалізацією справедливості в політичній діяльності.

Держава виникає природним шляхом у результаті розростання сім'ї і поселення. Основною фігурою держави є громадянин. Громадянином є той, хто бере участь у суді та керуванні. Звідси випливає, що громадянами є лише рабовласники. Раби ж не є громадянами.

Арістотель вивчає різні форми державного устрою і через аналіз класифікує їх за кількісною, якісною та майновою ознаками. У результаті в нього з'являються *шість форм політичного устрою*: три правильних – монархія, аристократія і політія, три неправильних – тиранія, олігархія і демократія. Серед неправильних форм держави Арістотель надає перевагу демократії, але за умови, що в такій державі буде правити закон, а не натовп. Державу, у якій править натовп, філософ засуджує і називає охлократією. Але найбільше дістається тиранії, владі, яка «не відповідає природі людини».

В основі держави лежить приватна власність її громадян. Власність має бути поміркованою, нею мають володіти більшість громадян. Тобто в нього йдеться про «середній клас», який має бути основою правильної форми державного устрою.

Запитання для самоперевірки

1. Вчення Платона про ідеї як істинне буття.
2. Теорія пізнання Платона.
3. Платонівська теорія держави.
4. Критика Арістотелем платонівської теорії ідей.
5. Діалектика матерії і форми.
6. Учення про душу та гносеологія.
7. Логіка Арістотеля.
8. Етичні та соціально-політичні погляди Арістотеля.

Розділ 3. НЕОПЛАТОНІЗМ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ: ПАТРИСТИКА ТА СХОЛАСТИКА

3.1. Неоплатонізм

Основоположником неоплатонізму вважається *Плотін* (204/205-270). Світ у Плотіна строго ієрархізований. Початком і вищим принципом усього є Єдине. Воно потойбічне, надрозумне і навіть позбавлене статусу буття. Єдине, що неможливо пізнати ані за допомогою почуттів, ані за допомогою розуму; воно є абсолют, який ні від чого не залежить, але все, що існує, залежить від нього. Воно є безмежним і безликим (неперсоніфікованим), цілісним, повним і самодостатнім утворенням. Маючи такі ознаки, Єдине знає себе без пізнання, адже пізнання є ознакою недосконалості та неповноти.

Плотін порівнює Єдине з Сонцем як джерелом світла і тепла. Отже, Єдине – це Благо та Світло одночасно. Єдине породжує все навколо так само, як Сонце випромінює з себе світло і тепло, але при цьому нічого не втрачає (так уявляли собі в ті часи вічність сонячного світла і Сонця). Цей процес отримав назву «**еманація**» (з лат. – текти, литися, витікати) [3, 58].

Процес еманациї нагадує процес освітлення, яке згасає, втрачаючи свою потужність з віддаленням від джерела. Творення світу Єдиним відбувається через множення буття, що є тотожним деградації.

Першим ступенем еманациї, або іпостасю творення, є Світовий розум (Нус). На відміну від Єдиного, він має статус буття, у ньому існує багато ідей. Звернений до Єдиного, Світовий розум єдиний, а відвернений від Єдиного – множинний. Але, як і Єдине, Нус існує поза часом. Процес пізнання Нусом самого себе – це позачасовий процес, що є системою ідей. Парадоксальність Світового розуму в тому, що він містить ідеї не лише загального, але й індивідуального.

Світло від Єдиного не поглинається Розумом повністю. Воно поширюється далі. Так з'являється Світова душа. Вона вже існує в часі, тобто час з'являється завдяки Душі. Душа, як і Розум, має ніби два обличчя. Одним вона повернена до Розуму, іншим відвернена від нього. Звідси верхня і нижня частини Душі. У цілому Душа є сполучною ланкою між надчуттєвим і чуттєвим світами. Вона безтілесна, споглядає ідеї, що знаходяться поза нею. Душа – джерело руху.

Останнім ступенем деградації абсолютно духовного Єдиного є матерія. Матерія – це гірша частина природи. Вона існує вічно, але не є самостійною. Вона протистоїть Єдиному й одночасно продукується ним. Матерія у Плотіна – результат згасання світла. Вона – відсутність необхідного світла, або виснажене світло. І все ж таки вона не є абсолютним нічим, а є чимось. Матерія, або п'тьма, протистоїть Єдиному як Зло. Злом є відсутність необхідного Добра, як П'тьмою є відсутність необхідного світла.

Матерія – це гірша частина природи, тоді як краща її частина є нічим іншим, як нижчою частиною Світової душі. Явища природи реальні настільки, наскільки вони відображують у собі ідеї Розуму. У світі явищ Душа дробиться. Існує душа неба, душі зірок і т. п. Душа Землі народжує душі рослин, тварин, нижчі частини душ людей. Нижча частина душі спонукає людину до тлінного, заземлює, заводить у кабалу тіла. Вища частина душі завжди перебуває в умоглядному світі. Отже, душа людини подібна до самої людини, ноги якої знаходяться у воді, а тіло – у повітрі.

Структура світу у Плотіна є такою, що Єдине не тільки опускається у множинність, але і множинність сходиться до свого джерела, прагнучи стати єдиним. Подолання роз'єднаності означає залучення до Блага. Плотін зазначає: таке прагнення найбільш виразно проявляється в людини, сходження якої до Єдиного означає стан злиття душі з Єдиним як із Богом. Такий стан досягається вищим напруженням пізнавальних зусиль, коли

душа рве всі тілесні пута і надприродною інтуїцією проривається до первинної єдності в Богові. Цей стан Плотін називає екстазом [5, 9, 58].

Отже, філософські погляди Плотіна сформували основи середньовічної філософії в Європі та залишили глибокий слід у розвитку думки та релігійних уявлень на цьому континенті.

3.2. Патристика

Середньовічна філософія у європейських країнах відрізняється від попередньої, античної, безпосереднім зв'язком із християнською релігією, яка домінує в усіх сферах суспільного життя. Завдання середньовічної філософії визначалися церквою. Філософська думка була приречена на виконання в основному апологетичних функцій: їй належало зображувати християнство найбільш досконалою релігією, захищати її від нападів влади та язичників, пропагувати ідею єдності віри і знання, союзу знання й теології. Звідси і її назва – апологетика, тобто філософія захисту і виправдання віровчення за допомогою доказів, звернених до розуму. У такому статусі філософія перебувала протягом усього періоду патристики (з лат. – батько, у значенні «батьки церкви»), який їй безпосередньо передував і підготував появу схоластики. **Патристика** – християнське богослов'я II – VIII століття, апологетика «батьків церкви», які відстоювали догмати християнської релігії.

У філософії цього періоду прослідковується основна тенденція – визнання античної філософії, але тільки як інструмента пізнання Бога, гармонійна співпраця «божественної» і «філософської» мудрості при визнанні першості божественної мудрості.

Найвидатнішим філософом серед західних «батьків церкви» був *Аврелій Августин (354-430)*. Прагнення до щастя він вважав основним змістом людського життя, але шлях до нього вбачав у пізнанні людиною

Бога та усвідомленні своєї повної залежності від нього. Августин трактував Бога як особистість, яка створила скінченний світ і людину виходячи зі своєї добровільної схильності. Особисте начало в Бога він пов'язував із притаманною божественному інтелекту волею. Існування світу після акту творіння Августин пояснював безперервним піклуванням про нього Бога [45, с. 14].

Августин, як і інші християнські філософи, зробив спробу розв'язати проблему відповідальності Бога-творця за зло, що царює у створеному ним світі. Він відкинув точку зору про невикорінення зла. Така теодицея Августина (учення про те, що існування зла у світі не відмінняє уявлення про Бога як абсолютне добро) закликає вірян не скаржитися на зло, а дякувати Всевишньому за добро, яке він дарував світові.

У теорії пізнання Августин проголошував перевагу віри над розумом («віруй, щоб розуміти») і зазначав, що віра має передувати розуму. Він намагався надати цій теологічній формулі філософського обґрунтування. Джерелами змісту людського знання, за Августином, є також чуттєвий досвід і знання, які взято від інших людей. Але знання з цих джерел обмежене, поверхове, несуттєве. Тільки віра дає глибокі й різноманітні знання, у тому числі й віра в освячені церквою авторитети.

У центрі теорії пізнання Августина є вчення про прозріння - сама по собі людина нічого не знає. Тільки надприродне прозріння, що несподівано надходить від єдиного небесного Вчителя, піднімає людину до пізнання найбільш глибоких істин.

В основі соціальної доктрини Августина лежать переконання в нерівності людей як у вічному і незмінному принципі суспільного життя - це наслідок первородного гріха, який навічно спотворив первісне блаженство. Що ж стосується августинівського розуміння історії, то її центральним положенням є **ідея провиденціалізму** (з лат. – провидіння), за якою Бог розповсюджує свою абсолютну владу не тільки на природу й

індивідуальне життя, але і всі без винятку події колективного життя, безперервна зміна яких і створює історію.

Особливе місце в історії, за Августином, займає церква. Вона є товариством Христа й об'єднує обраних, а за її межами порятунок знайти неможливо. Держава повинна служити церкві. Тільки за таких умов існує можливість виникнення гармонійного суспільного організму.

Августин заклав основи нової християнської філософії. Його творчість була середньою ланкою між філософією Платона і мислителями Середньовіччя. Августинівська традиція довго вважалася єдиним типом ортодоксальної філософії. Тільки у XIII столітті Фома Аквінський створив нову модель ортодоксії, однак вплив Августина тривав і надалі, у тому числі й на сучасну модерністську католицьку теологію.

3.3. Схоластика

На засадах Священного Писання вчителі патристики створили систематичну догматику. Надалі ж постало завдання упорядкування її для того, щоб зробити доступною для неосвічених людей – основної маси народу, яка переходила на той час у християнство. Його розв'язала схоластика Західної Європи, куди наприкінці VIII – на початку IX століття перемістився центр філософської думки. Ця філософія мала релігійний характер і своїм головним призначенням вважала безпосереднє злиття з теологією. Світ, за уявою схоластів, не має самостійного існування, усе існує лише у причетності до Бога. Не слід шукати істину, оскільки вона вже існує в божественному одкровенні. **Схоластика** має за допомогою розуму лише обґрунтувати і викласти цю істину, реалізувавши при цьому три мети: 1) проникнути в істини віри і наблизити їхній зміст до духу мислячої людини; 2) надати релігійній, теологічній істині систематичної форми за допомогою філософських методів (методів розуму);

3) використовуючи філософські аргументи, виключити критику святих істин. Очевидно, що все підпорядковувалось авторитету християнського віровчення. У цілому ж схоластичне філософування було зосереджене на з'ясуванні реального існування універсалій і доведенні буття Бога [3, 5, 9].

Універсалії – загальні поняття. Визначення їхнього філософського статусу припускає обговорення питань про природу універсалій, сутність реального буття, способи існування ідеального, умови раціонального (понятійного) пізнання, співвідношення загального й одиничного, мислення та дійсності. Активна дискусія з цих питань відбувалася протягом усього періоду розвитку середньовічної філософії, а її учасники висловлювали щодо них різні погляди.

Одні – **реалісти** (з лат. – *реальний, дійсний*) – доводили реальне існування тільки загального. При цьому ті, хто мав крайні погляди, спиралися на платонівське вчення про ідеї: загальне – це ідеї, а вони існують до виникнення одиничних речей і за їхніми межами. Помірковані ж реалісти виходили з аристотелівського вчення про загальні роди, за якими загальне реально існує в речах і в жодному разі не поза їхніми межами.

Інші – **номіналісти** (з лат. – *ім'я*), навпаки, заперечували реальне існування універсалій. Загальне, доводили вони, існує лише після одиничних речей, реальне – тільки одиничне. Крайні номіналісти вважали загальне порожнім «видихом голосу», лише звуковим проявом слова. Помірковані ж номіналісти визнавали реальність загального, але тільки як думки, поняття, імена, що мають важливе значення в пізнанні [58].

Одним із найбільш видатних середньовічних реалістів був італієць *Ансельм Кентерберійський (1033-1109)*. У своїх поглядах він виходив з існування загальних понять незалежно від одиничних речей і підкореності мислення вірі, а завданням філософії вважав пояснення віри в межах церковних догм.

Представником крайнього номіналізму в період ранньої схоластики був француз *Іоанн Росцелін* (бл. 1050-1122). За його вченням, поза одиничними речами не існує ніякого загального: нема кольору без конкретного кольору, нема мудрості поза конкретною мудрою душею. Загальне, як запевняв філософ, не має власної реальності, універсалії – це лише звуки голосу, мова.

Спробу подолати однобічність номіналізму і реалізму зробив на той час *П'єр Абеляр* (1079-1142) – французький філософ, теолог і поет. Він вважав, що універсалії існують у речах, а не до них або після них. Абсурдно, вважав філософ, стверджувати тільки реальність «людяності», а не людей, «кінності», а не коней. Він доводив, що не можна недооцінювати ні загальне, ні одиничне, помилково вважати реальним лише одиничне, загальним поняттям також відповідають реальні сутності: людей називають людьми не тільки на основі загальних ознак, а поняттю «людина» відповідає реальність загальнолюдського, того, що існує в усіх людях. Загалом Абеляр був представником поміркованого номіналізму, що пізніше отримав назву концептуалізм.

Суперечка про універсалії в середньовічній філософії – це схоластична суперечка. Насправді ж існують предмети, речі, явища і процеси, об'єктивний світ у цілому. Кожен із них і всі разом мають неповторні, тільки їм притаманні властивості, риси, ознаки, які виражаються поняттям «одиничне». «Загальне» – вираження об'єктивно існуючої подібності характеристик предметів, їхньої однотипності в деяких відношеннях, належності до однієї і тієї самої групи явищ або єдиної системи зв'язків. Разом із тим дискусія про універсалії, незважаючи на її схоластичність, мала і певне значення для розвитку філософії. У номіналізмі, наприклад, простежувалися матеріалістичні й атеїстичні тенденції, а в полеміці номіналістів і реалістів – зародки емпіричного та раціоналістичного напрямів у подальшій філософії.

У середині XIII століття у схоластиці перемогла думка, за якою теологія потребує оздоровлення філософією Арістотеля. Це завдання розв'язали схоласти домініканського ордену, найбільш видатним із яких став Тома Аквінський.

Фома Аквінський (1225-1274) – середньовічний філософ і теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, засновник томізму (з лат. «Тома» – Фома).

Питання про співвідношення філософії та богослов'я Аквінат вирішував на користь богослов'я. У нього наука і філософія виводять свої істини, спираючись на досвід і розум, релігійне ж вчення спирається на одкровення, Священне Писання. Філософії він відводив роль тлумача релігійних істин у категоріях розуму і спростовувача всіх аргументів проти віри.

Віра в Аквінського своєю достовірністю переважає знання, оскільки вона спирається на абсолютну правдивість Бога, а людський розум безперервно помиляється. Віра, стверджує він, дається кожній людині, у той час як володіння науковим знанням пов'язане з напруженою розумовою діяльністю і не кожному доступне. До того ж віру Фома Аквінський вважав морально більш цінною, ніж знання, тому що знання може відвернути людину від Всевишнього Творця і благодійника.

Отже, проголосивши як основу свого вчення принцип гармонії віри і знання, Фома Аквінський фактично підпорядкував знання вірі, тобто філософію – теології.

Засадами моральної поведінки він вважав свободу волі, а її змістом – дотримання добродетелей. При цьому до чотирьох традиційних добродетелей, які прийшли з античної філософії – мудрості, відваги, поміркованості, справедливості, він додав ще три християнські: віру, надію, любов. Суть життя Аквінат вбачав у щасті, під яким розумів пізнання і споглядання Бога.

Суспільний порядок філософ розглядав як відображення порядку божественного. Звідси й впливала його вимога різноманітності «досконалості», різних станів суспільного цілого. Більшість людей, на думку Фоми Аквінського, зобов'язані займатися фізичною працею, а меншість – розумовою й керуванням більшістю, а найбільш цінною вважав працю служителів римсько-католицької церкви. Найбільш визнаною формою держави він визнавав монархію. Як Бог - один в усьому світі, як душа - одна в тілі, як бджолиний рій має тільки одну матку, а корабель спрямовується волею єдиного керманіча, так і державний корабель може функціонувати лише тоді, коли на чолі його стоїть єдиний правитель – Монарх. Будь-яка влада, за твердженням Аквіната, має божественне джерело, тому світська влада підкоряється церковній ієрархії. За наказом церкви вона повинна нещадно карати єретиків, які руйнують цілісність релігії.

Фому Аквінського проголошено святим, його вчення визнано обов'язковим для всієї католицької церкви, на його засадах розвивався і розвивається неотомізм в усіх своїх різновидах [5, 45, 58].

Запитання для самоперевірки

1. Філософське вчення неоплатонізму.
2. Основна проблематика середньовічної філософії.
3. Августин Аврелій – головний представник патристики. Формування зразка середньовічного філософування.
4. Проблема універсалії в середньовічній філософії. Номіналізм і реалізм.
5. Фома Аквінський – систематизатор середньовічної схоластики. Учення про гармонії віри та розуму.

Розділ 4. АНГЛІЙСЬКИЙ МАТЕРІАЛІЗМ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РАЦІОНАЛІЗМ ФІЛОСОФІЇ XVII СТОЛІТТЯ

4.1. Англійський матеріалізм

Початок Нового часу XVII століття характеризується формуванням нових філософських поглядів, основні риси яких змістовно узгоджувалися зі специфікою буржуазного суспільства та потребами капіталістичного виробництва. Людина нових буржуазних відносин свою увагу акцентує на розумі, науці як інструментах пізнання та перетворення світу.

Біля джерел нового бачення наукових і філософських проблем стоїть видатний англійський політичний діяч і філософ *Френсіс Бекон (1561-1626)*. Ф. Бекон – родоначальник дослідницької науки і матеріалістичної філософії Нового часу. Проголосивши «знання – сила», він закликав усіх людей до того, щоб вони пам'ятали справжню мету науки, не займалися нею ані заради свого духу, ані заради будь-яких вчених суперечок, ані задля того, щоб нехтувати рештою, ані заради користі і слави, ані задля того, щоб досягти влади, ані для будь-яких низьких помислів, але задля того, щоб мало від неї користь і успіх саме життя. Це своє призначення наука може реалізувати, як вважав філософ, за тієї умови, якщо вона заснована на з'ясуванні істинних причин, явищ, які відбуваються у природі. Лише та наука здатна перемагати природу і володарювати над нею, яка сама «підкоряється» природі, тобто керується пізнаними її законами. Отже, зробивши такий висновок, Бекон наголошує, що наука потребує перетворень, передумовами яких має бути критика всієї попередньої схоластики, створення наукового методу пізнання і очищення людського розуму від помилок. Створити такі передумови – головне завдання філософії.

Недостовірність раніше відомого знання обумовлена, за Беконом, ненадійністю умоглядної форми умовиводу та доказу. Спираючись на

логіку Арістотеля, схоластика вважала такою формою силогізм. Силогізм складається з суджень, а судження – із понять. Поняття ж визначаються, на думку філософа, зазвичай шляхом швидкого і не досить обґрунтованого узагальнення, тому першою умовою реформи науки, прогресу знань є удосконалення методів узагальнення, утворення понять. Вивчаючи історію науки, Бекон дійшов висновку, що в ній чітко просліджуються два методи дослідження: догматичний і емпіричний (так він їх називав).

Догматик, за Беконом, починає свою роботу з загальних умоглядних положень і прагне вивести з них усі окремі випадки. Догматик схожий на павука, який із самого себе плете своє павутиння. Учений же, який дотримується емпіричного методу, прагне тільки до максимального накопичення фактів. Він схожий на мурашку, яка безладно тягне в мурашник все те, що трапляється їй на шляху. Обидва методи не дають істинного знання. Таке знання може бути досягнуте тільки методом, що полягає в розумовому переробленні матеріалів, набутих досвідом, експериментом. Учений, який дотримується такого методу, схожий на бджолу, що збирає з квітів солодкі соки, але не залишає їх у тому вигляді, у якому висмоктує, а переробляє їх у мед власною діяльністю.

Пізнання, за Беконом, має рухатися від вивчення окремих фактів до загального висновку, а не навпаки. Такий метод називається *індукцією* (наведенням). Мислитель розрізняв повну і неповну індукції. При повній індукції науковий висновок є результатом дослідження всіх предметів певного класу. При неповній індукції такий висновок робиться на основі дослідження тільки частини предметів. Він може бути тільки ймовірним. Для підвищення ефективності неповної індукції філософ припускав вивчення не тільки тих фактів, які підтверджують певний висновок, але і тих фактів, що заперечують його.

Творчій позитивній частині нового методу має передувати руйнівна, негативна частина, спрямована проти причин, які затримують розумовий

прогрес. Причини ці полягають, на думку філософа, у різного роду помилках і забобонах, до яких схильний людський розум. Через це він висунув свою «концепцію ідолів», або «примар» [45, 58]. «Ідолами», або «примарами», він називав перекручені образи дійсності, від яких необхідно звільнитися, перш ніж перейти до пізнання. Це «ідоли» («примари») роду, печери, ринку і театру.

«Примари роду» коріняться в самій природі людського роду, обмеженості людського розуму і недосконалості органів чуття. Людина під впливом цих примар прагне розглядати природу аналогічно до себе. За Беконом, розум людини схожий на нерівне дзеркало, яке домішуючи свою природу до природи речей, відображує їх у скривленому і спотвореному вигляді.

«Примари печери» виникають завдяки індивідуальним властивостям людини, специфічним умовам виховання окремих людей, звичних через це спостерігати природу немовби зі своєї печери. Цей рід примар можна перемогти, за Беконом, за допомогою колективного досвіду і спостереження.

«Примари ринку» породжені формами співжиття і союзу між людьми. Тут велику роль відіграють мова, застарілі поняття, неправильні слововживання, що сприяє виникненню софізмів. Вдалим засобом для запобігання цим примарам, за Беконом, служить боротьба проти пустих відхилень і словесної вченості Середньовіччя.

«Примари театру» засновані на сліпій вірі в авторитет, зокрема, в традиційні філософські системи, які своїми штучними побудовами нагадують дії, розіграні в театрі. Дотримуючись авторитету давніх, людина сприймає явища і речі не так, як вони існують у дійсності, а упереджено. Щоб очистити мислення від подібних примар, потрібно, на думку Бекона, виходити тільки з досвіду і безпосереднього вивчення природи.

Примари «роду» і «печери» Бекон відносив до природних властивостей розуму, примари ж «ринку» і «театру» – набутих розумом.

Усі вони розглядалися як велика перешкода на шляху наукового пізнання, а їх подолання – головна умова утвердження нового методу і перетворення наук.

Ф. Бекон ще називають засновником **емпіризму** у філософії – на пряму, що будує свої гносеологічні посилання переважно на чуттєвому пізнанні і досвіді (емпірія – досвід, що спирається на експеримент). Розуміння цих гносеологічних посилань характерне і для більшості інших англійських філософів Нового часу. Основний принцип цієї філософської орієнтації в теорії пізнання виражено в тезі «нема нічого в розумі, чого б не було у відчуттях».

Лінія емпіризму у філософії Нового часу була продовжена англійським матеріалістом *Томасом Гоббсом (1588-1679)*. Його світогляд склався під впливом англійської буржуазної революції XVII століття і філософії Бекона та Декарта. Гоббс вважав метою філософії практичну користь, але, на відміну від Бекона, користь переважно в галузі суспільних явищ. Основним злом свого часу він розглядав громадянську війну, тому на перший план своєї філософії висунув вимоги наукового розуміння суспільства як засобу пізнання причин такої війни і способів її усунення [3, 5, 45].

Як і Декарт, Гоббс був основоположником нової форми матеріалізму – механістичного матеріалізму, поширив його, на відміну від Декарта, і на розуміння людської свідомості. Уся природа уявлялася йому як сукупність протяжних тіл, що розрізняються між собою розмірами, фігурою, положенням і рухом. Рух він розумів суто механістично, тільки як переміщення. Усі вищі його форми зводив до механічного руху, усе чуттєво якісне різноманіття предметів і явищ розчиняв у кількісних визначеннях.

Гоббс намітив основні етапи процесу пізнання: 1) образи речей у чуттєвому досвіді позначаються знаками, а самі речі за допомогою знаків називаються; 2) потім за допомогою знаків здійснюється класифікація

видів і родів речей; 3) після цього формулюються їхнє «визначення»; 4) «визначення» з'єднуються далі в теоретичні твердження.

Відбувається все це комбінаційним шляхом аналізу і синтезу. Філософ уподібнював мислення складанню і відніманню, множенню і діленню думок. Під аналізом він розумів індукцію, тоді як синтез у нього – дедукція. За Гоббсом, новий етап у пізнанні – не аналітично-індуктивний, а синтетично-дедуктивний: із з'єднання раніше виявлених остаточних властивостей тіл, їхніх дій та емпіричних знань, отриманих про будь-який важливий для нас об'єкт, дедуціюється твердження про об'єкти більш складні, у тому числі і штучно утворені. Так відбувається перехід у протилежне – індукція змінюється дедукцією, отже, для пізнання необхідні обидва методи, але в суворо визначеному поєднанні і послідовності. Однак поставлену проблему співвідношення індукції і дедукції, а разом із нею і проблему взаємозв'язку емпіризму і раціоналізму в пізнанні Гоббс вирішити не зміг. Така методологія мала стати діалектичною, але в XVII столітті її час ще не настав.

Продовжувачем емпіричної лінії у філософії Нового часу, розпочатої Беконом, був також англієць *Джон Локк (1632-1704)*. Головними в його філософському вченні були проблеми пізнання. Розглядав він їх із позицій матеріалістичного сенсуалізму. Полемізуючи з раціоналізмом Декарта в трактаті «Досвід про людське розуміння» (1690), Локк заперечував наявність у людській думці (душі) яких-небудь природжених ідей, понять, принципів тощо, він вважав душу чистим аркушем паперу, який лише досвід заповнює письменами. Досвід же розумів як вплив навколишнього світу на органи чуття людини («зовнішній досвід»), а відчуття – як основу будь-якого пізнання. Разом із тим він звертав увагу і на дослідження власне процесу пізнання: досвід, набутий у цьому процесі, визначав як «внутрішній», а ідеї, що виникли з нього, як «рефлексії». Результатом «внутрішнього» і «зовнішнього» досвідів у нього є прості ідеї,

трансформація яких у загальні ідеї можлива лише за допомогою міркувань, у ході яких виникають уявлення, тобто узагальнені поняття. Так само, за Локком, виникають поняття субстанції, первинних і вторинних якостей, складні ідеї [3, 9, 58].

4.2. Європейський раціоналізм XVII століття

Якщо англійський філософ Ф. Бекон знаменував собою початок формування філософського емпіризму XVII століття, то француз *Рене Декарт (1596-1650)* є представником раціоналізму Нового часу. Він визнавав як матеріальну, так і духовну першооснову. Дуалізм душі і тіла – основна риса його філософії. Обидві першооснови в нього незалежні одна від одної, але існування духовної більш безсумнівне і достовірне, ніж матеріальної.

Як і Ф. Бекон, Декарт виходить з непевної дійсності всього, що вважалось безсумнівним знанням. Він доводив, що ілюзії почуттів обумовлюють ненадійність відчуттів, а помилки розмірковування роблять сумнівними висновки розуму. При цьому Декарт не був ні скептиком, ні агностиком. Він критикував тодішнє пізнання і шукав шляхи набуття достовірних знань, будучи завчасно впевненим у його реальності. Достовірно ж, за його міркуванням, лише існування і сумніви. Але сумніви – акт роздумів, отже, існування сумнівів достовірно свідчить про існування мислення (як він промовляв, можливо, якийсь злий і всесильний обманщик створив мене таким, що мені тільки здається, наче в мене є тіло, а насправді в мене його нема. Однак я достовірно знаю: якщо я сумніваюсь і мислю, я не примара, я існую). «Я мислю, отже, я існую» – девіз Р. Декарта.

Декарту належить розроблення **методу раціоналістичної дедукції**. Він сформулював такі його правила: 1) вважати істинним лише те, що з

очевидністю пізнається таким, тобто ретельно уникаючи поспішності і упередження і приймати у свої судження тільки те, що уявляється розуму ясно і чітко, тому жодним чином не викликає сумніву; 2) розділяти кожне з розглянутих утруднень на стільки частин, на скільки можливо і скільки потрібно для кращого їхнього вирішення; 3) мислити по порядку, починаючи з предметів найбільш простих, які легко пізнаються, і спускатися мало-помалу, наче сходинками, до більш складних; 4) робити повсюди настільки повні переліки і такі загальні огляди, щоб бути упевненим, що нічого не проминув [3, 5, 58].

Правила Декарта, як і все його «Міркування про метод», мали виняткове значення для розвитку філософії і науки Нового часу. Слід зазначити, що умови «очевидності» й «інтуїтивної ясності», як вихідні твердження наукової теорії, визнаються важливими характеристиками наукового пізнання і в наш час.

Декарт розвивав *учення про «природжені ідеї»*, початок якому поклав ще Платон. У творах Декарта вони поділені на природжені поняття (наприклад буття, фігури, руху) і природжені аксіоми, що являють собою зв'язок перших (наприклад «із нічого не може бути ніщо» або «мислячий суб'єкт не може не існувати, якщо він мислить» тощо). Природженість понять і аксіом сприймалася філософом як сукупність задатків або потенцій, що проявляються і розвиваються у відповідних умовах зовнішнього середовища.

Декарт – родоначальник **раціоналізму** у філософії – учення, яке стверджує першість розуму в пізнанні і незалежність мислення від чуттєвих сприймань. Його раціоналізм виник як спроба пояснити властиву математичному знанню загальність і необхідність. Мислитель не розумів усього значення практики в теоретичному пізнанні, тому помилково оголосив джерелом достовірного знання тільки розум, а виняткову роль у процесі пізнання відвів дедуктивній формі доведення і викладання.

Досягненням Р. Декарта було створення ним нової антисхоластичної, *механістично-матеріалістичної філософії*. Незважаючи на своє теологічне забарвлення, вона поставила перед подальшою філософією деякі плідні проблеми, які виявилися початковим пунктом нових пошуків і досягнень філософів. Ідеї Декарта були теоретичним джерелом напряму у філософії XVII-XVIII століть, який одержав назву картезіанства (від латинізованого – Декарт). Воно випливало з дуалізму – поділу світу на дві самостійні (незалежні) субстанції – протяжну і мислячу, а в його розвитку існували дві протилежні тенденції: матеріалістичний монізм та ідеалістичний окаяніалізм (з лат. – випадок, привід).

Наприкінці XVII – на початку XVIII століття продовжувала знаходити своїх талановитих послідовників і раціоналістична філософія Декарта. До них належать такі видатні мислителі, як Б. Спіноза і Г. В. Лейбніц.

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632-1677), як і Декарт, хотів побудувати філософію на засадах абсолютно точних вихідних позицій. Модель автентичності і точного доказу він вбачав у геометрії з її аксіомами і жорсткою дедукцією теорем. Тому його «Етика», наприклад, побудована на засадах геометричного методу. Спочатку в ній даються визначення, потім формулюються аксіоми і доводяться теореми. Якщо Декарт починав з «Я», то Спіноза – з об'єктивного світу. Основи філософського вчення Спінози про природу полягають передусім у тому, що існує тільки одна субстанція. Це природа, яка є причиною самої себе, одночасно продуктивною і творчою, яка діє безперервно і нескінченно. Так характеризувати природу в часи Спінози можна було, тільки назвавши її «Богом». Ідентифікувавши природу і Бога, розчинивши Бога в природі, Спіноза в такий спосіб обґрунтував концепцію пантеїзму (з'єднання Бога з природою) [9, 45, 58].

Спіноза доводив відмінність між суттю й існуванням. В окремих, скороминучих і скінченних, речах суть не співпадає зі своїм існуванням,

але в єдиній, вічній і нескінченній субстанції з суті необхідно випливає існування. Звідси й існування Бога (субстанції) може бути продемонстровано, тобто виведено дедуктивним методом із суті Бога (природи). Буття субстанції водночас необхідне і вільне, оскільки нема іншої причини, крім власної суті, яка призводить субстанцію до дії.

Модусом він називав те, що не існує само по собі, але знаходить себе в іншому: 1) субстанція, як буття, за Спінозою, єдина, її суть виключає будь-яку множинність; 2) однак, крім неї, існує світ різних скінченних речей, або спільність модусів. Модусів нескінченна кількість. Субстанція існує з усіма своїми властивостями сама по собі, незалежно від свідомості. Але субстанція (природа, Бог) нескінченна, а свідомість обмежена. Тому людина може досягнути субстанцію як нескінченну тільки, по-перше, як протяжність, по-друге, як мислення. Протяжність і мислення Спіноза називав атрибутами. Своїм вченням про атрибути субстанції філософ суперечив дуалізму Декарта, за яким протяжність і мислення утворюють дві незалежні субстанції. У цьому загальному улаштуванні світу, за філософією Спінози, людина як предмет пізнання – не виняток. Як би не розглядали людину – чи як дещо тілесне, чи як дещо духовне, і в тому, і в іншому випадку вона – частина природи. Психологія людини, її пристрасті і бажання, мотиви та цілі її поведінки – такий же предмет пізнання, як і будь-яке інше явище природи. Атрибуту протяжності – тілу відповідає атрибут мислення – душа.

Спіноза виділяє *три ступені процесу пізнання*. Вищий ступінь – істина, яка досягається безпосередньо розумом, інтуїтивно зрима і не залежить від досвіду. Другий ступінь – міркування розуму. Найнижчий ступінь – знання, що спираються на уявлення. Основа останніх – чуттєве сприймання навколишнього світу. Знання на нижчому ступені неможливо довести, воно недостовірне, неглибоке і поверхове. Так Спіноза з позицій свого раціоналізму відкидав значення чуттєвого пізнання і досвіду [9, 45, 58].

Велику увагу Спіноза приділяв питанням *етики*. Цьому присвячена його основна робота – «Етика». Спіноза прагнув перетворити етику на науку, яка б виходила з об'єктивних законів людських дій. Ця тенденція була прогресивною, оскільки містила спробу підвести під етику матеріалістичний базис. Необхідною умовою для розроблення етики є, за Спінозою, попереднє пізнання тілесних процесів і зв'язків у людині. Наближаючи психологічний метод до методів механіки і фізики, він звів усю складність і різноманітність психічного життя до простих принципів: розум, пристрасть і афекти. Волю ідентифікував з розумом. Людина, з його точки зору, не керується ані моральним законом доброго, ані запереченням поганого, а тільки єдиною тенденцією до самозбереження і власного добробуту.

Спіноза використав ці натуралістичні основи для побудови своєї теорії свободи. Він вважав, що поняття свободи тісно пов'язане з поняттям необхідності: свобода є перш за все пізнаною необхідністю, тобто повною і точною ідеєю про те, що потрібно. Спіноза обмежував свободу тільки пізнанням, йому не вдалося стати над часом, його етичний натуралізм виявився механістичним і абстрактним. Він розглядав людину як «річ» природи, а не істоту, яка належить певній соціальній системі. Він не розумів ролі матеріальної практики в досягненні свободи. Для нього свобода є тільки пануванням розуму над почуттями, тобто свободою мудреця, який заперечує матеріальне життя заради пізнання природи. Таке поняття свободи має абстрактний і антиісторичний характер.

Спіноза критично ставився до релігії. Це викладено у «Богословсько-політичному трактаті». У ньому він розглядав дві проблеми: 1) невтручання держави в питання вільного філософського і наукового дослідження; 2) характер і походження Старого завіту. Стосовно першої проблеми Спіноза вважав: релігія має дати мудрецю повну свободу думати і досліджувати, теологія і філософія не мають нічого спільного. За

результатами дослідження другої проблеми Спіноза зробив висновок, що Старий завіт не є стародавнім документом, як стверджує теологічна традиція, а Біблія не є продуктом Божого одкровення, а збіркою книг, написаних різними людьми.

Певним завершенням європейського філософського раціоналізму було вчення *Готфріда Вільгельма Лейбніца (1646-1716)* – німецького філософа, математика, фізика і винахідника, юриста, історика, філолога. У боротьбі проти декартівського дуалізму, полеміці зі Спінозою, Локком він створив свою систему об'єктивного ідеалізму – монадологію, її ядро складає вчення про монади. **Монада** (з грец. – *єдине, одиниця*) – проста, неподільна субстанція, «атом природи», «елемент предметів», яким притаманна активність. Монади неподільні, незнищені, нематеріальні, неповторні (немає двох однакових монад), здатні до саморозвитку, сприйняття і прагнення. На відміну від Декарта і Спінози, Лейбніц поділяв *ідею множинності субстанцій*. Будь-яку монаду він вважав субстанцією. Монади, на його думку, є причиною самих себе, кожна з них являє собою деякий світ, що існує сам по собі, а єдиним зв'язком між ними виступає гармонія. Гармонія в Лейбніца – принцип, внутрішній порядок монад, що переборює їхню ізольованість. Кожну монаду філософ наділив власною якісною визначеністю, якою вона відрізняється від усіх інших. За ступенем розвитку монад він поділив їх на три види. Нижчий вид – монади-«перцепції» (вони мають пасивну здатність сприймати і утворювати нечіткі уявлення). Вищий вид – монади-душі, здатні до чітких уявлень. Найвищий вид – монади-духи, здатні до аперцепції, тобто наділені свідомістю.

За Лейбніцем, монади не мають фізичних характеристик. Вони не сприймаються за допомогою органів чуття. Осягнути їх можна тільки розумом. Усі тіла, речі являють собою поєднання монад. Розрізняються речі тим, що вони складаються з різних монад: фізичні тіла (предмети

неживої природи) – з нижчих монад-«перцепцій»; біологічні об'єкти – з вищих монад (монади-душі); людина – з такої сукупності монад, у якій організаційними є монади-духи. Утворення сукупностей монад не випадкове. Воно визначене «установленою гармонією» (тобто установленою Богом відповідністю споконвічного розвитку кожної монади розвитку всіх інших монад і світу в цілому) [3, 5, 9].

Монади вічні і незнищені, вони не можуть виникнути або загинути природним шляхом. Вони утворюються з безперервних «випромінювань божества» і можуть бути знищені тільки надприродною силою.

Складовою монадології в Лейбніца є його теорія пізнання, у якій він продовжив лінію Декарта. У його розумінні емпіричний матеріал, чуттєвість можуть стати лише поштовхом для діяльності вроджених ідей. Сенсуалістичному образу «чистої дошки» філософ протиставив образ брили мармуру, прожилки якої розміщені так, що окреслюють фігуру майбутньої статуї. До формули сенсуалізму – «нема нічого в інтелекті, чого б не було в почутті» – Лейбніц додав раціоналістичне доповнення: «крім самого інтелекту».

Приймаючи припущення Декарта про наявність у розумі деяких природжених ідей, слід зазначити, що Лейбніц у той же час прагнув перебороти крайнощі Декарта з цього питання. Так, за Лейбніцем, природжені ідеї не є завершеними поняттями, а тільки можливостями останніх, які ще мають реалізуватися. Відповідно до цього підходу Лейбніц розробив теорію двох типів істин: факту і метафізичних. Останні відкриваються за допомогою розуму і не потребують досвіду для свого підтвердження. Істини факту, навпаки, проявляються тільки в експерименті. У цілому філософія Лейбніца є об'єктивним раціоналістичним ідеалізмом.

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть причини зростання значення науки в XVII столітті.
2. Розкрийте роль, яку виконувала філософія в епоху Нового часу.
3. Обґрунтуйте сутність і переваги індуктивного методу Ф. Бекона.
4. Назвіть форму державного устрою, яку Т. Гоббс вважав найкращою.
5. Опишіть форму державного устрою, яку Дж. Локк вважав найкращою.
6. Назвіть нові принципи філософії, які обґрунтував Р. Декарт.
7. Опишіть дедуктивний метод Декарта.
8. Обґрунтуйте, як у Спінози свобода і необхідність обумовлюють одна одну.
9. Розкрийте суть монадології Лейбніца.

Розділ 5. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ І. КАНТА. ЙОГО ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА

5.1. Особливості німецької класичної філософії. Трансцендентальний ідеалізм І. Канта

Поняття «німецька класична філософія» означає етап у розвитку новоєвропейської філософської думки другої половини XVIII – першої половини XIX століття (учення Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, Феєрбаха). Незважаючи на їхню відмінність, учення пов'язані між собою узами спадкоємності: після Канта кожен із німецьких класиків спирався на погляди свого попередника і надихався творчими імпульсами його спадщини [46, с. 3].

Усіх представників німецької класичної філософії об'єднує розуміння ролі філософії в історії людства і розвитку світової культури. Вони вважали, що філософія покликана критично самопізнати людську життєдіяльність, зробили предметом спеціального філософського дослідження людську історію і людську сутність. Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель бачать філософію чітко систематизованою наукою, але наукою специфічною. З їхньої точки зору, філософія, живлячись науками, орієнтуючись на науки, має будувати себе як науку гуманістичної спрямованості. Представники німецької класичної думки надали філософії вигляду широко розробленої та диференційованої спеціальної системи дисциплін, ідей, понять і категорій. Німецька класична філософія є високопрофесійною, надзвичайно абстрактною та узагальненою системою філософського освоєння дійсності. Вона розробила цілісну діалектичну концепцію розвитку, виробила певні загальні принципи підходу до проблеми історичного розвитку, запропонувавши досліджувати його науково-теоретичними засобами і виділивши деякі його загальні

закономірності. Розглядаючи проблеми людини, німецька класична філософія концентрує увагу навколо принципу свободи та інших гуманістичних цінностей.

Ураховуючи ці основні риси німецької класичної філософії, можна виділити також і основні проблеми, дослідження яких перебуває в центрі уваги цього періоду розвитку світової філософії: науковості філософії, онтології, гносеології, філософської антропології, філософії історії, філософії права, філософії релігії, етики, естетики тощо.

Для побудови своїх філософських систем мислителі німецької класики виходили з таких принципів: розрізнення закономірностей розвитку природи і культури; активності суб'єкта; історизму.

Класична німецька філософія бере свій початок від *Іммануїла Канта* (1724-1804). Кант був різностороннім ученим. Йому належать гіпотези про виникнення небесних тіл і сонячної системи з туманних, припливи і відпливи як причини уповільнення добового обертання Землі. У біології він намітив ідею класифікації тваринного світу, антропології – ідею природної історії людських рас. Його класифікація тварин і сьогодні широко використовується в біології та інших науках, пов'язаних з практикою сільськогосподарського виробництва.

Кант зробив свого роду переворот у філософії. Його суть полягає у зведенні гносеології в ранг основного і першого елемента теоретичної філософії. Він розглядав пізнання як діяльність, що відбувається за своїми власними законами, і вперше зробив висновок, що не характер і структура пізнаваної субстанції, а специфіка суб'єкта, що пізнає, виступає головним чинником, який визначає спосіб пізнання і конструює предмет знання.

У розвитку філософських поглядів Канта виділяють два періоди: ранній, або «докритичний», що продовжувався до 1770 року, і «критичний», коли він створив свою філософську систему, яка одержала назву «критичної філософії», «критицизму», а також

«трансцендентального ідеалізму». Ця система була викладена Кантом насамперед у таких його творах, як «Критика чистого розуму» (1781 рік, учення про пізнання), «Критика практичного розуму» (1788 рік, етика), «Критика здатності судження» (1790 рік, естетика і вчення про доцільність у природі).

Кант називав свою філософію *критичною* за її методом аналізу пізнавальних спроможностей, їхньої природи і можливостей. Що стосується терміна «трансцендентальний», то виник він у схоластичній філософії і означав об'єкти буття, що виходять за сферу обмеженого існування скінченного емпіричного світу: єдине, істина, благо, випадкове і необхідне, дійсне і можливе тощо. Кант надав цьому терміну гносеологічного значення. У його філософії **трансцендентальним** виступає все те, що належить до апріорних, формальних передумов пізнання, - надіндивідуальне в людині, що обумовлює об'єктивність знання. Тому предметом теоретичної філософії в Канта виступає не вивчення самих по собі речей, природи, світу, людини, а дослідження пізнавальної діяльності, установлення законів людського розуму і його меж. Отже, Кант на місце онтології у філософії поставив гносеологію.

Кант визначив *три пізнавальні здатності людини*: чуттєвість, розсудок і розум. Предмет пізнання, на думку Канта, лише настільки є таким, наскільки він поставлений у залежність від пізнавальної діяльності і є результатом інтелектуальної творчої діяльності людини. Така постановка питання, правильно вказуючи на суб'єктивний бік пізнавального процесу, значення якого явно недооцінювалося попередньою філософією, водночас призводить до суб'єктивістського розуміння процесу пізнання, відповідно до якого пізнання саме створює свій об'єкт, а не відображує існуючу поза ним і незалежно від нього дійсність. У Канта те, що пізнається, не існує незалежно від пізнання, а те, що незалежно від суб'єкта, який пізнає, виключається зі сфери пізнання. Так у нього виникають непізнавані «речі в собі». Пізнавані лише явища («речі для нас»).

Яким же є, за Кантом, механізм процесу пізнання?

Щось невідоме – «річ у собі» - діє на органи чуття людини і породжує різноманітність відчуттів. Вони впорядковуються за допомогою апріорних форм споглядання простору і часу. Розташовуючись у просторі і часі поряд, відчуття утворюють предмет сприйняття, яке має індивідуальний і суб'єктивний характер. Загальнозначущість, і в цьому значенні об'єктивність, сприйняттю надають категорії розсудку. Без відчуттів діяльність розсудку формальна, але саме розсудок підводить різноманітність чуттєвого матеріалу під єдність поняття, він конструює предмет пізнання. Рушійним стимулом для розсудку, що задає йому мету і напрямок діяльності, виступають ідеї розуму. За кантівським визначенням, ідеї розуму – це поняття про безумовне, першопричини всієї сукупності певної низки явищ. Коли, наприклад, людина шукає останнє безумовне джерело всіх явищ внутрішнього чуття, вона отримує ідею душі. Намагаючись піднятися до останнього безумовного всіх явищ зовнішнього світу, людина сягає до ідеї світу і космосу в цілому. Бажаючи досягнути абсолютне начало всіх явищ, як психічних, так і фізичних, розум доходить до ідеї Бога. На відміну від Платона, Кант розумів ідеї розуму не як надчуттєві сутності, що володіють реальним буттям, а як уявлення про мету, до якої прагне пізнання. Отже, ідеї виконують у Канта регулятивні функції, спонукають розсудок до діяльності, керують ним.

Світ «речей у собі» відкривається, за вченням філософа, «практичному розуму». Він виконує в нього функцію керування вчинками людини, тобто функцію встановлення меж для моральної дії.

Аналізуючи співвідношення між чуттєвістю і мисленням, Канта дійшов висновку, що теоретичні знання не можуть бути зведені до їхнього емпіричного джерела. Ось так він виявив проблему суперечностей між раціональним і чуттєвим, а також проблему діалектичного стрибка від емпіричного до теоретичного рівня знань. У «Критиці чистого розуму»

Кант також висунув ідею створення нової логіки, відмінної від звичайної формальної логіки, яка має обмежені можливості тому, що вона відволікається від будь-кого змісту розумового пізнання і розходжень між його предметами, маючи справу тільки з чистою формою мислення.

Безсумнівною заслугою Канта є його вчення про **антиномії** - суперечності розуму. За цим ученням, суперечності неминуче виникають у розумі завжди, коли поняття абсолютного, яке залучається лише до аналізу світу «речей у собі» (теза), застосовується і до пізнання «речей для нас», де є тільки минуше, скінченне й обумовлене (антитеза).

Звідси виникають чотири антиномії:

1. Світ має начало у часі й обмежений у просторі. - Світ не має начала в часі й нескінченний у просторі.

2. Будь-яка складна субстанція утворюється простими. - Жодна річ не складається з простих частин, і взагалі у світі нема нічого простого.

3. Причинність за законами природи недостатня для пояснення всіх явищ. Існує вільна причина (спонтанна). - Нема ніякої свободи, у світі все відбувається тільки за законами, через необхідність.

4. До світу належить, безумовно, необхідна сутність як його причина. - Нема ніякої абсолютно необхідної сутності світу як його причини ні в ньому, ні поза ним [3, 5, 58].

Кант вважав антиномії помилками розуму. Водночас він доводив об'єктивну необхідність суперечностей у самому змісті теоретичного знання. Така постановка питання, незалежно від суб'єктивних намірів філософа, передбачала визнання діалектики об'єктивної дійсності.

5.2. Етика та естетика І. Канта

Теологія стверджує, що лише релігійна віра робить можливими моральні діяння. Позиція Канта інша: «...Мораль аж ніяк не потребує релігії...» Релігія черпає створювані нею моральні настанови з моральної

свідомості, яка незалежна від релігії, як незалежна вона взагалі від мотивів, що знаходяться поза сферою моральності. Ідею Бога створює розум. Проте Кант не був атеїстом. Як агностик, він вважав однаково недоказовими ні атеїзм, ні теїзм. Але, ставлячи питання про походження релігійних ідей, Кант відхиляв теологічні посилання на божественне одкровення, надприродне навіювання тощо. За Кантом, ідеї безсмертного Бога, загробного існування - **апріорні** (тобто позбавлені об'єктивного змісту) ідеї чистого розуму, внаслідок чого релігійна віра має не теоретичну, а тільки практичну (моральну) основу.

У сфері моралі Кант зробив глибоко гуманістичні висновки про те, що людина – це мета, а не тільки засіб історичного процесу, і найважливішим завданням філософії є виховання людини-гуманіста. Філософія, доводив він, покликана навчити людину, якою тій потрібно бути, щоб стати людиною. Для цього вона (філософія) має дати людям моральний закон, який Кант спробував назвати «**категоричним імперативом**» (безумовною поведінкою). На його думку, цей закон має два визначення. У «Критиці практичного розуму» Кант сформулює його так: «Роби так, щоб максима твоєї волі завжди могла бути разом із тим і принципом загального законодавства». Інше формулювання філософ робить в «Основоположенні до метафізики моралі»: «Дій так, щоб ти ніколи не ставився до людства, як у твоїй особі, так і в особі всякого іншого, тільки як до засобу, а не до мети» [3, 5, 9, 46].

За Кантом, категоричний імператив є всезагальним і загальнообов'язковим законом. Ним мають керуватися всі люди незалежно від їхнього походження, багатства і стану в суспільстві. Моральна людина зобов'язана дотримуватися його, незважаючи на обставини, вбачаючи в цьому свій вищий обов'язок.

Кантівський категоричний імператив важливий тим, що допомагає виключати випадки небажаної поведінки. Він забороняє, наприклад,

говорити неправду, красти, вбивати тощо, оскільки подібні дії не можуть бути загальнолюдськими нормами поведінки. Незважаючи на всю абстрактність категоричного імперативу, кантівська постановка питання про те, що моральна поведінка визначається не окремими, а загальними і необхідними мотивами, має велике принципове значення.

Моральний ідеал Канта – це моральна автономія особистості. Досягнення цього ідеалу філософ пов'язував із розвитком правової держави. Він вважав, що лише в суспільстві, де нема привілейованих станів і всім людям забезпечені рівні громадянські права, моральні стосунки між індивідами справді можливі.

Безсумнівним досягненням філософії Канта було його вчення про необхідність установаження вічного миру у відносинах між державами і народами. Разом із тим він не обмежувався, як це робили інші філософи, тільки моральним осудом війн. Своє завдання Кант вбачав у тому, щоб досліджувати ті об'єктивні передумови, які рано чи пізно змусять держави відмовитися від війни як засобу розв'язання суперечок між ними. Він розглядав відносини між державами аналогічними стосункам між егоїстичними індивідами. Заради здійснення своєї мети останні нерідко співпрацюють і навіть допомагають один одному.

Так само змушені будуть чинити і держави, оскільки мир між народами є єдиною альтернативою вічному спокою кладовища, яким погрожують людству війни.

Концепція війни і миру Канта є утопічною. Вона виходить із можливості виключення війни з життя суспільства тільки за допомогою угод між державами, ігноруючи при цьому значення корінних соціально-економічних перетворень, які насправді є визначальними. Тим більше, заклик філософа до миру, викорінення війн був і залишається актуальним сьогодні.

Щоб зрозуміти кантівську філософію як систему, необхідно розглянути його естетичне вчення – «Критику чистого розуму», у якій він сформулював основні ідеї теорії пізнання, а потім «Критику практичного розуму». Як етичний фундамент критицизму, І. Кант усвідомив, що між сферою застосування теоретичного розуму («природою») і сферою практичного розуму («свободою») мусить існувати сфера, яка б їх об'єднувала. Незабаром він зробив висновок, що треба знайти таку здатність душі, яка б пов'язувала здатність пізнання зі здатністю бажання. І. Кант назвав цю здатність «здатністю судження», а її предметом вважав «доцільність» (природи або свободи). Отже, кантівська філософська система отримала чіткі контури. Він пов'язав світ природи і світ свободи третім світом – світом краси.

У найбільш загальному визначенні «краса» – це те, що подобається з необхідністю всім без будь-якого утилітарного інтересу, а тільки через свою чисту форму і не опосередковується поняттям. Між тим саме естетичне почуття є складною інтелектуальною здатністю. Щоб насолодитися красою предмета, треба вміти оцінити його позитивні якості, а це не завжди вдається зробити одразу, і може потребувати інтелектуальних зусиль.

Отже, істина, краса і добро спільно складають формулу філософської системи І. Канта. Але його цікавила не стільки естетика сама по собі, скільки її об'єднувальна роль у системі. Саме це він розумів, виділяючи в естетичному нібито два обличчя – «прекрасне» та «піднесене». Прекрасне спрямоване переважно до знання, а піднесене – переважно до моралі.

Як основоположник німецької класичної філософії він ставив, осмислював і намагався розв'язати проблему створення науково-філософського світогляду. Проте реальні результати його дослідження вступили в конфлікт із задумом. Велич Канта виявляється в ході розвитку його ідей, теоретичного осмислення і світоглядного освоєння його

філософії, яка покликала до життя багато філософських шкіл, течій і напрямів.

Запитання для самоперевірки

1. Особливості німецької класичної філософії.
2. Докритичний період у творчості І. Канта.
3. Основні ідеї теорії пізнання І. Канта.
4. Етика І. Канта. Вчення про категоричний імператив.
5. Роль естетики у філософській системі І. Канта.
6. Кантівська ідея «вічного миру» і соціально-політичні висновки з неї.

Розділ 6. ДІАЛЕКТИЧНА ЛОГІКА Г. ГЕГЕЛЯ І ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ К. МАРКСА

6.1. Діалектична логіка Г. Гегеля

Розвиток німецької класичної філософії досяг своїх вершин у творчості *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831)*. Основними філософськими роботами Гегеля є «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812-1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія права» (1821), «Лекції з філософії історії» (1837), «Лекції з естетики» (1835-1836), «Лекції з філософії релігії» (1832), «Лекції з історії філософії» (1833-1836).

Велике значення гегелівської філософії полягає в тому, що в ній у систематичній формі викладені діалектичне світорозуміння і діалектичний метод дослідження. Однак вона внутрішньо суперечлива. Діалектичному методу, що має революційне наукове значення, у ній протистоїть консервативна система. Це стало наслідком відображення у світогляді філософа *всесвітньо-історичних і революційних подій і розуміння економічної і одночасно політичної відсталості Німеччини тієї доби*. Гегель відкинув вчення Канта про апріорні форми мислення. Природа, за Гегелем, існує незалежно від людини, а людське знання має об'єктивний зміст. Явища речей так само об'єктивні, як і їхні сутності.

За основу всіх явищ природи і суспільства Гегель брав якийсь **абсолют**, духовне начало, яке позначав різними термінами: «світовий розум», «світовий дух», «абсолютна ідея». Вони існують ще до реального світу, природи і суспільства. Отже, філософія Гегеля є *об'єктивним ідеалізмом*.

У своїй філософії Гегель виходить із **принципу тотожності буття і мислення**, дійсності і розуму. **Тотожність**, за Гегелем, існує лише в

мисленні. У нього мислення - це і суб'єктивна діяльність, і об'єктивна першооснова, або абсолютна ідея. Гегель вважає, що абсолютна ідея розвивається. Вона – не тільки передумова всього існуючого, але і його результат, вищий ступінь розвитку. А свідомість людини відкриває у предметах свою власну сутність і в такий спосіб підіймається до самосвідомості, яка співвідноситься не з зовнішніми предметами, а з іншими самосвідомостями. У результаті виникають різноманітні соціальні відносини (наприклад відносини пана і раба) – форми збагачення самосвідомості на шляху до абсолютної істини і розумного суспільного ладу, у якому буде реалізоване багатство змісту абсолютної ідеї [58].

Філософська система Гегеля включає логіку, філософію природи і філософію духу, до якої безпосередньо примикають філософія права, філософія історії, естетика, філософія релігії і історія філософії.

Логіці у своїй філософії Гегель відводив центральне місце. Дослідженню логіки присвячена його головна філософська праця «Наука логіки». У ній він відмовився від раніше існуючої формальної логіки, а основне його надбання полягає в розробленні діалектичної логіки, діалектичного філософського методу. Про це свідчить аналіз Гегелем багатьох понять, історично створених у ході пізнавального процесу: буття, ніщо, становлення, якості, кількості, міри, сутності, тотожності, відмінності, суперечності, необхідності і випадковості, можливості і реальності тощо. У цій праці Гегель оголосив логіку вченням про сутність речей і поставив перед нею завдання досліджувати загальні закономірності розвитку пізнання.

Поняття, за Гегелем, взаємозалежні і знаходяться в розвитку від абстрактного до конкретного, від однобічного, бідного за змістом, поняття до поняття всебічного і змістовного. Внутрішнім джерелом такого розвитку виступає суперечність, яка рухає світ. Суперечність – не аномалія, не дефект речі, а взаємозв'язок, взаємообумовленість протилежних сторін

визначень, принцип будь-якого саморуху. Розвиток, на думку Гегеля, обов'язково призводить до заперечення вихідних форм. Заперечення, яке внутрішньо властиве явищам, - закономірний ступінь процесу розвитку.

Гегель розрізняв абстрактне і конкретне заперечення і зауважував, що тільки останнє є моментом розвитку, виникненням нового зі збереженням життєздатних елементів старого. Таке конкретне заперечення Гегель називав «зняттям».

Після першого заперечення, стверджував філософ, з'являється друге. Відбувається заперечення заперечення. Воно «знімає» старе заперечення і відновлює на новій основі і в новій формі те, що заперечувалося раніше. Проте це не повторення старого і не повернення до вихідного пункту, а новий, більш високий ступінь розвитку. На жаль, цей діалектичний за своєю природою процес Гегель уклав до шаблону «тріади»: «теза – антитеза – синтез», під який намагався підігнати всі процеси розвитку.

Будь-яке поняття, за Гегелем, є не тільки чимось загальним, але й одиничним і особливим. У понятті загальне одиничне й особливе так само нероздільні, як нероздільні тотожність і відмінність. Абстрактної істини не існує. Істина завжди конкретна. Усі ці та інші відкриття Гегеля мають для філософії величезне значення. Проте не слід забувати, що всі вони стосуються лише проблеми творчості абсолютної ідеї.

Отже, логіка в Гегеля виступає наукою про ідею в собі і для себе. Наукою ж про ідею в її небутті виступає філософія природи. «Абсолютна ідея», пізнавши свій власний зміст, вирішує відпустити себе у природу. У Гегеля нема відповіді на запитання про існування абсолютної ідеї до появи природи, так би мовити в «чистому вигляді». Вона існує в нього поза часом, як і природа. Проте Гегель в основному солідарний із християнським догматом створення світу, але в оновленому його вигляді: світ створений, твориться тепер, був вічно створений [58].

Головними формами відчуженого, природного буття абсолютної ідеї в Гегеля є механіка, фізика та органіка. Механіка вивчає простір, час,

матерію, рух, всесвітнє тяжіння. Матерія і рух нерозривно пов'язані, бо нема матерії без руху і руху без матерії. Але матерія – лише зовнішній вияв абсолютної ідеї, рух – тільки переміщення у просторі, кругообіг, повторення того, що було раніше. Фізика – наука про небесні тіла, світло, тепло тощо. Органіка включає геологію, ботаніку, зоологію. Матерія, за характеристикою Гегеля, є інертною, млявою, не здатною до розвитку. А взагалі філософія природи – найбільш слабка частина його філософської системи.

Розглядання абсолютної ідеї на заключному етапі її розвитку, коли вона залишає природу і повертається до самої себе, є змістом духу. Так стверджує Гегель у третій частині своєї філософської системи – ученні про суспільство, яке отримало назву «філософія духу». «Ідея», за Гегелем, відчужує себе у природу, тобто переходить у своє інобуття, яке у свою чергу прагне повернутися до «рідної стихії» й пізнати себе в адекватній формі. «Природне» згодом переходить у «дух», який «виходить із природи», повертається «до себе» із свого інобуття. «Соціальне» є засобом зазначеного «переходу-повернення» і водночас результатом творчої діяльності духу, полем реалізації його свободи, яка виявляється через самопізнання, що має три щаблі: суб'єктивний дух, об'єктивний дух, абсолютний дух. Ці модифікації духу відтворюють різні підрозділи та рівні організації соціального, особливості його функціонування і розвитку. «Філософія духу» Гегеля охоплює суспільне буття загалом, його архітектоніку, взаємозв'язки, історію та розвиток.

У розділі «Суб'єктивний дух» Гегель розглядає людську душу та її зв'язок з родом, нацією та іншими індивідуальними якостями. Він підкреслює роль розумного ставлення до світу як сенсу людської діяльності. Філософ визначає різні рівні свідомості, включаючи свідомість узагалі, самосвідомість і розум. Він досліджує співвідношення відчуттів, сприйняття, розсудку та розуму, а також роль праці в розвитку свідомості.

Гегель вдало поєднує духовний і тілесний аспекти людини, наголошуючи на провідній ролі духовного в житті особистості.

Розділ «Об'єктивний дух» Гегель присвячує розгляду соціально-історичного життя людства, описуючи загальну схему розвитку об'єктивного духу. Він визначає, що право є буттям свободи, яке упорядковує волю людини. Гегель розглядає роль моралі в суспільстві, яка базується на категоріях «добра» і «совісті». Мораль пов'язана з розумінням об'єктивної реальності та формується через пізнання світу.

Сім'я є основою соціального життя і ґрунтом для любові та моралі. Гегель виділяє громадянське суспільство як сферу задоволення потреб і реалізації індивідуальних цілей. Держава є реалізацією моральної ідеї, у якій народний дух проявляється через владу та інституції. Філософ аналізує корпорації, державні інституції, бюрократію та форми державної влади, підкреслюючи важливість конституційної монархії.

Гегель завершує свою соціальну концепцію, розглядаючи вчення про абсолютний дух і форми суспільної свідомості. Він виділяє мистецтво, релігію і філософію як основні форми, у яких дух саморозкривається. Філософ вважає, що філософія є найвищою формою саморозвитку абсолютного духу. Він аналізує ці форми у своїх лекціях з естетики, філософії релігії та історії філософії. Важливо розуміти, що ці форми є стадіями саморозкриття духу та джерелом розвитку суспільства. Філософ вважає, що історія досягла абсолютної форми організації соціального у конституційній прусській монархії. Ця ідея викликала суперечки та критику, але Гегель залишається великим філософом, якого мислителі різних поколінь шанують і використовують його філософію для розвитку своїх ідей.

Отже, гегелівський **«діалектичний метод – прогресивний бік розглянутої філософії. Її ж система, тобто вчення про природу, людину, суспільство як форми існування абсолютної ідеї, консервативна»** [46, с. 33].

Матеріалістичні тенденції в розвитку філософської думки Гегель або ігнорував, або фальсифікував. Завершив він свою систему тим, що оголосив її кінцевим пунктом розвитку філософії взагалі. Ним же самим проголошений принцип розвитку розбився об його догматичну систему.

6.2. Філософське вчення К. Маркса

Філософські погляди *Карла Маркса (1818-1883)* сформувалися під впливом ідей Гегеля і Феєрбаха. Основні його філософські праці – «Рукописи 1844 року» і «Капітал». Але системний виклад філософії в нього відсутній. Її можна реконструювати на основі окремих концепцій та ідей, висловлених у вищезазначених та інших працях. Ці обставини породили різні, іноді навіть протилежні, інтерпретації філософії Маркса, або, як її ще називають, «марксизму» [48].

Філософією марксизму є *матеріалізм*, або, як його називали в радянському марксизмі, діалектичний та історичний матеріалізм. Маркс під впливом Феєрбаха подолав ідеалізм Гегеля, але перейняв його діалектику. Він поширив матеріалізм на розуміння історії і суспільних явищ, тобто створив історичний матеріалізм, або матеріалістичне розуміння історії.

Безперечною заслугою Маркса можна вважати те, що він підняв матеріалізм на вищий щабель. Він зробив спробу матеріалістичного тлумачення людини не як природної, а як практичної, а отже, культурно-історичної істоти. Взявши практику за основу відношення людини і світу, він відкрив нові перспективи для матеріалістичного тлумачення проблем історії та культури, особи і свободи, практичної діяльності й пізнання. Підхід до практики як до суспільно-історичної діяльності, що охоплює і процес пізнання, сприяв новому розумінню процесу пізнання. Маркс став розглядати його як суспільне явище, подолавши в такий спосіб робінзонаду попереднього матеріалізму. Слід зазначити, що тлумачення пізнання як

суспільного явища стало панівним у філософії тільки у ХХ столітті. Щодо цього марксизм значно випередив свій час.

Маркс вважав своєю заслугою те, що він матеріалістично переосмислив діалектику Гегеля. Він проголошував діалектику філософським методом, який усупереч метафізиці розглядає все суще в розвитку, визначає його через протилежні категорії. Однак у марксизмі відсутнє серйозне методологічне обґрунтування філософського знання взагалі (його необхідності й можливості) і діалектики як методу зокрема. Марксизм сприйняв діалектику Гегеля, не довівши, чому саме вона є істиною.

Дещо оригінальніший марксизм в іпостасі історичного матеріалізму (матеріалістичної інтерпретації історії), яка охоплює декілька концепцій, зокрема концепції філософії історії та соціальної філософії. За Марксом, життя суспільства ґрунтується на **матеріальному виробництві**, яке включає продуктивні сили (знаряддя праці, кваліфікація робітника) і виробничі відносини (спосіб організації праці, який визначається формами власності на знаряддя виробництва). Історичний розвиток суспільства зумовлений розвитком продуктивних сил (техніки), що призводить до зміни виробничих відносин. Відповідно до форм цих відносин (форм власності) Маркс виокремлює кілька універсальних етапів в історичному розвитку людства: первісний комунізм, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм (із двома фазами – соціалістичною і власне комуністичною). В основу цієї концепції, як свідчать рукописи Маркса, покладено гегелівську схему – азійський (у деяких працях Маркс ідеться і про азійський спосіб виробництва), античний і германський періоди в історичному розвитку духу. Маркс дещо розширив її, надавши соціального змісту. Але ця схема хибує на європоцентризм і однолінійність у розумінні історичного процесу. Із неї, зокрема, важко зрозуміти, чому феодалізм, у якому переважало сільське виробництво, замінив античне рабство, у якому

на останньому етапі розвитку домінували ремесла і торгівля. Якщо відкинути цей аспект, а також гіпотетичний комунізм, то з усієї послідовності формацій залишається два реальні історичні етапи, які більш-менш адекватно описує марксизм: феодалізм і капіталізм. На переході від першого до другого і вибудовується модель усієї філософії історії Маркса. У сучасній соціальній філософії ці етапи фіксуються більш універсальною схемою – як традиційне та індустріальне суспільства. «Стрижнем *соціальної філософії Маркса* (учення про суспільство) є **концепція базису і надбудови**. Базисом (основою, головним чинником) він проголошував економічні відносини; надбудовою – політичні, правові і релігійні структури, а також ідеологію – політичні, правові, естетичні, моральні і філософські ідеї. Базис як стверджував Маркс, визначає надбудову; зміна базису зумовлює зміну надбудови» [58].

Маркс констатував відчуження людини в сучасному йому суспільстві. На його думку, релігійне (ідеологічне взагалі) відчуження засноване на приватній власності, яка є джерелом відчуження. Подолання приватної власності зумовлює, як він вважав, падіння всіх інших форм відчуження. Він не бачив того, що людина як особа може реалізуватися лише за умов приватної власності й права. Цим породжене його негативне ставлення до громадянського суспільства. Щодо цього марксизм є спадкоємцем німецької класичної філософії, яка (за винятком Канта), на відміну від Просвітництва, фактично віддала особу (одиничне, окреме) під владу тотального (духу), суспільного цілого. Маркс не помічав того, що відчужені форми, подібно до обладунків рицаря, є чужими для тіла, але водночас і захищають його.

Поняття «відчуження» сутності людини має сенс за умови визнання певної незмінної сутності, «істинної природи» людини, яка спотворюється певним «неістинним» суспільством. Іншими словами, поняття «відчуження» має сенс у випадку антропологічної інтерпретації людини,

коли людина мислиться як істота з певними усталеними рисами [58]. До такого розуміння людини Маркс і схилився в «Рукописах 1844». Однак майже одночасно в «Тезах про Фейєрбаха» він проголошує, що така родова сутність людини не існує, що сутність людини – це сукупність суспільних відносин, тобто яке суспільство, така й людина. Але якщо така усталена сутність не існує, то не має сенсу і поняття «відчуження»: людина, сформована в будь-якому суспільстві, буде почуватися такою, що відповідає відносинам цього суспільства.

Значною заслугою марксизму є актуалізація феномену ідеології. Це стосується інтерпретації філософії як ідеології. При всій невизначеності цього терміна в Маркса головний його зміст полягає в тому, що **ідеологія** приховує, завуальовує справжні соціальні інтереси, що вона є відображенням соціального буття. Отже, вона є ірраціональним, не до кінця «прозорим творінням».

Під таким кутом зору філософія постає не просто як творіння одного розуму, адресоване іншому розуму, а насамперед як вияв певних соціальних інтересів і суспільних відносин. Звідси починається вульгаризація теоретичної спадщини Маркса, догматична абсолютизація перш за все його філософської спадщини. На щастя, позитивні змістовні моменти, що забезпечили гідне місце марксовій філософії в сучасній філософській традиції, парадигмі.

Запитання для самоперевірки

1. Особливості філософської системи Г. Гегеля.
2. Діалектика як теорія розвитку у філософії Г. Гегеля.
3. Протиріччя між системою та методом філософії Г. Гегеля.
4. Особливості філософії марксизму.
5. Матеріалістичне розуміння історії квінтесенція філософії К. Маркса.

Розділ 7. «ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ», ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ, ПОСТМОДЕРНІЗМ

7.1. «Філософія життя»

Уже в першій половині XIX століття стало зрозуміло, що розвиток освіти, прогрес знання і науки не є панацеєю, засобом для вирішення актуальних проблем суспільного розвитку. Увесь цей прогрес співіснує зі зростанням насильства, злочинності, розповсюдженням різних забобонів і хибних міфів. Оптимізм філософів XVII-XVIII століть, віра, що знання – це сила, почали змінюватися протилежними оцінками і висновками. Почали посилюватися ірраціоналістичні тенденції. Одним із найвпливовіших напрямів ірраціоналізму була «**філософія життя**». Головним представником її був *Артур Шопенгауер (1788-1860)* [35, с. 179]. «Філософію життя» Шопенгауера також часто називають волюнтаризмом. А. Шопенгауер у трактаті «Світ як воля і уявлення» (1818) підкреслював, що сутністю світу («речі в собі», за Кантом) є нерозумна воля як безцільний потяг до життя. **Світова воля** поділяється на велику множину «об'єктивацій», які визначають загальну боротьбу «кожного проти всіх» як у природі, так і суспільстві. Вищим ступенем об'єктивації волі є людина, розум (уява) якої підкорюється волі. Розум лише підбурює волю, а вона породжує нескінченну чергу бажань і потреб. На думку А. Шопенгауера, людство можна уявити пасажиром некерованого візка. Нездійсненність бажань – причина глибоких страждань і песимізму як постійного стану душі. Шлях до порятунку лише один: необхідно стримувати волю за допомогою мистецтва, творчості, стриманості, що проповідує буддизм. А основний принцип моралі полягає у співчутті. Співчуття «вбиває волю» людського «Я», веде до спокою та відсутності бажань.

Творчість *Фрідріха Ніцше (1844-1900)* теж розвинула «філософію життя». Під впливом А. Шопенгауера і Р. Вагнера він продовжив також

розвиток ідей волюнтаризму. Ніцше відкинув положення про стримання та аскетизм як шлях до порятунку. Навпаки, в основі буття лежить стихійне становлення, «**воля до влади**», притаманна всьому живому як потяг до самоутвердження. Історичний процес розвивається як боротьба за владу чисельних воль. Отже, моністичний волюнтаризм Шопенгауера в Ніцше перетворюється на плюралістичний волюнтаризм. Боротьба воль, на думку Ніцше, має вестися за певними правилами на кшталт спортивних змагань, у яких перемагає найсильніший. Романтичним ідеалом і метою історії є «надлюдина» як втілення аристократизму, виділення панів і рабів. Нові гасла та ідеї філософії мають сприяти подальшому руху вперед.

Філософія має стати прапором народу. На думку Ф. Ніцше, християнські міфи заслуговують знищення, бо вони проповідують не перемогу сильних, а допомогу слабим. Християнська етика позбавляє історичний розвиток внутрішньої енергії, руйнує людську волю. Тому релігія вичерпала свої можливості. «Бог помер!» – проголосив Ф. Ніцше. Він прагнув подолати раціональність філософського методу за допомогою самобутнього викладу теорії. У ній роль понять мають символи, алегорії, міфологічні персонажі, у яких втілюється різний зміст. Наприклад, «воля до влади» – це і буття, і здатність, і інстинкт, і рушійна сила суспільства [35, с. 182].

Ще один німецький філософ – *Вільгельм Дільтей (1833-1911)* – продовжив розвиток «філософії життя», поступово перетворивши її у філософію культури. Головним методом він вважав метод розуміння, який він протипоставив методу пояснення, що є основним у науках про природу. Якщо в основі пояснення лежить досвід як продуктивна діяльність розсудку, то розуміння подібне до **інтуїції** і характеризується безпосереднім осягненням деякої духовної цілісності. Власний світ людини розуміється через самоспостереження або інтроспекцію, а світ іншої людини – через «співчуття» і співпереживання. Герменевтика визначається як метод розуміння культури.

Подальший розвиток «філософія життя» отримала у філософському вченні *Анрі Бергсона (1859-1941)* Бергсон, французький філософ, був видатним представником «філософії життя» та інтуїтивізму. Справжньою реальністю Бергсон вважав життя як цілісність, яка абсолютно відрізняється як від матерії, так і свідомості. Матерія та свідомість є лише продуктами розпаду життєвого процесу. Життя неможливо досягнути розумом (інтелектом). Осягнення життя є справою інтуїції, яка проникає в предмет і зливається з ним. Інтуїція дає змогу пізнати життя як таке, що є частиною всесвітнього розвитку, а інтелект оперує лише мертвими продуктами розпаду цього розвитку. Життя має в собі свідомість і еволюцію органічного світу. Джерелом розвитку життя А. Бергсон вважав «**життєвий порив**» [35, с. 187-189]. З ослабленням цього пориву життя розпадається (застигає), перетворюючись на матерію. Людину Бергсон розглядав як творчу істоту. Саме через людину продовжується дія всесвітнього життєвого пориву. Бергсон виділяв два типи суспільств: закриті та відкриті. У закритих суспільствах діє мораль, яка приносить особистість у жертву суспільству, а у відкритих, навпаки, особа є вищою цінністю.

7.2. Екзистенціалізм

Екзистенціалізм, або філософія існування – один із найвпливовіших напрямів сучасної некласичної філософії. Витоки екзистенціалізму як особливого вчення можна знайти у творчості датського філософа *Серена К'єркегора (1813-1855)*. Як релігійний філософ він протиставив класичній системі Г. Гегеля внутрішнє життя людини – «екзистенцію», що непрониклива для думок і завжди «приховується» при абстрактному підході до аналізу. Тому К'єркегор зробив цікавий висновок про принципову неможливість застосування наукового методу для

самопізнання. Це «самопізнання» може здійснюватися лише в результаті переходу до «самого себе» як унікального творіння і відмови від предметного буття – «несправжнього існування» людини. Розрізняють релігійний екзистенціалізм (К. Ясперс) і атеїстичний (М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю). Центральним поняттям вчення є **екзистенція** – людське існування як цілісність *суб'єкта і об'єкта*. Основними проявами (модусами) людського існування виступають страх, турбота, любов, сумління, сум, радість тощо. Людина інтуїтивно усвідомлює екзистенцію як корінь свого існування, але це буває лише у критичні моменти життя («пограничні ситуації»). Сприймаючи себе як екзистенцію, особистість отримує свободу, що є вибором самої себе, своєї сутності. Вибір свободи накладає на людину відповідальність за все, що здійснюється у світі.

У творі «Буття і час» німецький філософ *Мартін Хайдеггер (1889-1975)* поставив питання про сенс буття, основною характеристикою якого виступає час. Основу людського існування складає його обмеженість у часі, тимчасовість, а тому розуміння часу є розуміння буття. Причину «несправжнього» розуміння буття Хайдеггер бачив в абсолютизації одного з моментів часу – сучасного (вульгарного часу). Сучасне – це оточеність речами, а речі затуляють від людини її екзистенцію, і вона стає річчю разом із іншими речами. Спрямованість на майбутнє дає особистості істинне існування, бо вона усвідомлює свою приреченість, тимчасовість і цінність. Екзистенція нерозривно пов'язана з майбутнім [3, 5, 9].

Інший німецький філософ – *Карл Ясперс (1883-1969)* – вважав, що для екзистенції, особливо важливі «пограничні ситуації»: смерть, страждання, боротьба, провина. Найбільш яскравий випадок пограничної ситуації – смерть, перед якою скінченність власної екзистенції постає в людини з усією своєю безпосередністю. У пограничній ситуації несуттєвим виявляється все те, що заповнювало людське життя в його повсякденності, бо індивід безпосередньо відкриває свою сутність як

скінченну, внутрішньо пов'язану з екзистенцією. І лише коли індивіду цей зв'язок здається втраченим, він перед кінцем впадає у відчай. Тут у К. Ясперса з'являється релігійний мотив набуття мужності через Бога. В історичності екзистенції виражається одноразовість і неповторність історичної реальності. Як і екзистенція, історичність не може бути осягнута ані за допомогою дискурсивних, ані за допомогою інтуїтивних методів. Історичність таємнича так само, як екзистенція і свобода. Доки вона залишається таємницею, людська свобода є більш-менш гарантованою. Але таке тлумачення породжує песимізм, воно є вираженням ірраціонального трагізму. Єдиним виходом, який дає змогу пом'якшити цей трагізм, є релігія, тому К. Ясперс закликає покладатися на предметну вираженість трансценденції, тобто Бога, через «шифри» в особистих актах віри [3, 9, 35].

Проблема свободи – одна з найголовніших в екзистенціалізмі. Особливо багато уваги їй приділяв у своїх творах французький письменник і філософ *Жан-Поль Сартр (1905-1980)*. Своє розуміння свободи Сартр розкрив у трактаті «Буття і ніщо». Світ, на думку Сартра, – це «універсальне не те». Тут повністю відсутнє все, що відповідає людським очікуванням, образам і поняттям. Бути реальним означає бути абсолютно випадковим, а в крайньому аспекті – абсурдним. Свідомість завжди намагається осмислити світ і від початку до кінця ілюзорна. Між світом і свідомістю існує непрохідна прірва. Тому Сартр заперечує здатність світу впливати на людину і визначати її вчинки. Людина завжди сама все визначає, а отже, відповідає за свій вибір. На думку Ж.-П. Сартра, людська поведінка є абсолютно необумовленою, спонтанною. Саме тому кожен відповідає за все, що робить, не маючи ніяких скидок на ті чи інші обставини. Людина повинна не миритися з абсурдною дійсністю, виправдовуючись обставинами, а здійснювати рішучі, ризиковані, навіть авантюрні вчинки. Тільки так людина може реалізувати свою свободу.

Однак «прокляття» людини саме в тому і полягає, що таке «екзистенціальне свято» важко здійснити. Набагато легше виправдовувати свою пасивність, посилаючись на обставини [3, 5, 35].

За переконанням іншого французького філософа – *Альбера Камю (1913-1960)*, увесь світ, усе суще не має сенсу, а сама дійсність нерозумна й алогічна. Він стверджує, що ми можемо відкинути усе на світі, окрім цього хаосу, тобто у світі панує лише випадковість. Завдання полягає в тому, щоб зрозуміти всі наслідки цього вселенського абсурду. **Абсурд** – ось ключ Камю до всієї філософської проблематики. Це – стрижень буття і мислення, єдине можливе керівництво з життєдіяльності.

Камю засуджує науково орієнтовану філософію як споглядальну, з презирством ставиться до наукових відкриттів. Усі міркування він зосереджує на етичних темах, і тут його ірраціоналізм впадає у глибокий песимізм. Один із головних його філософських творів «Міф про Сізіфа» розпочинається словами про те, що є лише одна справді серйозна філософська проблема: проблема самовбивства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб жити, означає дати відповідь на основне питання філософії. Спробою розв'язати цю проблему пронизані всі його твори. Приреченість людини, її смертна доля, трагізм існування, відчуженість від вселенського хаосу – лейтмотив усієї його творчості. Для Камю ХХ століття – століття страху. Він ототожнює саму сутність з абсурдом «нешасної свідомості». Для нього абсурд – фундаментальна філософська категорія. На його думку, абсурд – це єдина реальність. Він рішуче відкидає віру в Бога як необґрунтований, утопічний самообман, несумісний з абсурдом усього сущого. Усвідомлення існування, яке не має сенсу, перетворює нашу свідомість на «нешасну», перетворює основне питання філософії на таку дилему: якщо ми впевнені у своїй безнадійності, нам слід поводитися так, ніби ми все ж таки на щось сподіваємося, або ж закінчити життя. Камю вибирає першу альтернативу, заперечуючи

самогубство. Той, хто зрозумів, що світ не має значення, здобуває свободу. А здобути свободу можна лише бунтуючи проти вселенського абсурду. **Бунт** і свобода – нероздільні. **Свобода** – це вища моральна цінність і притаманна людині як потреба самовияву особистості. Справді вільна людина, за Камю, – це та, яка, приймаючи смерть, разом із тим приймає і всі її наслідки, тобто повалення усіх моральних цінностей [5, 9, 35, 58].

Отже, можна стверджувати, що після Другої світової війни під впливом екзистенціалізму перебували різні ліворадикальні рухи. Останнім часом вплив екзистенціалізму суттєво послабшав, але його основні ідеї, засвоєні іншими напрямками постмодерністської філософії, і досі мають вплив на людей через філософію, літературу та мистецтво.

7.3. Постмодернізм

Постмодернізм – це напрям сучасної філософії, який виник у західноєвропейській культурі в останній чверті ХХ століття. Але перші постмодерністські ідеї актуалізувалися ще наприкінці 60-х років ХІХ століття. Саме тоді швидкі політичні та культурні зміни, радикалізм значної частини західної молоді актуалізували завдання осмислення стильових пошуків європейської художньої культури, нового бачення та мислення. У буквальному значенні слова постмодернізм – це те, що настає за сучасністю, за модернізмом. Поняття «постмодернізм» як напрям розвитку певної філософської думки закріпилося остаточно лише у 80-х роках ХХ століття [58, с. 29].

Постмодернізм, або, як його ще називають, постмодерн – це багатоманітне теоретичне відображення духовного розвитку в самосвідомості сучасної західної цивілізації. Найбільш відомими представниками постмодернізму вважаються *Мішель Фуко (1926-1984)*, *Жан-Франсуа Ліотар (1924-1998)*, *Жіль Дельоз (1925-1995)*, *Жан Бодрійяр*

(1929-2007), *Фелікс Гваттари* (1930-1992), *Жак Дерріда* (1930-2004). Філософськими витоками постмодернізму є ніцшеанство, марксизм і фрейдизм. Постмодернізм є яскравим прикладом сучасної ірраціональної неklasичної філософії. Цікаво, що в постмодернізмі велика увага приділяється саме пошукам доказів неможливості філософії як такої взагалі. Можна навіть сказати, що постмодернізм – це заперечення самої можливості філософії, відстоювання повної неможливості розроблення нового філософського стилю мислення, неможливості створення цілісної філософської системи. Тому постмодернізм абсолютно не претендує на створення якоїсь універсальної філософської теорії. Постмодернізм зосереджується на дрібницях, конкретних текстових фрагментах, неоднозначних реченнях і висновках. Постмодернізм заперечує великі досягнення, стабільність світу, гуманність класичної культури, прогресивність науки. По суті постмодернізм проголошує себе певною концепцією (а зовсім не філософією), яка намагається осмислити ситуацію «кінця світу», коли людина живе ілюзіями, не помічає загальної кризи, тішить себе надіями на краще.

Однак у той же час постмодернізм претендує на прогресивність. Ця «прогресивність» дуже самотутня й незвична. Постмодернізму притаманні песимізм, гра зі стилями і смислами попередніх епох, заперечення будь-яких меж і виділення напрямів, течій, шкіл. Постмодерністи відмовляються від логічного обґрунтування власних точок зору, об'єктивізму та історизму, притаманні попередній західноєвропейській традиції. Замість чіткої класифікації постмодерністи стверджують еkleктику та відмову від традиційної теорії пізнання. Замість перебудови світу відстоюється необхідність «дистанціюватися» від нього. Відстоюється множинність і суб'єктивність істин. Головним у філософському аналізі вважається «розуміння», а не «знання істини».

Важливою особливістю постмодернізму є спрямованість на прояснення ролі знака, символу, мови, тексту і взагалі будь-якої діяльності,

яка породжує певні загальнозначущі структури. Тому в постмодернізмі можна виділити течію постструктуралізму. Почавши з аналізу «того, що зроблено», постмодерністи прийшли до проблеми осмислення того, «як це зроблено». Велике значення надається тут тексту і текстуальності. Текстуальність визначається як загальна включеність суб'єкта в людську культуру. Інша проблема – мова як засіб спілкування та комунікації, а головне – як спосіб конструювання та реконструювання об'єктивної і суб'єктивної дійсності. Мова виступає також засобом самовиявлення та самоідентифікації суб'єкта в сучасній культурі. Сучасна людина включена в контекст загальнолюдської культури саме через мову, письмо, текст.

Ще однією особливістю постмодернізму є його багатоманітність. **Постмодерн** має багато *вимірів* – філософський, естетичний, політичний, літературний тощо.

Філософський спрямований на здійснення радикальних перетворень модерністської метафізики.

Естетичний вимір пропонує поєднати елітарну та масову культури, дає змогу повернутися до мистецтва, що відповідає традиціям, відображує навколишню дійсність.

Політичний – орієнтований на проведення анархічної, радикальної, децентралізованої політики.

Літературний – осмислення стильових пошуків художньої літератури.

Ще одна особливість постмодернізму – це плюральність. Постмодернізм прагне до звільнення людської духовності і суб'єктивності взагалі від застарілих регулятивів і норм, які сьогодні перетворилися на ілюзії та помилки. Це звільнення можливе лише через просвіту індивіда, тому напрям виховання всебічно розвинутої, багатовимірної особистості називають ще «освітньою філософією». Узагалі постмодернізм зачіпає всі аспекти приватного життя людини. Критично оцінюючи раціональні

філософські системи, постмодернізм пропонує переосмислити їхнє надбання та довести неможливість успадкування ідеалів минулих епох. Так, за Ж.-Ф. Ліотаром, «великі метарозділи» минулого, що легітимували та виправдовували буржуазне суспільство, поставлені сучасністю під сумнів. Реорганізувати філософське усвідомлення людиною світу – це покликання постмодернізму [58, с. 178].

Питання про співвідношення постмодерну і модерну вирішується як подоланням, так і продовженням модерну. В одних концепціях постмодерн є продовженням, своєрідним етапом епохи модерну. В інших, навпаки, постмодерн являє собою якісно іншу щодо модерну соціально-економічну та культурну реальність, у межах якої долаються обмеженість і недоліки модерну. Результатом є те, що суспільство нібито виходить на якісно новий рівень організації й існування. Тут модерн виявляється неправдою та стражданнями, від яких треба негайно відмовитися. На зміну культурі та суспільству модерну приходять культура та суспільство постмодерну. Це нова епоха, яка пов'язана з формуванням нової суспільної свідомості та нової реальності.

Але незважаючи на різні оцінки модерну та різне ставлення до нього, між ним і постмодерном існує зв'язок. Більш того, постмодерн доводить основні тенденції модерну до логічного фіналу. Тут є прямий зв'язок із висновками найвідоміших теорій французького деконструктивізму, які стверджують, що такі явища, як мова, знання, бажання, інтуїція, визначають не лише прояви певної культури, але й особистість людини. Продовжуючи та розвиваючи основні інтенції модерну, постмодерн долає його, звільняється від його обмеженості.

Це можна простежити на прикладі взаємозв'язку двох дискурсивних аксіом різних епох: «радикальної тотальності» модерну та «радикальної плюральності» постмодерну. Перша є швидше регулятивом, ніж дійсним фактом. Існувала не монолітна «радикальна тотальність» модерну, а різні

«проекти». Постмодерн просто підкреслив цю тенденцію, і «радикальна тотальність» стала «радикальною плюральністю». Постмодернізм не є антимодернізмом. Постмодернізм не тільки критикує основні постулати мислення епохи модерну, але, критикуючи, приймає їх, а приймаючи, намагається їх подолати [58, с. 36].

Як правило, вважається, що соціально-економічним фундаментом культури постмодерну є постіндустріальне суспільство. Однак суспільство, яке виробляє лише послуги й інформацію, у принципі неможливе. Індустріальний фундамент, який технологічно забезпечує життя суспільства, є абсолютно необхідним. Суспільству необхідно пройти через стадію модернізації, щоб стати постіндустріальним. Можна, звичайно, побудувати постіндустріальне суспільство в окремо взятому регіоні. Але індустріальне суспільство – символ епохи модерну – не зникає, хоча й переноситься до менш розвинених країн, скажімо, країн третього світу. Отже, індустріальне суспільство не зникло. Постіндустріальне суспільство, як соціально-економічний субстрат культури постмодерну, є прямо залежним від індустріального суспільства. Також і постмодерн залежить від соціально-економічного базису модерну. Постмодерн не лише базується на досягненнях модерну, але й критикує його основи, а саме волю до тотальної влади, індустріальне виробництво, раціоналізм науки тощо.

Філософські концепції постмодернізму прагнуть здійснити революційний переворот у так званих конкретних науках. Але це викликає досить різку критику. Яким буде майбутнє постмодернізму, покаже час. Отже, постмодернізм остаточно закріплює перехід від мистецтва як діяльності зі створення шедеврів до діяльності з відтворення цієї діяльності. У зв'язку з цим постмодернізм є реакцією на зміну місця і ролі культури в сучасному «постіндустріальному» суспільстві.

Запитання для самоперевірки

1. Особливості філософії життя А. Шопенгауера.
2. Характерні риси «філософії життя» Ф. Ніцше.
3. Інтуїтивізм А. Бергсона.
4. Проблема суцього і буття у філософії М. Гайдеггера.
5. Філософія свободи Ж.-П. Сартра.
6. Вчення А. Камю про абсурд.
7. Виникнення та основні особливості постмодернізму.
8. Співвідношення модерну і постмодерну.

Розділ 8. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

8.1. Професійна філософія Києво-Могилянської академії. Філософія Г. С. Сковороди

Українська духовна культура XVII-XVIII століть прагнула до синтезу духовних здобутків православної України й латинського Заходу. Своєрідність філософського життя українського народу цієї доби визначала культура бароко, яка, сполучаючи релігійний і світський компоненти культури, формувала цілісну єдність середньовічного теологізму з ренесансним індивідуалізмом. Основні принципи нового світогляду в Україні утверджували професори Києво-Могилянської академії, статус якої як вищого навчального закладу був підтверджений у 1701 році. В Академії працювали такі видатні мислителі, як *Феофан Прокопович (1681-1736)*, *Стефан Яворський (1658-1722)*, *Інокентій Гізель (1600-1683)*, *Георгій Кониський (1717-1795)* та інші. Києво-Могилянська академія як провідний інтелектуальний осередок у православному слов'янському світі відіграла визначну роль у розробленні вітчизняної філософської концепції доби бароко, заклала підвалини філософії як відносно самостійної сфери теоретичної діяльності.

Видатним діячем в історії філософської думки України є *Григорій Савич Сковорода (1722-1794)*. Вихованець Києво-Могилянської академії, оригінальний мислитель вважається засновником *вітчизняної класичної філософії*. До основних творів Сковороди належать діалоги «Наркіс», «Асхань», «Кільце», «Алфавіт», «Потоп зміїний». Саме в них найважливіші риси української світоглядної ментальності: антеїзм, екзистенціальність, кордоцентризм, прагнення свободи індивіда, набули зрілої, класичної форми виявлення.

Центром людини як емоційно-вольової істоти, за Сковородою, є серце, дух. Акцентування уваги на внутрішньому духовному світі людини

та її серці завжди було характерним для філософсько-поетичної традиції України. Оскільки моральність людини теж звернена на серце, Сковорода висуває вимоги «пізнай себе», «заглянь у себе», що свідчить про етико-гуманістичний характер його філософії. За межі свого тлінного звичайного «Я» людина, за Сковородою, може вийти завдяки любові та віри, що мають глибокий пізнавальний зміст, підштовхують людину на шлях реального щастя. Досягнення останнього залежить тільки від самої людини, її серця, оскільки щастя, за Сковородою, міститься в нас самих [47, с. 8]. Найвище щастя мислитель вбачав у досягненні глибин власної душі, що відкривало людині шлях до самовдосконалення. Разом із тим необхідною передумовою на шляху людини до щастя є, на думку Сковороди, дотримання нею *принципу спорідненості праці*, за яким людина має обрати собі заняття і життєвий шлях, що, з одного боку, є не шкідливим для суспільства, а з іншого – приносить їй внутрішнє задоволення і душевний спокій, веселість духу тощо. Врешті-решт, це запорука щастя, яке є простим і за змістом, і за формою.

До основних принципів філософування Сковороди слід віднести *концепцію «двох натур»*, за якою весь світ, усе існуюче має дві натури: зовнішню, видиму, і внутрішню, невидиму; іншими словами, усе існуюче складається з матеріального та ідеального, мінливого і вічного. Одна натура видима, друга – невидима. Видимий природний світ Сковорода називає тварним, плотським, матеріальним, а невидимий – Богом, першоосновою всього суцього. Невидима натура існує лише у видимій, тобто обидві натури невід’ємні, взаємопов’язані. Божественний, невидимий світ є первинним, одночасно зовнішній, видимий матеріальний, світ є безкінечним. Висловлювання філософа часто мають пантеїстичне забарвлення: видимий світ подається як «еманація» божественного джерела. На думку дослідників творчості Сковороди, його вчення про дві натури більше нагадує платонівський «світ ідей» і «світ речей», ніж християнський догмат про Творця та його творіння.

Разом із ученням про дві натури Сковорода розробляє вчення про три світи. Усе суще Сковорода ділив на три гармонійно взаємопов'язані світи: макрокосм, мікрокосм і символічний світ (світ символів, або Біблія). Перший світ (макркосм) є природним світом відчутних, видимих речей і явищ, які насправді є тільки тінню невидимої натури – Бога. Головну увагу Сковорода приділяє малому світу – людині (мікрокосму), який теж складається з видимої та невидимої натури. У людині, як і в усьому суцтоту, є тілесне і духовне, тлінне і вічне, але істинним у ній є невидиме, а тілесне є лише тінню цього невидимого. Людина набуває свого справжнього виявлення не з появою тілесності з її чуттєвими властивостями, а лише за умови осягнення нею невидимості, глибинних внутрішніх духовних джерел [35, с. 216].

За Сковородою, **мікрокосм** (людина) знаходиться в гармонійній взаємодії з **макркосмом** і відтворює в собі його особливості, а тому людина є центром, у якому сходяться всі проблеми життя, діяльності, пізнання. Звідси і сократівська вимога до людини «пізнати себе». Саме в самопізнанні Сковорода вбачав ключ до розкриття таємниць світу і самої людини. Антропологізм як основна ідея філософії Сковороди знайшов своє вираження передовсім у цій вимозі – «поглянь у себе самого». Головним інструментом пізнання, яке можливе тільки через людину, Сковорода вбачає серце. Розглядаючи самопізнання як богопізнання, Сковорода розробляє вчення про третій світ – світ символічний (Біблію). Він є самостійною реальністю й існує як посередник між макрокосмом і мікрокосмом. Як і ці два світи, він теж складається з двох «натур» – «видимої» (знак, предметна образність символу) і «невидимої» (смісл, тлумачення сенсу символу). Символічний світ Біблії постає джерелом образного осягнення правди, осягнення через тлумачення символів. Результатом цього процесу стає не зміна навколишнього світу, а перетворення людини за подобою Бога. За Сковородою, саме в самопізнанні полягає сенс людського життя

8.2. Філософія українського романтизму XIX – XX століття

Найбільш яскраво і повно в українському романтизмі виявила себе «філософія серця», що знайшла своє відображення й у творчості діячів Кирило-Мефодіївського братства, які започаткували розроблення філософії української національної ідеї. Основним програмним документом братства стала праця *М. Костомарова (1817-1885) «Книга буття українського народу»*, у якій наголошувалося, що український народ може й мусить бути суб'єктом історичного процесу нарівні з іншими народами. Першоосною історичного розвитку є «народний дух», пізнання якого є однією з умов розуміння історичних явищ [35, с. 218]. Не менш важливим Костомаров вважав і дотримання вченим об'єктивної істини. Отже, в основі історіософської позиції одного з засновників Кирило-Мефодіївського товариства лежать романтичний пафос і раціоналізм.

Оригінальним мислителем, істориком, фольклористом був один з членів Кирило-Мефодіївського братства - *Пантелеймон Куліш (1819-1897)*, у світогляді якого можна побачити і потяг до ідеалів романтизму, і схильність до позитивістських тверджень. Провідною ідеєю Куліша, яка складала внутрішню єдність його світоглядної позиції, слід визнати ідею України, за якою весь світ поділяється на тих, хто за Україну, і тих, хто проти неї. «Звідси – ідея подвійної сутності людини і світу: наявність внутрішнього, сутнісного начала і зовнішнього, яке протистоїть йому. Серце – внутрішня глибина людини, адже в ньому зберігаються архаїчні конструкти світогляду, що впливають на здійснення тієї чи іншої мети в майбутньому. Лише внутрішнє істинне, а зовнішнє – це поверхове в людині» [35]. До зовнішнього Куліш відносить місто, міську культуру, штучну мову. Закликаючи повернутися до минулого, Куліш відстоює ідею «хуторянської філософії», яка протистоїть «городянській» філософії як чомусь чужому. З огляду на антитезу внутрішнього і зовнішнього, Україна

протиставляється Європі, де місто протистоїть селу, а багатство – бідності. Любов до хутірського побуту свідчить про антеїстичний мотив екзистенційно-кордоцентричного філософування П. Куліша.

Філософія українського духу знайшла своє яскраве відображення у творчості *Тараса Шевченка (1814-1861)*, центральне місце у творах якого займає проблема людини. Гостро відчуваючи ті екзистенційні стани, які в майбутньому стануть визначальними для філософії людини, Шевченко актуалізує проблеми самотності, покинутості і незрозумілості (абсурдності), що пронизують усю його творчість. **Антропоцентризм**, притаманний світогляду Шевченка, зумовлює сприйняття навколишнього світу, історії та культури крізь призму переживань і потреб людської особистості. Цей світ для Шевченка уособлює Україна. Його особиста доля і доля українського народу віддзеркалюють одна одну. У подальшому шевченківський образ України значною мірою визначав спрямованість розроблення філософії української ідеї. Суперечливі оцінки світогляду Шевченка зумовлені складністю сенсу його творчості, що є сплавом української ментальності з символічно образним явищем поезії. Саме слово, носієм якого був поет, він поставив на сторожі всього людського.

Завершивши процес формування нової української літератури, Шевченко розвинув і затвердив українську літературну мову як фактор національної самосвідомості, умову розвитку всієї духовної культури народу.

Значно випередила свій час філософія *Памфіла Юркевича (1827-1874)*, яка й досі не підпадає під якесь єдине усталене визначення. Романтику Юркевичу однаково ворожі як матеріалістична, так і ідеалістична модифікації крайніх, радикальних речників просвітництва. Центральною проблемою його філософії є проблема людини, яка пізнає світ за допомогою уявлень, понять, ідей. Справа філософії, на його думку, пов'язана з життям духу, який є важливішим, аніж свідомість. Основою

духу є ідея, у якій мислення та буття збігаються. Філософія, за Юркевичем, є пізнанням ідеї. Сутність людської особистості визначає серце – осередок духовного життя. На думку Юркевича, пошук і здійснення добра не обмежується зусиллями розуму [47, с. 15]. Вихідним пунктом добра та умовою його здійснення є серце, яке розглядалось мислителем як центр людської тілесної організації, духовної діяльності людини та її морального життя.

За Юркевичем, духовне життя виникає раніше за розум, який є вершиною, а не коренем духовного життя людини. Тут проявляється характерне для вітчизняної ментальності переважання емоційного елемента над раціональним. У подальшому філософія Юркевича мала значний вплив на світоглядні орієнтири вітчизняних і російських філософів.

Засновником «психологічного напрямку» у вітчизняному мовознавстві вважається *Олександр Потебня (1835-1891)*, який спрямував свої дослідження на вивчення специфіки взаємозв'язку мови і мислення. Віддаючи перевагу раціональним формам пізнання, Потебня вважав, що визначальну роль у мисленні відіграє слово, мова. Ніяка наука неможлива без понять, засобом утворення яких є мова. Саме через мову ми сприймаємо і пізнаємо світ, саме слово формує низку пізнавальних моделюючих систем: міф, фольклор, науку. Саме у слові людина об'єктивує сприйняття світу і пов'язує це слово з іншими словами. Кожне вживання слова, кожна його видозміну Потебня розглядав як творчий акт, нерозривно пов'язаний із культурою народу. Саме в мові народжується істина. Слово є зосередженням думок людей, що спілкуються між собою, воно є посередником між ними, і саме в слові реалізується «розуміння», зокрема «розуміння» самих себе. Національна специфіка мови зумовлюється «народним духом», який і народжує мову. За Потебнею, нація, яка втратила свою мову, неминуче втрачає і свою незалежність, перетворюючись у такий спосіб на етнографічну масу.

8.3. Філософія української національної ідеї

Прагнення українського народу до національного самовизначення знайшло своє теоретичне відображення в розвитку вітчизняної філософської думки кінця XIX – початку XX століття, зокрема у філософських поглядах *Михайла Драгоманова (1841-1895), Івана Франка (1856-1916), Миколи Михновського (1873-1924), Юрія Липи (1900-1944), Дмитра Донцова (1883-1973), В'ячеслава Липинського (1882-1931).*

Михайло Драгоманов відіграв важливу роль у розв'язанні проблем національного поступу, переходячи від романтизму до позитивізму та раціоналізму, але зберігаючи етичну спрямованість своєї філософії. Його історіософська концепція відзначалася ідеєю поступу, громадської свободи та автономії нації.

Іван Франко акцентував увагу на ідеалі національної самостійності і підтримував ідею героя, який живе в єдності з громадою. Він сприймав прогрес як ключовий чинник історичного розвитку, включаючи технологічний і соціальний прогрес. *Микола Михновський, Юрій Липа* та *Дмитро Донцов* підтримували національний радикалізм і вважали волю нації ключовим чинником незалежності. *Донцов* відзначав, що боротьба за існування нації є законом життя і підкреслював необхідність поєднати інтелект із народним інстинктом. *В'ячеслав Липинський* підкреслював важливість держави та влади у формуванні нації. Він вважав, що розв'язання проблем нації потребує розв'язання державотворчих проблем і встановлення внутрішнього миру та співпраці в українському суспільстві.

Отже, українські філософи того часу проголошували національну самостійність, важливість волі нації та розвитку державності, а також підтримували ідеї прогресу та громадянського об'єднання.

8.4. Філософія України у ХХ столітті

У ХХ столітті величезний вплив на українську філософію мав *Володимир Вернадський (1863-1945)*, який став піонером у розумінні масштабів людської діяльності та вніс важливі зміни в наше сприйняття взаємодії людини з природою. Він висунув ідею, за якою людина є не просто окремим суб'єктом, але важливою складовою природи та чинником космічної еволюції.

Вернадський вперше ввів термін «**ноосфера**» для опису цієї нової реальності, де розум і воля людини впливають на події в біосфері [58]. Він підкреслив, що розум не можна редуціоністськи визначити в межах фізико-хімічних або біологічних законів. Розум є унікальною силою космічного порядку, яка формує «ноосферу», ідеальну оболонку, що оточує планету.

Ця концепція наголошує на важливості розуму в розвитку природи та суспільства. Розум людини виконує функцію органу біосфери та спрямовує культурну та біогеохімічну енергію. Розум також виступає мостом між природою та суспільством.

Концепція Вернадського має важливий соціально-етичний контекст. Вона підкреслює відповідальність людини за збереження природи та життя на Землі. *Ноосферна етика* базується на ідеалі гуманізму та вірі через спільне діяння людства для розв'язання глобальних проблем.

Вернадський також розглядає необхідність створення суспільства, у якому люди будуть свідомо взаємодіяти з природою та приймати відповідальність за майбутнє планети. Він мріяв про суспільство, де кожна особистість докладе зусилля до розв'язання екологічних проблем і продемонструє гуманну поведінку. Філософія Вернадського актуальна і сьогодні, коли людство стикається з серйозними глобальними викликами.

Запитання для самоперевірки

1. Професійна філософія Києво-Могилянської академії. Основні філософські ідеї Г. С. Сковороди.
2. Українська філософія ХІХ століття: філософські ідеї діячів Кирило-Мефодіївського братства.
3. Співвідношення серця та розуму у філософії П. Юркевича.
4. Соціально-філософські ідеї у творчості І. Франка.
5. Філософія української національної ідеї: соціалізм М. Драгоманова та радикалізм Д. Донцова.
6. Актуальність концепції ноосфери В. Вернадського в контексті вирішення глобальних проблем ХХІ століття.

ЧАСТИНА II. СОЦІОЛОГІЯ

Розділ 9. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ

9.1. Соціологія як наука

Соціологія – це наука про *суспільство як цілісний організм*, що складається з усіх взаємопов'язаних структур і сфер. Вона допомагає зрозуміти соціальні відносини, явища й процеси, що відбуваються навколо нас. Крім соціології, суспільство є об'єктом вивчення економіки, політології, історії, філософії, правознавства, етики, етнографії, демографії тощо. На відміну від більшості наук, що вивчають окремі підструктури суспільства та/ або види відносин, соціологія вивчає суспільство як цілісність, тобто цілісний функціонуючий соціальний організм.

Теоретичні та практичні дослідження соціологів допомагають розв'язувати соціальні проблеми, розробляти соціальну політику та робити прогнози щодо напрямів майбутнього розвитку суспільства. Уміння аналізувати соціальні явища потребує розуміння об'єкта і предмета соціології, її функцій і методів дослідження, особливостей взаємодії з іншими суспільними науками й визначення її ролі в сучасному суспільстві. Соціологічні знання є важливим інструментом для розуміння соціальних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, його структури, динаміки й впливу на життя людей. Дослідження сприяють розумінню та аналізу суспільних явищ і процесів, а також використовуються для розроблення теорій і стратегій у сферах політики, освіти, культури, та інших галузях.

Уперше термін «соціологія» використав у середині XIX століття французький філософ *Огюст Конт* (1798-1858) [31, с. 10]. Він походить

від двох слів: латинського «societas», що означає «суспільство», і грецького «logos», що перекладається як «слово», «поняття» чи «вчення». Отже, лінгвістично поняття «соціологія» означає «вчення про суспільство» або «наука про суспільство».

Соціологія – це наука, яка вивчає суспільство, його структуру, функції, тенденції розвитку і взаємодію між людьми в суспільних групах та інституціях. До сфери зацікавленості соціологів включені соціальні аспекти функціонування суспільства, зокрема різні соціальні структури (малі та великі групи), соціальні інститути (сім'я, освіта, політика), соціальні процеси (соціалізація, глобалізація) тощо. Соціологія допомагає зрозуміти, як суспільство функціонує, виявляти соціальні проблеми, вивчати і аналізувати тенденції в суспільстві, прогнозувати появу негативних суспільних явищ і одночасно вносити пропозиції щодо їх усунення/подолання. Результатом теоретичних соціологічних досліджень і практичних рекомендацій науковців-практиків стає розроблення різноманітних стратегій соціальної політики, що сприяє вирішенню соціальних проблем й покращенню якості життя людей [30, 31, 39].

Основними поняттями, що визначають сферу дослідження цієї науки, є об'єкт і предмет соціології.

Об'єктом соціології є суспільство як сукупність індивідів, їхніх відносин, структур, інститутів і соціальних явищ, які виникають у процесі їхньої взаємодії. Соціологи вивчають суспільство в цілому, а також окремі його частини, групи, спільноти тощо. Об'єктом соціології можуть бути як масові явища (наприклад соціальна мобільність), так і індивідуальні дії й відносини, що мають соціальний характер; суспільство в цілому (глобальне світове та/або національні співтовариства), соціальні спільноти (класи, конфесії, професійні, вікові групи тощо), людина як творець соціальних спільнот і суб'єкт соціальних процесів; соціальні інститути тощо. Об'єктом соціологічного дослідження також можуть бути соціальні

явища, які виникають у результаті взаємодії індивідів і груп, а також вплив суспільних чинників на поведінку та життя людей.

Предмет соціології включає конкретні аспекти та явища в суспільстві, які вивчаються цією наукою. Предмет соціології може бути досить широким і різноманітним. Соціологія досліджує соціальні структури, процеси, відносини, інститути, конфлікти, зміни в суспільстві, цінності, норми, патерни поведінки тощо. Вона спрямована на розуміння та пояснення, як суспільство функціонує, розвивається, які проблеми в ньому існують і як саме можна покращити соціальну дійсність. Предмет соціологічного дослідження залежить від конкретного дослідження чи теоретичного підходу [16, 29-31, 39, 40, 49]. Наприклад, предметом соціології може бути вивчення класової боротьби, політичних процесів, культурних змін, масових медіа, соціальної девіації, а також вплив змін у структурі сім'ї на дитячий розвиток, економічних криз на безробіття або культурних змін на споживчу поведінку. Предмет обирається залежно від конкретних дослідницьких завдань і підходів і може змінюватися з часом, оскільки соціологія розвивається та адаптується до сучасних реалій суспільства.

9.2. Структура, функції та методи соціології. Зв'язок соціології з іншими науками

Умовно **структуру сучасної соціологічної науки** можна поділити на три групи [31]:

1) *загальна (теоретична) соціологія* – займається розробленням і вивченням соціологічних теорій; намагається зрозуміти основні принципи та закономірності функціонування суспільства, створюючи концепції та моделі для аналізу соціальних явищ (соціальної структури, соціальних відносин, соціальної мобільності, соціального контролю тощо);

2) *спеціальна (галузева) соціологія* – це спеціальні соціологічні теорії, що спеціалізуються на вивченні окремих аспектів функціонування соціуму. Умовно їх поділяють на три групи: а) теорії які вивчають розвиток спільностей; б) галузеві, які розглядають механізми життєдіяльності спільностей у певних сферах (соціологія праці, економічна соціологія); в) теорії, які аналізують окремі елементи соціального механізму (соціальний контроль, організації);

3) *конкретно-соціологічні дослідження* – практичні дослідження, що проводяться з метою вивчення громадської думки, аналізу конкретних практичних проблем у суспільстві.

Основні **функції** соціології [31, 39]: 1) *теоретико-пізнавальна* – розроблення теорій, концепцій і категорій для розуміння та пояснення соціальних явищ; виявлення закономірностей у суспільному житті та створення теоретичної бази для подальших досліджень; 2) *описово-інформаційна* – збір, опис, накопичення та систематизація накопичених первинних і вторинних даних про соціальні явища; забезпечення суспільства соціальною інформацією з метою подальшого використання для прийняття рішень, розроблення стратегій соціальної політики та розв'язання суспільних проблем; 3) *прогностична* – прогнозування науково обґрунтованих сценаріїв розвитку суспільних подій і варіантів трансформації соціальних явищ, аналіз тенденцій і передбачення можливих наслідків; 4) *соціальне планування* – втілення в практику результатів теоретичних досліджень через розроблення стратегій розвитку різних галузей суспільного життя (на рівні соціальних груп й інститутів, а також міст, регіонів, країн); 5) *світоглядна* – формування в пересічних громадян знань про сучасне суспільство, уявлень про своє місце в ньому, соціальні ролі (громадянина, працівника, сім'янина тощо), статуси тощо, наслідком чого має бути усвідомлений вибір життєвого шляху та готовність до реалізації соціальної активності задля покращення спільного добробуту.

Соціологія активно **взаємодіє з іншими науками** задля збагачення та поглиблення розуміння соціальних явищ. Так, *філософія* (зокрема соціальна) допомагає розробляти теоретичні підходи для розуміння соціальних явищ і етичні аспекти суспільних питань; *історія* дає змогу проаналізувати суспільні тенденції минулого задля прогнозування суспільних змін у майбутньому; *політологія* допомагає глибше зрозуміти розвиток суспільних систем, політичних інституцій і виборчу поведінку громадян; взаємодія з *економікою* дає змогу аналізувати соціально-економічні процеси, вплив економічних чинників на суспільство та розвиток економічної політики; співпраця з *психологією* допомагає зрозуміти психологічні аспекти соціальної поведінки та взаємодії між індивідами; *географія* досліджує просторовий аспект соціальних явищ і вплив географічних умов на суспільство. Взаємодія соціології з іншими науками сприяє реалізації комплексного підходу для розуміння соціальних проблем і подальшого розвитку суспільства.

Методи дослідження – це норми, які використовуються для проведення наукових пошуків, вони повинні бути стандартними та однозначними. У соціологічних дослідженнях використовуються дві групи методів: теоретичні та емпіричні (практичні) [16, 44].

1. **Теоретичні** (загальнонаукові) методи використовуються в усіх галузях науки, таких як хімія, математика, фізика, астрономія, історія тощо. Вони включають основні логічні процедури, вимоги до обґрунтування знань, правила виведення висновків та ін. До теоретичних методів належать *абстрагування* – процес уявного відвернення від ряду властивостей із одночасним виокремленням тих, що безпосередньо вивчаються (три підходи: абстрагування за допомогою відволікання – розгляд окремих рис або властивостей об'єкта без зв'язку з іншими й об'єктом у цілому; абстрагування за допомогою ототожнення – вивчення об'єкта на підставі обмеженого набору його ознак, що є певним

спрощенням і узагальненням; абстрагування за допомогою ідеалізації – розумове конструювання ідеальних об'єктів); *системно-структурний метод* розглядає об'єкт як систему зі структурними елементами, кожен із яких виконує певну функцію (кожне соціальне явище є складною системою, яка є частиною іншої, більш широкої, системи і містить елементи, які також є системами зі своєю структурою); *порівняльний (компаративний) метод* – порівняння подібностей і відмінностей на підставі співпадіння чи неспівпадіння певних ознак об'єктів; *типологічний метод* групує факти в якісно визначені типи на основі спільних характеристик.

2. **Емпіричні** (практичні) методи використовуються для дослідження конкретних соціальних подій і фактів. При зборі первинних даних у соціології застосовуються чотири основні методи: *опитування* (анкетування та інтерв'ю), *аналіз документів* (якісний і кількісний, включаючи контент-аналіз), *спостереження* (невключене і включене), *експеримент* (природний і штучний).

Опитування є найпоширенішим методом сучасного соціологічного дослідження, який дає змогу збирати інформацію про думки респондентів, їхнє ставлення до тих чи інших явищ тощо. За ступенем структурованості опитування в соціології поділяють на два підвиди – анкетування (впорядкований за змістом і формою набір питань і варіантів відповідей до них, поданий у вигляді опитувальника) та інтерв'ю (набір питань, об'єднаний спільною темою, який не має заздалегідь визначених відповідей).

Другим за поширеністю слід назвати **спостереження** – «метод збору первинної інформації шляхом безпосередньої реєстрації дослідником подій, явищ і процесів...» [44, с. 15] при їхньому безпосередньому сприйнятті в певний момент за допомогою органів чуття. Результати спостережень мають бути зафіксовані у спеціальних щоденниках або

протоколах. Залежно від того, приймає дослідник участь у подіях, що вивчаються, чи ні, спостереження може бути включеним (дослідник певною мірою залучений до процесів, що відбуваються у групі) або невключеним (дослідник перебуває поза групою, що вивчається).

Третім за значущістю є **метод аналізу документів** – «сукупність методичних засобів і процедур, що застосовуються з метою отримання соціологічної інформації з різноманітних документальних джерел...» [44]. При цьому документом вважається інформація, зафіксована в будь-який спосіб. Наприклад, конспект здобувача освіти з соціології також може вважатися «документом» під час відповідного соціологічного дослідження. Аналіз документів поділяють на якісний і кількісний (або контент-аналіз).

Експеримент – це спосіб отримання інформації, що передбачає створення штучних умов, за яких кількісні та якісні характеристики феномену, що вивчається, виявляються якнайкраще. Експеримент дає змогу контролювано вивчати вплив різних чинників. У соціології застосовують два види експерименту: природний (коли дослідник фіксує факти реального життя/поведінки людей, їх важко планувати, контролювати їхній перебіг і повторювати) і штучні (є заздалегідь запланованим, контрольованим і таким, що можна відтворити за потреби та належних умов).

Завдяки цим методам соціологи можуть систематично аналізувати і розуміти соціальний світ і явища, які в ньому виникають.

9.3. Етапи розвитку соціологічного знання

Історичний розвиток соціології можна поділити на декілька етапів.

Етап 1. Виникнення соціології (XIX століття). Соціологія як самостійна наука почала формуватися в XIX столітті під впливом індустріальної революції та соціальних змін. Засновником соціології

вважається *Огюст Конт (1798-1857)* – французький філософ і соціолог, який розглядав соціологію як окрему науку про суспільство та його закони. Основні соціологічні ідеї О. Конта:

- теорія соціокультурних етапів (історія людства – це послідовність розвитку суспільства через різні етапи, основними з яких є теологічний (релігійний), метафізичний (філософський) і науковий (позитивний). Останній етап – найвищий, передбачає, що відносини в суспільстві базуються на емпіричних доказах і науковому методі);

- концепція функціональної інтерпретації (соціальна структура суспільства є складною й побудована на взаємозв'язках між різними соціальними інститутами, такими як релігія, сім'я, економіка тощо, кожен з яких виконує певні функції для забезпечення стабільності і розвитку);

- важливість наукового методу для розв'язання соціальних проблем;

- соціальна інженерія (соціологи відповідальні перед людством за забезпечення соціальної стабільності й вдосконалення суспільства).

Ідеї Огюста Конта вплинули на розвиток як соціології в цілому і відіграли важливу роль у формуванні методології соціальних наук.

Етап 2. Формування класичної соціології (кінець XIX – початок XX століття). Виникнення перших соціологічних понять, ідей і концепцій, які допомагали науковцям розкрити загальні закономірності функціонування суспільства і його інститутів.

Еміль Дюркгейм (1858-1917) – французький соціолог, засновник функціоналізму; досліджував роль і функції різних аспектів суспільства, соціальний порядок, соціальні чинники, що сприяють виникненню соціальних деформацій (зокрема злочинності та самогубств), соціальну інтеграцію й соціальний контроль, а також наголошував на важливості моральних цінностей у суспільстві. Одна з його ключових ідей – суспільство має свою власну соціальну реальність, яка впливає на поведінку та індивідуальність людей.

Макс Вебер (1864-1920) – німецький соціолог; сформулював теорію «ідеальних типів» для аналізу суспільних явищ; вивчав роль релігії, бюрократії та ідеології в суспільстві; досліджував вплив релігійних переконань на розвиток капіталізму і висловив ідею про «залізну клітку» бюрократії, яка передбачає, що раціональні правила і процедури контролюють суспільні відносини.

Герберт Спенсер (1820-1903) – британський філософ і соціолог, один з перших теоретиків функціоналізму; застосовував дарвіністські ідеї до соціології, використовуючи такі поняття, як «соціальна еволюція», «природний відбір»; висловив ідею «соціальної органічності», за якою суспільство подібне до живого організму зі своєю структурою та функціями.

Етап 3. *Розвиток функціоналізму та конфліктології (перша половина ХХ століття).* Соціологічна наука стала розглядати соціальні явища, ґрунтуючись на більш теоретичних і концептуальних підходах.

Талкот Парсонс (1902-1979) – американський соціолог; продовжив розвиток функціоналізму, розробив структурно-функціональний підхід до соціології; розвинув теорію соціальної дії, у якій акцентував увагу на індивідуальних мотивах і цілях учасників суспільства. Однією з його ключових ідей була теза про те, що суспільство поділяється на різні інституції, які виконують певні функції для забезпечення власної стабільності.

Карл Маркс (1818-1883) – німецький філософ, економіст і соціолог; піддавав критиці капіталістичний устрій; створив теорію конфлікту; висловив ідеї, що суспільство поділяється на класи, які взаємодіють через конфлікт; історія суспільства є історією класової боротьби; розвинув теорію діалектичного матеріалізму, де ідеї - економіка і матеріальні умови визначають соціальний прогрес.

Ральф Дарендорф (1929-2009) – німецький соціолог; активно обговорював питання соціальної ідентичності і впливу національності на

суспільні відносини; спеціалізувався на вивченні соціальних конфліктів і теорії класового суспільства; вважав, що конфлікти є невід'ємною частиною суспільства і можуть бути продуктивними, сприяючи соціальним змінам і розвитку.

Питирим Сорокін (1889-1968) – американський соціолог-емігрант; працював над концепцією «соціальної мобільності»; класифікував суспільство на основі його структури та ієрархії.

Етап 4. *Постмодернізм, постструктуралізм, глобалізація (друга половина ХХ століття).* У цей період мали місце такі важливі тенденції в суспільстві, як глобалізація, руйнування традиційних структур і зміни в ідентичності. Саме тому постмодерністські та постструктуралістські підходи пропонували критичне переоцінювання класичних соціологічних концепцій.

Представники *постмодернізму* відкидають ідею об'єктивності й загальноприйнятих істин у вивченні суспільства; натомість стверджують, що знання про суспільство є контекстуальним і культурно обумовленим, істинність залежить від точки зору та інтересів дослідника. Постмодерністська соціологія підкреслює важливість розмаїття, множинності і незавершеності в суспільних явищах. Зокрема *Жан-Франсуа Ліотар (1926-1996)* – французький філософ, стверджував, що суспільство в постмодерністську добу втрачає цілісність, а знання стають фрагментарними та контекстуальними. Його колега *Жан Бодріяр (1929-2007)* – французький філософ, соціолог, культурний критик, розглядав сучасне суспільство як суспільство споживання, у якому симуляція та імітація важливіше за оригінал.

Постструктуралізм акцентує увагу на аналізі влади, дискурсу та семіотики в суспільстві; вважає, що структури суспільства є динамічними і нестійкими, а суспільні відносини формуються через специфічні лінгвістичні практики та символічні системи. Постструктуралістська соціологія підкреслює значення слова та мови в конструюванні реальності

й визначенні ідентичності. Так, *Мішель Фуко (1926-1984)* – французький філософ, історик, соціолог, розвинув концепцію дискурсу та вказав на важливість влади у формуванні індивідуальних ідентичностей і суспільних структур.

Етап 5. *Сучасна соціологія (кінець ХХ – початок ХХІ століття).*

Від початку ХХІ століття соціологія продовжує активно розвиватися й відстежувати зміни в суспільстві та суспільній свідомості. Сучасна соціологія вивчає різні теми, такі як глобалізація, гендер, інформаційна та кібербезпека, ідентичність, масові та Інтернет комунікації, кліматичні зміни, криза біженців й багато інших.

Серед видатних соціологів сучасності можна згадати таких. *Антуан Дезерс (нар. 1952 року)* – французький соціолог і музикознавець; зосередився на вивченні соціології музики та артистичних практик; його роботи були спрямовані на розуміння, як смак та емоції впливають на споживачів музики та інших мистецьких форм. *Джудіт Батлер (нар. 1956 року)* – американська філософка та гендерна дослідниця; зробила важливий внесок у гендерну соціологію і феміністичну теорію; розробила концепцію «перформативного статусу» гендеру, вказуючи, що гендер є феноменом, який конструюється суспільством. *Жан-Люк Марьян (нар. 1946 року)* – французький філософ і релігійний соціолог, представник феноменології; досліджує віру й релігійні відносини в сучасному світі, наголошуючи на ролі релігійного досвіду у формуванні особистості. *Арлінгтон Геллс (нар. 1940 року)* – американська соціологиня; проводить дослідження в галузі соціології сім'ї та роботи (зокрема питання сімейного життя, розподілу обов'язків вдома і впливу сучасних змін у роботі на сімейні відносини; гендерні ролі, рівність та емоційні аспекти життя сучасних людей; поняття «емоційної праці» та вплив емоційно-напруженої роботи на робочі та сімейні стосунки).

Внесок українських соціологів у становлення та розвиток світової соціології. Українські соціологи ХХ століття активно працювали й досліджували різні аспекти соціуму. *Микола Осадчий (1918-1996)* – український соціолог-емігрант; досліджував соціальні процеси в українській діаспорі, зокрема в США. *Михайло Білецький (1914-2000)* – український соціолог; працював у галузі історичної соціології, вивчав соціальні зміни в Україні; зробив важливий внесок у дослідження громадянського суспільства та ідентичності. *Ольга Манойло (1929-2003)* – одна з перших жінок-соціологів в Україні; активно досліджувала жіночі питання; вивчала соціальні аспекти сімейного життя, ролі жінок у суспільстві та гендерні стереотипи. *Микола Полторацький (1935-2009)* – український соціолог; вивчав соціальні проблеми в Україні, зокрема проблеми молоді та освіти; активно допомагав у впровадженні соціологічного методу в українську науку.

Розвиток соціології в Україні на сучасному етапі є важливим і активним процесом, що відображує великий інтерес до вивчення суспільства та його трансформацій в умовах незалежної України. Основними напрямками розвитку української соціологічної думки є:

1) *освіта* – Україна має численні університети і заклади вищої освіти, у яких навчаються здобувачі вищої освіти, які обрали соціологію за свою основну спеціальність, що свідчить про популярність цієї науки в Україні;

2) *наукові пошуки* – українські соціологи (теоретики та практики) активно займаються дослідженнями різних аспектів суспільства – суспільної політики, культури, економіки, гендерних питань, етнічних стосунків та інших соціальних явищ);

3) *соціологічні асоціації та організації* – сприяють співпраці та обміну ідеями між соціологами. Наприклад, Українська асоціація соціологічних досліджень (УАСД) організовує конференції, семінари і

дослідницькі проекти для сприяння обміну знаннями та співпраці в галузі соціології; Інститут соціології Національної академії наук України (ІС НАНУ) – провідний дослідницький центр з соціології в Україні, здійснює фундаментальні та прикладні дослідження; Асоціація студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей (АСАСС) забезпечує підтримку і розвиток молодих соціологів, організовує навчальні заходи, майстер-класи та конференції для молодих дослідників; Українська асоціація маркетингу (УАМ) займається дослідженнями ринкових і споживчих тенденцій в Україні, сприяють обміну знаннями та кращими практиками в галузі маркетингу і соціології;

4) *соціальна політика* – вітчизняні соціологи відіграють важливу роль у прийнятті рішень на різних рівнях уряду та громадськості, результати їхніх досліджень часто використовують для аналізу соціальних проблем і розроблення політичних або соціальних стратегій розвитку;

5) *міжнародна співпраця* – вітчизняні науковці беруть участь у міжнародних дослідницьких проектах і конференціях, що сприяє обміну знаннями та ідеями;

б) *допомога в розв'язанні актуальних суспільних проблем*, таких як боротьба з корупцією, вдосконалення системи освіти, розвиток громадянського суспільства тощо.

Отже, сучасна соціологія є динамічною науковою дисципліною й практичною галуззю: 1) досліджує соціальні явища та процеси в суспільстві; 2) виконує різні функції, включаючи теоретичне розроблення, збір та опис соціальних даних, інформаційну підтримку прийняття рішень, прогнозування та вплив на ідеологію суспільства; 3) взаємодіє з іншими суспільними науками, що допомагає збагачувати і розширювати знання про соціальні процеси; 4) робить важливий внесок у розуміння складних соціальних процесів, допомагає глибше зрозуміти суспільні зміни; 5) допомагає шукати шляхи подолання соціальних викликів сучасності, розвивати соціальну політику й примати виважені управлінські рішення.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке соціологія? Кого можна вважати засновником соціології?
2. Що є об'єктом і предметом соціології?
3. Назвіть функції соціології. Надайте їхню коротку характеристику.
4. Якими є основні методи дослідження в соціології?
5. Як соціологія взаємодіє з іншими суспільними науками?
6. Скільки етапів історичного розвитку соціології ви знаєте?
7. Опишіть внесок українських соціологів у світову соціологічну науку.
8. Розкрийте особливості розвитку соціології на сучасному етапі.
9. Яку роль відіграє соціологія в сучасному суспільстві? Чи впливають результати соціологічних досліджень на державну соціальну політику? Відповідь обґрунтуйте.
10. Навіщо потрібно вивчати соціологію майбутньому інженеру?

Розділ 10. СУСПІЛЬСТВО ЯК СКЛАДНА СОЦІОКУЛЬТУРНА СИСТЕМА. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЇЇ АНАЛІЗУ

10.1. Поняття суспільства. Соціологічні підходи до визначення суспільства. Основні характеристики суспільства

У широкому соціологічному розумінні **суспільство** – «це світове співтовариство або світова система, яка містить усі форми взаємодій людей на планеті (глобальне суспільство)» [44, с. 51]. Тобто в широкому соціологічному розумінні суспільство може розглядатися як світове співтовариство або світова система, що об'єднує всі форми взаємодій між людьми на планеті.

Глобальне суспільство враховує транснаціональні взаємозв'язки, такі як світова торгівля, міграція, міжнародні відносини, глобальні проблеми (зміна клімату або екологічні питання) і роль міжнародних організацій.

У вузькому соціологічному розумінні **суспільство** – «це певна спільнота людей, яка протягом тривалого історичного періоду мешкає на обмеженій території і має свою унікальну культуру та політичну систему керування» [44]. У цьому контексті суспільство може бути національним, етнічним, культурним або іншим типом спільноти, яка має своєрідні звичаї, традиції, мову, цінності та системи керування.

Сутнісні риси суспільства – це характерні основні ознаки, які визначають природу та специфіку суспільних явищ і процесів. Ці риси відображують основні аспекти суспільного життя і його функціонування. Український соціолог *В. Городяненко* (нар. 1938 року) вважає найхарактернішими **сутнісними рисами суспільства** такі [23, 30]:
1) спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою; це

означає, що суспільство складається з груп і індивідів, які спільно облаштовують свій простір і взаємодіють один з одним на цій території;

2) цілісність і сталість – суспільство є єдиною цілісною системою, у якій існують певні спільні риси і стабільність, які дають змогу йому існувати як єдине ціле;

3) здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;

4) певний рівень розвитку культури, систему норм і цінностей, які покладені в основу соціальних зв'язків між людьми і визначають, як люди взаємодіють один з одним і вирішують соціальні питання;

5) автономність і самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток, тобто суспільство має здатність до самостійного функціонування, регулювання внутрішніх процесів і розвитку.

Ці риси є важливими для розуміння природи суспільства та його функціонування в сучасному світі.

10.2. Суспільство як соціокультурна система

Суспільство як соціокультурна система характеризується структурно-функціональною цілісністю, тривалістю, рівновагою, відкритістю, динамізмом, самоорганізацією, самовідтворенням, еволюцією [44, с. 52].

Структурно-функціональна цілісність означає, що суспільство має певну структуру, включаючи різні інститути, групи та ролі. Кожен із цих елементів виконує певні функції, і їхня взаємодія дає змогу суспільству функціонувати як єдина система.

Тривалість означає, що суспільство існує протягом тривалого часу та переходить через різні історичні етапи розвитку.

Рівновага означає, що в суспільстві існує певний баланс між різними соціальними групами, інтересами та ресурсами. Рівновага може бути постійною або тимчасовою, але вона є важливою для забезпечення стабільності в суспільстві.

Відкритість означає, що суспільство взаємодіє з іншими суспільствами, приймає нові ідеї, технології та культурні впливи зовнішнього середовища.

Динамізм проявляється в тому, що суспільство постійно змінюється та розвивається (зміни в соціальних структурах, зміни цінностей тощо).

Самоорганізація суспільства розглядається як процес, при якому соціальні групи, інституції та індивіди взаємодіють між собою і виробляють власні форми організації, керування і регулювання соціальних процесів без централізованого керівництва або контролю. Самоорганізація означає здатність соціальних систем до саморегуляції та самостійної організації відповідно до внутрішніх потреб і умов.

Самовідтворення означає, що суспільство має внутрішні механізми та ресурси, які дають йому змогу забезпечувати необхідні умови для функціонування і розвитку.

Еволюція – це процес поступового розвитку і трансформації соціальних структур, цінностей, технологій, культури й інших аспектів суспільства з часом. Цей процес подібний до еволюції в природних системах, але він стосується соціальних аспектів.

Суспільство складається зі взаємозалежних підсистем [31, с. 91-95]: *економічна* сфера (фірми, банки, ринки, товари, гроші, фабрики); *політична* сфера (забезпечення соціального ладу в суспільстві); *духовна* сфера (культура, наука, релігія, філософія, освіта); *соціальна* сфера – сукупність організацій та установ, які відповідають за добробут населення (магазини, транспорт, лікарні, ЖКГ, пошта, стадіони, центри культури та дозвілля).

Економічна сфера життя суспільства пов'язана з матеріальним виробництвом і розподілом ресурсів і матеріальних благ, необхідних для задоволення потреб і бажань людини. Економіка включає виробництво товарів і послуг, обіг коштів, розподіл доходів, розвиток підприємництва і

багато інших аспектів, які впливають на матеріальний комфорт і добробут суспільства.

Політична сфера включає всі політичні інститути, органи керування та політичні процеси, які регулюють владу, приймають рішення й визначають спосіб організації суспільства. Головним компонентом політичної сфери є політична організація суспільства, яка включає державу та її установи, політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, трудові колективи зі своїми органами самоврядування.

Держава є основним знаряддям влади та носієм суверенітету, який має необмежену верховну й неподільну політичну владу на своїй території. Ця влада дає можливість державі встановлювати закони, забезпечувати порядок, регулювати суспільні відносини, захищати права і свободи громадян, а також визначати зовнішню політику та взаємодіяти з іншими державами на міжнародному рівні.

Сучасне політичне життя визначається важливою роллю політичних партій між громадянським суспільством і державою, функціонуючи як сполучна ланка між ними. Політичні партії формують свою власну ідеологію і мають на меті завоювання влади з метою реалізації своїх програмних завдань.

Велику роль у політичній системі відіграють політична свідомість і політична культура, які відображують рівень розуміння суспільством себе як політичної цілісності і ступінь соціокультурного розвитку індивіда.

Духовна діяльність є основою духовного життя суспільства і визначається духовними потребами людей. Ці потреби стимулюють різні види духовних відносин, включаючи пізнавальні, моральні, естетичні, релігійні, а також відносини між вчителем та учнем, вихователем і вихованцем. Ці відносини проявляються вповсякденному міжособистісному спілкуванні.

Суспільна свідомість є центральним продуктом духовного виробництва і являє собою сукупність почуттів, настроїв, художніх і

релігійних образів, різних поглядів, ідей і теорій, які відображують різні аспекти суспільного життя. Існують різні форми суспільної свідомості, які включають політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, наукову та філософську. Кожна з цих форм відображує певні аспекти суспільного життя.

Отже, суспільство формується з численних взаємозалежних підсистем, включаючи економічну, політичну, соціальну та духовну, які взаємодіють і впливають одна на одну.

10.3. Методологічні підходи до аналізу соціальної структури суспільства

Аналіз соціальної структури суспільства може проводитися з використанням різних **методологічних підходів** [23, 39] залежно від наукового контексту і дослідницьких цілей.

У марксистській соціології аналіз соціальної структури суспільства базується на розумінні класової боротьби та ролі класів у суспільстві. З цієї точки зору, соціальна структура визначається розподілом ресурсів і власності, і основними соціальними категоріями є робітничий клас і буржуазія.

Функціоналістський підхід розглядає соціальну структуру як систему, де різні соціальні групи та інституції виконують певні функції для забезпечення стабільності суспільства. Соціальні ролі та інституції вбачаються в підтримці соціальної гармонії та рівноваги.

Конфліктологічний підхід підходить до аналізу соціальної структури через призму соціальних конфліктів і нерівностей, досліджує, як різні соціальні групи змагаються за ресурси та вплив, і як це впливає на структуру суспільства.

Символічний підхід акцентує увагу на символічних взаємодіях і сприйнятті індивідами їхнього статусу та ролей, спрямований на аналіз

того, як індивіди відчують та інтерпретують своє місце в соціальній структурі через символічні взаємодії.

Представники *постмодерністського підходу* зазначають, що сучасні суспільні трансформації руйнують традиційні соціальні структури. Вони наголошують на розмаїтості та змінності ідентичностей і соціальних структур у сучасному світі.

Структурно-функціональний підхід орієнтований на дослідження та розуміння ролей, функцій і структури соціальних інститутів і груп у суспільстві.

Структурний підхід вивчає внутрішню організацію та зв'язки між соціальними одиницями (класами, групами, верствами) і їхній вплив на суспільні явища.

Психосоціальний підхід визначає соціальну структуру через взаємодію психологічних і соціальних чинників. Дослідники звертають увагу на взаємодію між індивідами та їхніми переживаннями з соціальними структурами.

Інституціональний підхід розглядає вплив різних інституцій (сім'ї, освіти) на соціальну структуру та соціальну поведінку.

Мережевий підхід аналізує соціальну структуру суспільства через мережі зв'язків і взаємодій між індивідами та групами, зокрема в Інтернеті.

Кожен з цих підходів дає можливість вивчити соціальну структуру з різних ракурсів і розкрити різні її аспекти. Вивчення соціальної структури допомагає суспільству краще розуміти його функціонування, виявляти проблеми нерівності та вплив соціальних інститутів.

10.4. Соціальна структура суспільства. Соціальні групи в структурі суспільства

У сучасній соціологічній літературі найпоширенішим є *системний* підхід, за яким соціальну структуру суспільства складають [44, с. 57]:

- на макрорівні - людство в цілому, цілісна глобальна спільнота;
- мезорівні - соціальні інститути;
- мікрорівні - окремі індивіди.

Основними елементами соціальної структури суспільства виступають статуси, ролі, групи, спільноти, соціальні інститути.

Соціальний статус вказує на положення особи в ієрархії суспільства. Він може бути природженим (стать, національність, раса) або досягнутим (професія, рівень освіти) і визначає ступінь поваги та влади особи в суспільстві.

Є чотири ключових параметри, що описують поняття «статус» [16, 23, 44]:

- 1) *назва статусу*, що складається зазвичай з одного слова (чоловік, підліток);
- 2) *визначення статусу*, що описує сутність статусу та його місце у групі чи суспільстві. Приклади визначення статусу: волонтер – особа, яка добровільно бере участь у соціальних ініціативах і має з цього прибуток; підприємець – особа, яка на власний ризик реалізує свою здатність до праці шляхом самостійної діяльності з метою отримання прибутку;
- 3) *зміст статусу* – сукупність прав і обов'язків, тобто коло функцій, які виконуються індивідом на конкретній позиції. Зміст конкретизує визначення статусу: підприємець має право здійснювати господарську діяльність, укладати договори тощо і в той же час має обов'язки – сплачувати податки;
- 4) *ранг статусу* – місце в соціальній ієрархії (високе, середнє, низьке). Ранг статусу означає його престиж, привілеї.

Соціальні статуси взаємопов'язані, а не взаємодіють між собою. Взаємодіють між собою суб'єкти, носії статусів, тобто люди.

Іноді можуть виникати ситуації, коли статус особи в різних соціальних групах відрізняється, що часто веде до серйозних особистих

проблем. Така ситуація виникає, коли індивід має високий статус в одній соціальній групі і низький статус в іншій (наприклад людина може мати високий соціальний статус на роботі і низький у родині) або якщо права та обов'язки, пов'язані з одним статусом, суперечать правам і обов'язкам іншого статусу. Наприклад, лікарка є матір'ю маленьких дітей. Як лікарю, їй важлива професійна кар'єра, яка потребує багато часу і зусиль. Проте як мати вона також має обов'язки та відповідальності перед своєю родиною, зокрема дітьми. У такому випадку жінці доводиться шукати баланс між своєю професійною кар'єрою та родинними обов'язками. Такі ситуації створюють напругу в житті людини, оскільки вона стикається з розбіжностями у визнанні та очікуваннях у різних сферах свого життя.

Соціальна роль – це модель поведінки, яка визначається статусом особи та орієнтована на очікування й вимоги, пов'язані з цим статусом у конкретному суспільстві. Іншими словами, соціальна роль є динамічною або активною складовою статусу. Якщо статус визначає позицію або положення особи всередині соціальної групи, то роль визначає той спосіб поведінки, який вважається відповідним для певного статусу.

Роль включає очікування та норми, які суспільство пов'язує з певним статусом. Це означає, що людина, маючи певний статус, повинна відповідати певним соціальним очікуванням у своєму способі поведінки, спілкуванні та виконанні обов'язків. Наприклад, статус «батько» передбачає роль батька, яка включає обов'язки догляду за дітьми, виховання.

Кожна людина в суспільстві виконує різні соціальні ролі в родині, на роботі, перебуваючи у громадських місцях, залежно від своєї позиції в суспільній структурі (дружина / чоловік, дочка / син, мати / батько, учень / студент / молодий фахівець, член гольф-клубу / читач бібліотеки / відвідувач виставки / пасажир транспорту/ покупець у магазині тощо).

Слід зазначити, що носії одного і того самого статусу можуть виявляти різну рольову поведінку, навіть якщо вони мають схожі

очікування від суспільства. Кожна особистість може зробити власний внесок у спосіб, яким вона виконує свою роль, враховуючи свої унікальні особистісні характеристики, досвід і переконання. Але чим вище статус, тим суспільство більш суворіше у вимогах до відповідності соціальної ролі статусу.

Соціальна група – це стійка та історично сформована спільність людей, які об'єднуються на основі спільних соціально значущих характеристик і виконують важливі соціальні функції в загальній структурі суспільного розподілу праці та діяльності [44, с. 30]. Соціальна група виступає проміжною ланкою в системі «суспільство – група – особистість», сприяючи взаємодії та взаємовідносинам між індивідами й суспільством у цілому.

Відомі типології соціальних груп можна поділити на два види:

- 1) такі, що враховують співвідношення груп між собою;
- 2) такі, що враховують співвідношення групи та її членів.

До першого виду відносять поділ груп на великі / малі / середні, формальні / неформальні. До другого виду – виділення первинних і вторинних, а також референтних груп.

Мала соціальна група – це невелика група людей, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і підтримують безпосереднє та стійке особисте спілкування. Мала соціальна група характеризується наявністю тривалих особистих контактів і безпосередньої взаємодії між її членами. Розмір такої групи може коливатися від двох осіб до кількох десятків. Прикладами малих соціальних груп можуть бути сім'я, шкільний клас, студентська група, спортивна команда тощо.

Первинні групи є особливим видом малих соціальних груп. Вони відрізняються тим, що в них існує безпосередній тісний міжособистісний контакт із високим рівнем емоційності. Прикладами первинних груп можуть бути сім'я, близькі колеги. Первинні групи слугують першою сполучною ланкою між суспільством і особистістю, сприяючи розвитку

відчуття належності до певних соціальних об'єднань та активній участі в суспільному житті.

Вторинні групи являють собою сукупність людей, що об'єднані практичною метою та взаємодіють на безособовій основі, у більшості випадків – опосередковано, тобто через інших членів групи, ділові матеріали або технічні засоби. Прикладами вторинних груп є університет, велике підприємство, профспілка, політична партія, урядова організація, військова частина.

Референтна група – це конкретна або уявна мала соціальна група, чий системи цінностей і норм служать взірцем або еталоном для індивіда.

Велика соціальна група – це чисельно значуща група людей, які об'єднуються для спільної діяльності. У таких групах переважно присутні раціональні цільові об'єднання, де індивідуальні особливості особистості ставляться на другий план, а головне – виконання певних функцій.

Соціальні групи поділяються на формальні і неформальні, залежно від способу їхньої організації та цілей, які вони переслідують.

Формальною (офіційною) групою є група людей, яка офіційно створена та функціонує на основі офіційних документів, юридичних норм, правил і службових інструкцій (виробничі колективи, військові підрозділи). У таких групах члени мають чітко визначені ролі, обов'язки та взаємовідносини і зазвичай діють у межах ієрархічної структури.

Неформальні групи виникають природно на основі спільних інтересів, цілей або особистих зв'язків і не обов'язково мають офіційний статус або регуляцію (клуб любителів музики, спортивні фан-групи, онлайн-спільноти, які об'єднують людей на основі спільних інтересів). Правила та норми поведінки в таких групах визначаються неофіційно і можуть бути неписаними.

Соціальні спільноти – це групи індивідів, які об'єднуються на основі спільних інтересів, цінностей, території, професійних характеристик

тощо, утворюючи відносно цілісні об'єднання. Характерними ознаками соціальних спільнот, як цілісних утворень, є спільні умови життєдіяльності; загальні інтереси учасників; спільне ставлення до конкретних соціальних цінностей; характеристики учасників спільноти з точки зору соціально-професійних особливостей; належність до історично визначених територіальних об'єктів.

Такі соціальні спільноти можуть бути різних типів, включаючи територіальні, етнічні, демографічні, професійні, освітні, культурні тощо. Вони виступають як основні форми соціальної організації, які об'єднують людей на основі спільних характеристик та інтересів.

Соціальний інститут – це організована система норм, правил, цінностей і структур, яка визначає певний аспект соціального життя і забезпечує відповідність і стабільність у цьому аспекті. Поняття «соціальний інститут» запровадив *Герберт Спенсер (1820-1903)* [39]. На його думку, *основні соціальні інститути* є такими:

- *сімейний* інститут відповідає за догляд і виховання дітей, їхню соціалізацію та регулювання сімейного життя;
- *обрядовий* інститут встановлює звичаї, обряди та регулює повсякденну поведінку людей;
- *політичний* інститут організовує та розподіляє владу в суспільстві через державні органи, армію, судову систему, політичні партії та вибори;
- *релігійний* інститут об'єднує суспільство та встановлює моральні норми й принципи суспільного життя;
- *економічний* інститут регулює соціальні відносини у сфері виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ і послуг, включаючи власність, гроші, трудову діяльність тощо.

Процес створення та формування цих соціальних інститутів, як ключових структурних елементів суспільства, називається *інституціоналізацією*. Іншими словами, це перетворення спонтанної

поведінки людей на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється та регулюється суспільством.

Кожний із елементів соціальної структури у свою чергу є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками.

10.5. Основні ознаки, функції та дисфункції соціальних інститутів

Соціальні інститути виконують певні соціальні функції. Основними і найбільш значущими **функціями** соціальних інститутів є інтегративна; комунікативна; регулятивна; закріплення і відтворення безперервності суспільних відносин [26].

Регулятивна функція призначена для регулювання відносин між членами суспільства за допомогою норм, правил поведінки, санкцій, дій індивідів у межах соціальних відносин і забезпечує виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки.

Функція закріплення і відтворення безперервності суспільних відносин – завдяки їй соціальний інститут транлює систему правил і цінностей, норм культури та поведінки, що закріплюють, стандартизують поведінку своїх членів і роблять цю поведінку передбачуваною. Тим самим інститут забезпечує стійкість як власної системи, так і соціальної структури суспільства в цілому.

Інтегративна функція полягає у згуртуванні та мобілізації прагнень, дій, відносин індивідів і соціальних груп для їхньої злагодженої взаємодії у процесі досягнення поставленої мети і забезпечує соціальну стабільність суспільства.

Комунікативна функція забезпечує спілкування, взаємодію між людьми за рахунок певної організації їхньої спільної життєдіяльності.

Окрім функцій, соціальні інститути можуть виконувати так звані **дисфункції**, тобто завдавати шкоди суспільству через те, що діяльність

інституту перестає в певних напрямках або навіть загалом відповідати потребам соціального розвитку.

Дисфункція соціального інституту – це порушення нормативної взаємодії з соціальним середовищем, яким виступає суспільство. Дисфункція виражається в нечіткості цілей діяльності соціального інституту, невизначеності його функцій, падінні його соціального престижу та авторитету, виродженні його окремих функцій у «символічну», ритуальну діяльність, тобто діяльність, не спрямовану на досягнення раціональної мети.

Наприклад, якщо інститут сім'ї не справляється зі своїми функціями (виховною, соціалізацій), то гідних членів суспільство не отримає. Функція перетвориться на дисфункцію. Наростання дисфункції може призвести до дезорганізації суспільства.

Запитання для самоперевірки

1. Що означає поняття «соціальна структура»?
2. Які основні складові соціальної структури суспільства?
3. Які основні методологічні підходи для аналізу соціальної структури суспільства існують?
4. Як функціоналісти пояснюють роль соціальної структури в суспільстві?
5. Як марксистичні розглядають соціальну структуру, зокрема соціально-класову структуру?
6. Як визначаються соціальні статуси та ролі в рамках соціальної структури?
7. Як ви розглядаєте вплив соціальної структури на індивідів і суспільство в цілому?

Розділ 11. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

11.1. Поняття «соціальної нерівності» та причини її виникнення

Соціальна нерівність не зумовлена якимось одним чинником, а є багатовимірною і проявляється в різних ланках суспільства та сферах суспільного життя: нерівність батьків і дітей, керівників і підлеглих, лідерів і послідовників – усе це є способами організації суспільства, моделі впорядкування суспільних відносин.

Факт наявності соціальної нерівності вказує на те, що в суспільстві існують нерівності в розподілі різних ресурсів і благ. Це означає, що різні люди мають різний доступ до матеріальних, освітніх і культурних ресурсів, а також відрізняються за ступенем влади та впливу в суспільстві. Соціальна нерівність також проявляється в нерівних можливостях для особистісного і професійного зростання.

Тобто **передумовами** соціальної нерівності є:

- а) нерівність здатностей і можливостей;
- б) обмеженість ресурсів суспільства.

Види соціальної нерівності: статева, вікова, національно-етнічна, релігійна, політична, економічна, культурна, освітня.

Макс Вебер (1864-1920), німецький соціолог, зробив вагомий внесок у розуміння соціальної нерівності та розвинув певні принципи для її визначення.

За Вебером, в основі соціальної нерівності лежать багатство, влада, престиж. *Багатство* (економічний статус) – люди з вищим рівнем багатства мають більше можливостей і ресурсів для забезпечення свого життя й задоволення своїх потреб. *Влада* (політичний статус) – ті, хто мають більший політичний вплив, можуть визначати правила і політику

суспільства. *Престиж* (соціокультурний статус) вказує на те, як інших людей сприймають та оцінюють, і може включати питання якості освіти, професійного статусу, соціокультурних цінностей і поглядів.

Ці три аспекти взаємодіють і визначають соціальний статус і позицію індивіда чи групи в суспільстві. Вебер наголошував на важливості розуміння цих чинників для аналізу соціальної нерівності та структури суспільства.

Соціальна нерівність є причиною і наслідком соціального розшарування (соціальної стратифікації).

11.2. Соціальна стратифікація. Теорії соціальної стратифікації, історичні типи соціальної стратифікації

Щоб описати соціальну нерівність, соціологи застосовують термін соціальна стратифікація. **Соціальна стратифікація** – «це сукупність розміщених у вертикальному порядку соціальних прошарків (лат. *stratum* – прошарок і *fatio* – роблю)» [43, с. 78]. Автором поняття є американський учений *Путирим Сорокін (1889-1968)*. Поняття «стратифікація» він запозичив з геології. У цій науці стратифікацією називають горизонтальне залягання різних шарів геологічних порід. Якщо соціальна структура виникає з приводу суспільного розподілу праці, то соціальна стратифікація, тобто ієрархія соціальних груп, – з приводу суспільного розподілу результатів праці (соціальних благ) [43].

Існують різні теорії, що намагаються пояснити цей процес і його механізми [31, 43].

Представники *теорії функціонального аналізу* (функціоналізму) *Е. Дюркгейм (1858-1917)*, *К. Девіс (1927-2013)*, *У. Мур (1923-2003)* вважають, що соціальна стратифікація є необхідною для ефективного функціонування суспільства. Кожен клас виконує свою функцію та робить

свій внесок у суспільство, і ця ієрархія є структурою, яка підтримує стабільність. Прихильники функціоналізму наголошують, що в суспільствах деякі види діяльності вважаються більш важливими порівняно з іншими, і нерівність у винагороді сприяє тому, щоб важливіші види діяльності виконувалися найобдарованішими й кваліфікованими людьми.

Теорія конфлікту розглядає соціальну стратифікацію як результат класової боротьби та економічної нерівності. За цією теорією, верхні класи утримують свою владу і ресурси, експлуатуючи нижчі класи. Прихильники конфліктології переконані, що стратифікація і нерівність викликані більш вигідним становищем тих, хто контролює ресурси та їхній розподіл у суспільстві, а тому вони ускладнюють життєдіяльність суспільства, мають несправедливий характер.

Теорія обміну розглядає соціальну стратифікацію як результат обміну різними видами капіталу, включаючи економічний, соціальний і культурний капітали. Люди вступають у соціальні класи на основі того, що вони можуть дати в обмін на суспільні ресурси.

Теорія структурного функціоналізму аналізує соціальну стратифікацію як важливий аспект суспільства. Соціальна стратифікація належить до способу, яким суспільство розподіляє індивідів на різні рівні чи класи на підставі різних критеріїв, таких як соціальний статус, рівень доходів, освіта, професія тощо.

Теорія символічного інтераціонізму вивчає взаємодію та комунікацію між індивідами в контексті соціальної стратифікації. Вона вивчає те, як соціальні класи впливають на ідентичність і спосіб взаємодії індивідів. Ця теорія розглядає соціальну стратифікацію як динамічний процес, який формується в результаті повсякденних взаємодій, сприйняття символів і взаємодії між індивідами, підкреслює роль самовизначення та спонтанної взаємодії в утворенні соціального статусу й стратифікації в суспільстві.

Важливе місце в розумінні законів соціальної стратифікації займає концепція *П. Сорокіна*. Він виділяє **чотири базових критерії соціальної нерівності** [43]: дохід, влада, освіта, престиж, і розглядає соціальну стратифікацію як процес диференціації населення на класи та верстви в ієрархічному порядку. Основна ідея полягає в тому, що ця стратифікація базується на нерівномірному розподілі різних прав і привілеїв, а також відповідальності і обов'язків серед членів суспільства. Вона також включає існування певних соціальних цінностей, влади та впливу в різних верствах суспільства.

Сорокін вказував на те, що соціальна стратифікація має різні форми, і вони можуть бути зведені до трьох основних видів: **економічної, політичної та професійної стратифікації**. Зазвичай ці форми взаємодіють між собою, і люди, які належать до вищого верства за одним параметром, часто також належать до вищого верства за іншими параметрами, і навпаки.

Економічна стратифікація включає два основних типи флуктуації: перший стосується економічного підйому чи падіння групи; другий – зростання чи скорочення стратифікації всередині самої групи. Питання про те, розвивається група і піднімається на вищий економічний рівень чи, навпаки, опускається, може бути визначено шляхом аналізу коливань національного доходу та багатства на душу населення, які вимірюються у грошових одиницях. За цими показниками можна порівнювати економічний статус різних груп.

Політична стратифікація також зазнає періодичних коливань під впливом різних факторів. Зокрема, *П. Сорокін* виділяє два основних чинники, які мають найбільший вплив на політичну стратифікацію. Перший – це розмір політичної організації. Другий включає різні аспекти, такі як біологічні (раса, стать, вік), психологічні (інтелектуальні, вольові, емоційні) і соціальні (економічні, культурні, політичні) характеристики

членів політичної організації. Взаємодія цих чинників визначає політичну стратифікацію та її динаміку.

Професійна стратифікація може бути поділена на дві основні категорії. По-перше, це включає відносну позицію різних професійних груп у соціальній ієрархії, де деякі професії завжди мають високі соціальні позиції, тоді як інші, зазвичай, розташовані ближче до нижніх рівнів соціальної піраміди. Це перша форма професійної стратифікації відома як «міжпрофесійна стратифікація». По-друге, професійна стратифікація також проявляється всередині кожної професійної сфери, де особи, які працюють в одній і тій самій професії, можуть бути поділені на різні рівні і позиції. Ця друга форма професійної стратифікації відома як «внутрішньо-професійна стратифікація».

Отже, професійна стратифікація має дві ключові форми, і це важливий аспект розуміння того, як різні професійні групи та індивіди розташовані в соціальній ієрархії суспільства.

Соціальна стратифікація історично набувала різних форм і типів у різних епохах і суспільствах. Британський соціолог Ентоні Гіденс (нар. 1938 року) визначив чотири історичні типи стратифікації, які відображують різні способи, за якими суспільства впорядковували свої структури: 1) **рабство** – це система стратифікації, у якій одні особи володіють і контролюють інших, роблячи їх рабами; було розповсюджене в різних історичних епохах і культурах і базувалося на власності та контролі над іншими людьми; 2) **каста** – це форма соціальної стратифікації, яка базується на народженні та спадковості, кастова система обмежує соціальну мобільність і визначає роль і обов'язки кожної касты (в Індії, наприклад, людей поділяють на різні касты, і членство в касті визначається сімейним походженням); 3) **стани** – це соціальні класи або групи, у яких людей поділяють за їхнім соціальним статусом і функціями в суспільстві, система станів була характерною для середньовічної Європи

та інших регіонів, де існували різні соціальні класи, такі як дворянство, духовенство та селяни; 4) **класи** – це групи людей, які поділяються на основі економічного статусу, професії, доходу і життєвого стилю; така система стала більш поширеною в індустріальних і постіндустріальних суспільствах і базується на економічних різницях між різними групами. Класова система являє собою соціальну стратифікацію, засновану як на походженні людини, так і її індивідуальних досягненнях [16, 29, 43].

Е. Гіденс визначив ці чотири типи стратифікації, щоб показати, як різні суспільства та епохи організують свої соціальні структури і визначають статус і можливості людей.

Коли говорять про класифікацію класів **на основі економічних чинників**, зазвичай виділяють такі основні класи: 1) *вищий клас* – найбагатші і найвпливовіші члени суспільств; має високий рівень доходу та майнового статку, великий доступ до ресурсів і можливостей. До нього часто належать керівники великих корпорацій, високопосадовці в державному апараті, фінансові еліти, видатні митці та інші особи, які мають значний економічний і соціальний вплив; 2) *середній клас* – складається з людей, які мають помірний дохід і відносний ступінь економічного комфорту; це середнього рівня професії, власники невеликих бізнесів, фахівці та менеджери середнього рівня; середній клас часто вважається стійкою соціальною групою, що забезпечує стабільність і економічне середовище для суспільства; 3) *нижній клас* – включає людей з низьким доходом та обмеженими ресурсами. Це можуть бути робітники, робітники з низькооплачуваними роботами, безробітні та інші, кому важко забезпечити собі базові потреби та соціальні послуги [31, с. 118, 119].

Зазначені класи є загальними термінами, і в кожній конкретній країні чи суспільстві може бути своя власна класифікація та різні терміни для позначення цих класів. Також важливо враховувати, що рівень доходу та визначення класів може змінюватися в часі та залежно від конкретного контексту.

Модель соціальної стратифікації українського суспільства, запропонована вітчизняною дослідницею *Ніною Римашевською*, описує основні класи та соціальні групи, що існують наразі в українському суспільстві [31, с. 210, 121]: 1) *загальноукраїнські елітні групи* – найвпливовіші та найбагатші індивіди в Україні, які мають великі статки і значний владний вплив на рівні всієї країни; вони можуть володіти компаніями та бізнесами, які конкурують із західними капіталами, і мати значний вплив на економічний і політичний розвиток України; 2) *регіональні і корпоративні еліти* – мають значні статки та вплив на рівні регіонів чи конкретних секторів економіки; вони можуть контролювати підприємства, що працюють на регіональному рівні, і мати великий вплив на господарський розвиток певних територій; 3) *український верхній середній клас* – індивіди, які мають високий рівень доходу та здатні жити за західними стандартами споживання; вони можуть бути успішними підприємцями, фахівцями, інвесторами тощо; 4) *український динамічний середній клас* – характеризується хорошим рівнем доходу та високою потенційною адаптованістю; може включати середньоукраїнські та вищі стандарти споживання, а також домагання підвищення соціального статусу; мають високі соціальні амбіції та орієнтується на досягнення успіху через легальні способи та етичні норми в господарських відносинах; 5) *аутсайдери* – характеризуються низькою адаптацією та соціальною активністю, вони зазвичай мають обмежені можливості для соціального підвищення, їхні доходи невеликі; це можуть бути люди, які працюють на низькооплачуваних роботах, безробітні та інші, які мають низький соціальний статус; 6) *маргінали* – характеризуються низькою адаптацією, можуть мати асоціальні установки у своїй соціально-економічній діяльності. Це можуть бути люди, які воліють жити на межі суспільства, як правило, мають обмежений доступ до соціальних послуг і можливостей; 7) *криміналітет* – відзначається високою соціальною

активністю та адаптацією, але діє за межами легальних норм господарської діяльності. Це можуть бути злочинці, які використовують кримінальні методи для отримання доходу та впливу.

Ця класифікація відображує різні соціальні та економічні групи в українському суспільстві та їхні особливості. Вона може бути корисною для аналізу соціальної структури, соціальних нерівностей та економічних і політичних динамік в Україні. Проте слід пам'ятати, що соціальна структура є складною і динамічною і може змінюватися в часі.

Отже, соціальна стратифікація, з одного боку, - це процес соціального розшарування, який полягає в нерівному доступі до дефіцитних благ і ресурсів, а з іншого – це результат розшарування, тобто ієрархічне, вертикальне розміщення членів суспільства відповідно до міри володіння і розпорядження певними благами.

Стратифікаційні системи визначають організацію та ієрархію суспільства на основі різних соціальних критеріїв. Ці системи визначають, як суспільство поділяється на різні соціальні класи, групи та прошарки, і як ресурси, можливості та статус розподіляються серед громадян.

Стратифікаційні системи можуть бути закритими та відкритими. **Закрита стратифікаційна система** – це система, у якій доступ до різних соціальних прошарків, класів або страт обмежений і обумовлений зазвичай певними чинниками, такими як народження, національність, етнічна приналежність, релігія, інші недоступні для зміни характеристики. У такій системі рівень соціальної мобільності є низьким, і людям складно переходити з одного соціального прошарку в інший.

Відкрита стратифікаційна система – це система, у якій доступ до різних соціальних прошарків, класів або страт визначається зазвичай індивідуальними здібностями, зусиллями, досягненнями та можливостями, а не національністю, статусом народженням чи іншими закритими критеріями. У таких системах рівень соціальної мобільності може бути

вищим, і люди мають більше можливостей покращити свій статус і досягнути соціальних успіхів.

Характер відкритості чи закритості стратифікаційної системи може змінюватися залежно від країни, культури, епохи та інших чинників. Важливою є праця суспільства над збереженням і підтримкою більш відкритих і справедливих стратифікаційних систем для забезпечення рівності та можливостей всіх громадян.

Багато сучасних суспільств спрямовані на подолання закритих стратифікаційних систем і розвиток більш відкритих та інклюзивних моделей, які дають людям більше свободи та можливостей для соціальної мобільності.

11.3. Соціальна мобільність. Види і форми соціальної мобільності. Канали вертикальної мобільності. Особливості та засоби соціальної мобільності

У межах соціальної структури відбувається постійне переміщення як індивідів, так і груп як з однієї страти в іншу, так і в рамках тієї самої страти. Таке переміщення називається **соціальною мобільністю**.

Існують два **види соціальної мобільності** [44, с. 94]:

1. **Міжпоколінна**, яка припускає, що діти досягають більш високої або більш низької соціальної позиції, ніж їхні батьки (наприклад син доярки стає власником ферми або, навпаки, син професора стає слюсарем). Тобто порівнюються позиції в системі соціальної ієрархії батьків і дітей.

2. **Внутрішньопоколінна**, яка має місце там, де одні й ті самі індивіди протягом життя кілька разів змінюють свої соціальні позиції (наприклад учитель стає директором школи, потім начальником відділу освіти, далі – міністром освіти).

Існують два основних **типи соціальної мобільності**: горизонтальна і вертикальна [31, с. 121, 122; 44, с. 94, 95].

Горизонтальна соціальна мобільність відбувається, коли індивід переходить з одного суспільного класу чи статусу до іншого, що мають приблизно однаковий соціальний престиж. Це означає, що індивід залишається приблизно на тому самому рівні, але може змінювати своє місце в межах того ж рівня. Прикладом горизонтальної мобільності може бути перехід із однієї професії в іншу, коли обидві професії мають приблизно однаковий статус і рівень доходів. Наприклад, учитель, який переходить з однієї школи в іншу, може досліджувати горизонтальну мобільність.

Вертикальна соціальна мобільність відбувається, коли індивід змінює свій соціальний статус і переходить на інший рівень соціальної ієрархії, що може бути вищим або нижчим за його попередній статус. Вертикальна мобільність означає зміну в соціальному положенні. Прикладом вертикальної мобільності є ситуація, коли працівник, який почав з низькооплачуваної посади, отримує освіту чи навички, які дають йому змогу обійняти вищу посаду з вищим рівнем оплати праці. У такому випадку індивід переходить вертикально вгору в соціальній ієрархії.

Вертикальна соціальна мобільність може бути поділена на два основних **типи** [31, с. 121, 122]: висхідну і низхідну мобільність, які відображують зміни в соціальному статусі індивіда у вищий чи нижчий бік соціальної ієрархії. *Висхідна соціальна мобільність* відбувається, коли індивід піднімається в соціальній ієрархії і змінює свій статус на вищий за попередній (наприклад доцент став професором чи завідувачем кафедри).

Низхідна соціальна мобільність відбувається, коли індивід спускається в соціальній ієрархії і змінює свій статус на нижчий за попередній. Це може бути наслідком втрати роботи, зменшення доходів, втрати професійного статусу або інших чинників, що знижують соціальний статус індивіда (наприклад начальник виробництва став таксистом чи сантехніком).

Форми соціальної мобільності

Індивідуальна соціальна мобільність [39] – переміщення вгору/вниз (піднімання або опускання в ієрархічній соціальній структурі) або по горизонталі (зміна професійного напрямку чи сфери діяльності) фіксується в кожній людині окремо, незалежно від інших. Вона відображує можливості особистого розвитку та досягнення в житті, незалежно від походження, статусу народження або інших соціокультурних обставин.

Групова соціальна мобільність [39] – переміщення відбуваються колективно, означає зміну соціального статусу одразу для всієї соціальної групи. Це може відбуватися внаслідок значних економічних чи соціально-політичних змін (наприклад рух за жіночі права у ХХ столітті призвів до групової соціальної мобільності для жінок, завдяки змінам у законодавстві жінки отримали більше прав і можливостей для освіти, роботи тощо).

Індивіди з різних соціальних класів або прошарків можуть мати різні стартові умови та можливості для досягнення вищого статусу (наприклад сини підприємця і селянина мають різні можливості для отримання гарної освіти). Для того щоб досягти більш високого статусу, індивід, що знаходиться в групі з нижчими статусами, повинен подолати бар'єри між групами або прошарками, ролі соціальних бар'єрів у процесі соціальної мобільності, і ці стартові різниці можуть бути результатом таких чинників, як економічний статус сім'ї, доступ до освіти, наявність мережі контактів і багато інших.

Для подолання цих бар'єрів і існують різні канали, до яких належать [43]:

– **професійні організації** (виробничі, наукові, управлінські, спортивні організації, союз художників, спілка адвокатів тощо) – членство в таких організаціях забезпечує індивіду доступ до певних соціальних зв'язків і привілеїв;

– **освіта** – освітні установи не тільки дають знання, але і виконують функцію відбору і розвитку більш здібних та інтелектуально розвинених

індивідів. У сучасному суспільстві, не закінчивши університету чи коледжу, фактично не можна досягти високого становища;

– **сім'я та шлюб** впливають на соціальну мобільність і статус індивіда в суспільстві. Виховання, знання, навички та підтримка, отримані в родині, відіграють ключову роль у формуванні особистості і визначенні можливостей для майбутнього. Вдалий шлюб також може підвищити соціальний статус;

– **політична діяльність** – важливим каналом мобільності є політичні партії та інші політичні організації;

– **армія**, яка функціонує як канал переважно у воєнний час;

– **церква** також виступає одним з каналів соціальної мобільності.

Усі типи і види соціальної мобільності важливі для розуміння того, як індивіди можуть змінювати своє положення в суспільстві і як суспільство реагує на такі зміни. Висхідна мобільність може вказувати на можливості для саморозвитку та досягнення успіху в суспільстві, тоді як низхідна мобільність може вказувати на виклики і перешкоди, з якими індивіди стикаються у зміні свого статусу.

Отже, поняття соціальної мобільності є важливою характеристикою суспільства. Висока мобільність може свідчити про динамічне та відкрите суспільство, водночас як низька мобільність може вказувати на статичні та закриті структури. Аналіз соціальної мобільності допомагає не лише розуміти суспільні процеси, але і визначати можливості для покращення якості життя і розвитку суспільства в цілому.

Запитання для самоперевірки

1. Що розуміється під поняттям «соціальна стратифікація»?
2. Які основні критерії та характеристики використовуються для класифікації соціальних класів чи верств у суспільстві?

3. Які основні типи соціальної стратифікації існують?
4. Які стратифікаційні системи ви знаєте?
5. Що таке соціальна мобільність і чому вона важлива для вивчення суспільства?
6. Які основні види соціальної мобільності ви можете визначити?
7. Які є два основні типи вертикальної мобільності, у чому полягає відмінність між ними?
8. Що таке горизонтальна соціальна мобільність, які є приклади цього виду мобільності?
9. Які чинники можуть впливати на рівень соціальної мобільності в суспільстві?
10. Які можуть бути наслідки соціальної мобільності для індивідів і суспільства в цілому?

Розділ 12. СОЦІОЛОГІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

12.1. Поняття і сутність глобалізації. Ознаки і прояви глобалізації, її переваги та недоліки. Антиглобалізм

Наприкінці ХХ століття в соціологічному лексиконі з'явився термін «глобалізація», який нині використовується для позначення процесів і явищ планетарного масштабу. **Глобалізація** – це гомогенізація світу, «життя за єдиними принципами, відданість єдиним цінностям, дотримання єдиних звичаїв і норм поведінки, прагнення зробити все універсальним» [44, с. 111]. Метою глобалізації є створення єдиного взаємозалежного глобального суспільства. Сучасні глобалізаційні процеси розгортаються у двох напрямках – «згори» (fromabove) і «знизу» (frombelow).

Глобалізація «згори» – це реалізація ідей неолібералізму, які полягають у скороченні соціальних витрат, усуненні торгових бар'єрів і приватизації. Глобалізація «згори» – це глобалізація політичних структур, інституцій і цінностей західних ліберальних демократій. Глобалізація «згори», розвиток транснаціональних компаній потребує розвитку відповідного інституційного забезпечення у вигляді міжнародного режиму вільної торгівлі, глобальної фінансової системи і ринку транснаціональних інвестицій, міжнародного економічного права, а інституційні механізми забезпечуються діяльністю міжнародних фінансових інститутів (МВФ і Світовим банком) і ВТО [44].

Інший напрям глобалізації – це **глобалізація «знизу»**, яка відбувається під впливом соціальних міжнародних рухів (жіночого, екологічного, правозахисного тощо), які своєю діяльністю мають завдання поставити економічний розвиток і новітні технології на службу всьому людству, ліквідувати нерівність і дискримінацію у всьому світі. Як свою

глобальну місію розглядають затвердження режиму прав і свобод. Діяльність цих рухів додає глобалізації демократичного виміру, що дає змогу пов'язувати глобалізаційні процеси з повсякденним реальним життям простих людей [44].

Глобалізація охоплює економічний, політичний, культурний, технологічний та інші аспекти суспільства [8, 42].

Економічну глобалізацію можна розглядати як уніфікацію та інтеграцію світової економіки, а саме глобалізацію високих технологій, виробництва, споживання, фінансування, кредитування. Глобальна економіка має декілька особливостей – це неймовірно рухливий фінансовий капітал, наявність глобальної мережі комунікацій, зростаючий міжнародний поділ праці.

Глобалізація у сфері політики проявляється в організації різних міжнародних організацій (ООН, Світова організація торгівлі, Європейський Союз, НАТО тощо). Завдяки цьому держави можуть взаємодіяти одна з одною і будувати свою політику в єдиному напрямі. Особлива увага приділяється формуванню демократичних інститутів, прав людини та боротьбі з тероризмом, вирішенню гострих політичних питань, компромісів, консенсусу, а не війни.

Глобалізація у сфері духовної культури відбувається через зближення культур різних країн і зростання міжнародного спілкування та передбачає обмін духовними цінностями, зростання культурних зв'язків між народами, плюралізм думок, творчу співдружність діячів літератури, кіно тощо.

Комп'ютеризація, використання цифрової технології, зв'язок через супутники, інтернет призвели до швидкого передання інформації, завдяки чому сформувалося планетарне мислення, яке гостро та живо реагує на все, що відбувається у світі. Крім того, нові інформаційні технології дають змогу збагачувати свій духовний світ, освоювати нові досягнення світової культури.

Щоб краще вивчити процеси глобалізації та її наслідки, виникла нова міждисциплінарна наука – глобалістика.

Глобалістика – міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій і причин процесів глобалізації, інших глобальних процесів і проблем, пошук шляхів утвердження позитивних і подолання негативних для людини і біосфери наслідків цих процесів. Вона вивчає походження, прояви і шляхи розв’язання глобальних проблем, а також взаємодію екологічних, економічних, соціальних, кліматичних та інших процесів і можливості керування ними [42].

У вузькому розумінні глобалістику розглядають як міждисциплінарну галузь наукових досліджень, спрямовану на виявлення сутності процесів глобалізації, визначення причин їхньої появи і тенденції розвитку, аналіз глобальних проблем, що породжуються нею, пошук оптимальних шляхів фіксації позитивних і перешкоджання негативним наслідкам для глобальної системи процесам.

У широкому розумінні глобалістика є сукупністю наукових, філософських, культурологічних і прикладних досліджень різних аспектів глобалізації та глобальних проблем, практичною реалізацією результатів цих досліджень в економічній, соціальній і політичній сферах як на рівні окремих держав, так і в глобальному масштабі.

Глобалізація принесла як позитивні, так і негативні наслідки [8, 42].

Переваги глобалізації: 1) сприяння зростанню світової торгівлі і інвестицій, що може призвести до підвищення економічного рівня багатьох країн; 2) збільшення доступу до інформації і технологій; 3) сприяння обміну культурними цінностями, мистецтвом, музикою та іншими аспектами культури між різними країнами; 4) спільне вирішення глобальних викликів, таких як зміна клімату і боротьба зі спірними питаннями.

Проте глобалізація також має свої **недоліки**: 1) багатство розподіляється нерівномірно, і велика кількість людей залишається в бідності; 2) може призвести до втрати унікальних культурних особливостей і заміни їх глобальною культурою; 3) екологічні проблеми та виснаження природних ресурсів; 4) зростання міграції та конкуренція.

З поглибленням процесу глобалізації все більш чітко прослідковується відсутність відповідальності влади не тільки на національному, а і глобальному рівні, основним наслідком чого стає вихід внутрішніх проблем держав і регіонів на рівень загальносвітових. Антиглобалізм виник як форма стихійного протесту широких мас населення проти неоліберальної моделі економічного розвитку, яка, на думку антиглобалістів, призводить до занепаду багатьох національних галузей виробництва, знищення традиційних народних промислів і ремесел, національних сільськогосподарських культур, підриває продовольчий суверенітет країн.

Антиглобалізм – загальний термін, який описує політичну позицію людей, що протистоять політиці глобалізації. **Основною метою** руху є розвиток процесів інтеграції економіки, народів і культури на основах демократії, соціальної справедливості, поваги самостійності та самобутності національно-культурних утворень.

Сьогодні антиглобалістський рух об'єднує різні громадські організації – правозахисні, екологічні, студентські, профспілкові, фермерські спілки, товариства захисту прав споживача, асоціації вчених тощо по всьому світу. Він має широку мережу інформаційно-координаційних центрів, багато з яких здійснюють свою діяльність через Internet. Серед них «DestroyIMF» – міжнародна організація, яка виступає за ліквідацію МВФ, «Transnational» – міжнародна організація, яка веде боротьбу з ТНК шляхом поширення відомостей про згубність їхньої діяльності, «Inpreg» – оргкомітет антиглобалізму, який об'єднує активістів із різних організацій, що займаються підготовкою акцій протестів, тощо.

12.2. Соціологія глобалізації та глобальних проблем сучасності: об'єкт, предмет, функції та завдання

Соціологія глобалізації та глобальних проблем сучасності – це наукова дисципліна, яка вивчає соціальні процеси та явища, що виникають у зв'язку з глобалізацією, а також аналізує глобальні проблеми, які виникають на міжнародному рівні і мають вплив на сучасне суспільство.

Соціологія глобалізації та глобальних проблем сучасності являє собою дослідницьку галузь у рамках соціології та інших гуманітарних наук. Вона розвивалася протягом останніх десятиліть, і зародження цього напрямку було пов'язане зі зростанням глобальних взаємозв'язків і проблем на початку ХХІ століття. Точна дата виникнення соціології глобалізації та глобальних проблем сучасності важко визначити, оскільки ця галузь постійно розвивається і адаптується до сучасних викликів і проблем.

Об'єктом соціології глобалізації є глобальні соціальні процеси, структури та явища, що виникають внаслідок глобалізації. Ця наука досліджує взаємодію між різними суспільствами та їхніми частинами, вивчає вплив глобальних процесів на соціальну динаміку, культурну ідентичність, економічну структуру, політичні відносини та інші аспекти сучасного світу.

Предметом соціології глобалізації є аналіз явищ, що виникають внаслідок глобальних трансформацій, включаючи поширення інформаційних технологій, міжнародну торгівлю, міграцію, культурний обмін, глобальні проблеми та відповідні стратегії й політики. Головним завданням соціології глобалізації є розуміння та аналіз взаємодії між глобальним і локальним, а також вивчення наслідків цих процесів для суспільства і людей. Соціологія глобалізації та глобальних проблем сучасності виконує кілька важливих завдань:

1. Вивчає глобальні процеси, такі як економічна інтеграція, міграція, культурна взаємодія, політичні зміни тощо.

2. Аналізує глобальні проблеми (кліматичні зміни, бідність, нерівність, глобальні конфлікти, ідентичність тощо) з метою з'ясування їхніх причин, наслідків і можливих рішень.

3. Аналізує вплив глобальних процесів і проблем на національні суспільства, включаючи їхні соціальні, економічні та політичні аспекти.

4. Вивчає ролі різних соціальних груп, таких як міжнародні організації, транснаціональні корпорації, громадські об'єднання тощо, у формуванні глобальних процесів і розв'язанні глобальних проблем.

5. Досліджує вплив сучасних інформаційних технологій і медіа на глобалізацію та сприяння глобальним проблемам.

6. Розробляє та вивчає можливі рішення для глобальних проблем, сприяє розвитку ефективних стратегій і політик для подолання глобальних викликів.

7. Формулює та розвиває теоретичні підходи для розуміння глобальних процесів і проблем, розроблення нових концепцій і підходів до соціології глобалізації.

До основних **функцій соціології глобалізації** та глобальних проблем сучасності належать аналітична, просвітницька, прогностична, дослідницька, корекційна, експертна, культурологічна.

Аналітична функція проявляється в тому, що соціологія глобалізації аналізує складні глобальні процеси та проблеми, допомагаючи розібратися в їхніх причинах, наслідках і взаємозв'язках. Вона надає аргументовану інформацію для розуміння сучасного світу.

Просвітницька функція означає, що соціологи інформують суспільство про глобальні проблеми, сприяючи свідомому громадянству та активній громадянській позиції. Вони розкривають загрози і можливості, які виникають внаслідок глобалізації.

Прогностична функція полягає в тому, що соціологія глобалізації допомагає прогнозувати майбутні тенденції та ризики, пов'язані з

глобальними процесами. Це дає змогу приймати заздалегідь обґрунтовані рішення та розвивати стратегії для подолання проблем.

Дослідницька функція проявляється в тому, що соціологи проводять дослідження для вивчення впливу глобалізації на різні аспекти суспільства, включаючи економіку, політику, культуру, суспільні відносини тощо.

Корекційна функція дає змогу на основі аналізу та досліджень розробити рекомендації для урядів, міжнародних організацій, громадських організацій та інших суб'єктів, що можуть сприяти подоланню глобальних проблем і покращенню суспільного розвитку.

Експертна функція означає, що соціологи можуть діяти як експерти і консультанти для прийняття рішень у сферах, пов'язаних з глобальними проблемами, надавати фаховий аналіз і рекомендації.

Культурологічна функція полягає в тому, що соціологія глобалізації допомагає розуміти взаємодію культур та ідентичностей в умовах глобальної інтеркомунікації. Вона сприяє збереженню культурної різноманітності та розвитку міжкультурного розуміння.

12.3. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їхнього розв'язання

Термін «глобальні проблеми» був уведений у наукову літературу і набув великого поширення завдяки діяльності Римського клубу. **Глобальні проблеми** – це проблеми, що зачіпають інтереси (тією чи іншою мірою) усіх країн і народів, розв'язання яких можливе лише об'єднаними зусиллями всього світового суспільства [44, с. 112]. З вирішенням цих проблем пов'язане саме існування світової цивілізації та її подальший розвиток.

Глобальні проблеми мають **специфічні ознаки**:

- зачіпають інтереси і долю всіх без винятку землян;
- виступають як об'єктивний чинник життя для всіх учасників світової історії, так само як і тих, кого прийнято вважати неісторичними народами;
- для їхнього розв'язання потрібні зусилля всього людства, а не окремих держав чи груп держав;
- їхня невирішеність тягне за собою лавиноподібне наростання їх і здатна розбалансувати, а з часом - перекинути всю геобіосоціальну систему.

Глобальні проблеми за сферами їхнього виникнення поділяють на **три групи**: геополітичні (міжнародний тероризм, територіальні претензії), природні (проблема збереження екосистем), соціально-економічні (зростання чисельності населення, голод, бідність, пандемії тощо).

Сьогодні у світі найбільшу гостроту викликають:

1) група екологічних проблем, що включає проблеми глобального потепління, втрати біорізноманіття і екосистем, виснаження рибних запасів, знищення лісів, нестачі чистої води, збереження і забруднення прибережних вод;

2) економічні та соціальні проблеми – бідність, конфлікти, проблеми війни і миру, тероризм, освіта для всіх, глобальні інфекційні захворювання, цифровий (інформаційний) розрив між державами, стихійні лиха;

3) проблеми керування світом – нормативне регулювання біотехнологій, побудова глобальної фінансової структури, незаконний обіг наркотиків, правила торгівлі, інвестування й конкуренції, право та інтелектуальна власність, норми міжнародної праці та міграції.

Усі ці проблеми можна назвати пріоритетними, оскільки стосуються виживання людства. Вони породжені різними чинниками, поява яких пов'язана з інтернаціоналізацією господарського життя.

Визначення шляхів розв'язання глобальних проблем сучасності має комплексний характер, і це потребує не лише глобальної інтеграції зусиль усіх країн світу, але й інтеграції філософських, політичних, економічних, природничих, технічних знань і відповідних сфер людської діяльності. Однією з основних передумов такої інтеграції та наступного розв'язання глобальних проблем сучасності є відмова всіх країн світу від конфліктної, конфронтаційної орієнтації, перехід до глобального конструктивного співробітництва на засадах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, спільний пошук найефективніших шляхів формування глобального суспільства.

На міжнародному рівні одним із найважливіших механізмів мобілізації світового суспільства для розв'язання глобальних проблем є міжнародні конференції, спеціальні сесії Генеральної Асамблеї ООН.

12.4. Глобалізаційні процеси

Глобалізаційні процеси відображують інтеграцію та взаємозалежність світового суспільства у різних сферах. **Глобалізаційні процеси** – це складне і багатогранне явище, яке відображує тенденцію до зростання світової взаємозалежності, інтеграції та взаємодії між різними країнами й регіонами в різних аспектах, включаючи економіку, культуру, політику, соціальні відносини і технології.

Глобалізаційні процеси відбуваються внаслідок розвитку людства в різних сферах, де залучені різні країни світу. Їхніми основними причинами є всесвітній поділ праці, рух капіталу, людських і виробничих ресурсів, активізація міжнародних процесів, а також зближення і злиття різних національних культур.

Основні риси глобалізаційних процесів:

- формування єдиного світового виробництва, заснованого на діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК);

- відкритість і взаємозалежність економік;
- формування глобального ринку праці;
- розширення глобального фінансового ринку (інвестицій, рух капіталів);
- формування глобального інформаційно-комунікаційного простору (глобальна мережа Інтернет);
- формування нових систем глобального керування (діяльність міжнародних організацій);
- встановлення світових цін, залежність економіки від їхніх коливань;
- спільна система цінностей, рівень життя, смаки для різних народів;
- порушення екологічної рівноваги.

Основною метою сучасного суспільства в умовах глобалізації є перетворення його потреб у можливості, корисні як для індивідів, так і націй. Оскільки знання та інтелект стали новим джерелом створення та нагромадження багатства, глобалізація економіки призвела до переходу «економіки знань», або «інформаційно-інтелектуальної економіки».

Глобалізаційні процеси розміщують національні політичні інститути в центрі уваги. Протягом тривалого періоду часу вважалося, що національна держава є незаперечною основою політичної організації світового співтовариства. Проте події останнього десятиріччя поставили цей постулат під сумнів. Глобальні масштаби взаємозв'язків і взаємозалежностей не лише прискорили еволюційний розвиток національних політичних інститутів, але й надали їм нових якостей, включаючи консолідаційні та руйнівні аспекти.

Глобальні процеси включають не тільки зростання економічної і політичної взаємодії між країнами, але також і поширення ідей, технологій, культури та навіть проблем, які переступають національні

кордони. Такий вплив глобалізації відкриває нові можливості та виклики для національних політичних систем.

З одного боку, глобалізація може сприяти розвитку національних економік і політичних інститутів, відкриваючи доступ до нових ринків, інвестицій та інновацій. З іншого боку, вона може створювати загрозу суверенітету національних держав і призводити до поширення глобальних проблем, таких як кліматичні зміни та фінансові кризи.

У цьому контексті національні політичні інститути мають шукати способи адаптації до глобальних реалій і забезпечення інтересів своїх громадян у новому світовому порядку. Співпраця між країнами і міжнародними організаціями може стати ключем до розв'язання глобальних проблем і досягнення загального процвітання.

Отже, глобалізація створює складну амбівалентну ситуацію для національних політичних інститутів, де їхні дії та рішення впливають не лише на внутрішні справи країни, а й світову арену.

Процеси глобалізації мають значний вплив на розвиток сучасного суспільства та потребують від фахівців нового покоління особливих якостей і навичок. Ці процеси впливають на різні сфери життя, включаючи економіку, культуру, соціальні відносини та багато інших.

Щоб успішно функціонувати в цьому глобальному середовищі, сучасні фахівці повинні мати такі якості:

1) мобільність, тобто спроможність пересуватися та пристосовуватися до різних географічних і культурних середовищ. Це означає готовність працювати в різних країнах і бути відкритим для нових досвідів і можливостей;

2) адаптація – здатність швидко реагувати на зміни в соціальному та професійному середовищі. Сучасні умови потребують постійного навчання й адаптації до нових технологій і стратегій роботи;

3) міжкультурна компетентність, тобто розуміння та повага до інших культур, їхніх цінностей і традицій. Це важливо для успішної співпраці з колегами з різних країн і культур;

4) спроможність до навчання – здатність до постійного самонавчання та оновлення навичок. Швидкі зміни в технологіях і суспільстві потребують постійного розвитку;

5) креативність та інновації – здатність до розроблення нових ідей і вирішення складних завдань. Це стає важливим у конкурентному глобальному середовищі;

6) здатність до співпраці – уміння працювати в команді та співпрацювати з колегами з різних країн і культур.

Отже, глобалізація визначається як всеохоплюючий процес трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему. Цей процес охоплює всі сфери суспільного життя і процеси, що відбуваються у світі. Вона є системною і об'єктивною реальністю, але її рівень і напрям розвитку визначаються діяльністю різних суб'єктів, включаючи держави. Глобалізація охоплює безліч аспектів, включаючи інформаційно-технологічні, фінансово-економічні, соціально-культурні та інші взаємозв'язки й залежності. Цей процес призводить до зростання взаємозалежності між різними частинами світу і змінює спосіб, яким функціонує глобальне суспільство.

Запитання для самоперевірки

1. Що означає термін «глобалізація» в соціології?
2. Які аспекти суспільства піддаються глобалізаційним процесам?
3. Які основні глобальні проблеми сучасності ви знаєте?
4. Як глобалізація впливає на культуру, економіку та політику?
5. Які можливі наслідки глобалізації для національних ідентичностей?
6. Які завдання і функції соціології глобалізації та глобальних проблем сучасності?

Розділ 13. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

13.1. Етносоціологія як наука: специфіка, об'єкт, предмет, завдання

Етносоціологія виникла як окрема галузь соціології для вивчення етнічних і міжетнічних явищ і процесів у суспільстві. **Етносоціологія** є галуззю соціології, яка вивчає взаємовідносини між соціальними структурами та етнічними групами, а також їхній вплив на формування і функціонування суспільства. **Специфіка** етносоціології полягає в тому, що вона аналізує взаємодію між соціальними та етнічними чинниками, ураховуючи вплив культурних, історичних, ідентичності й інших аспектів етнічних груп на їхнє життя в суспільстві. Отже, етносоціологія досліджує соціальні аспекти життя етнічних груп і сприяє розвитку сприятливих відносин між ними в сучасних суспільствах.

Об'єкт етносоціології – етнічні спільноти суспільства (етноси, нації, національні (етнічні) меншини; субетнічні групи; мігрантські групи; діаспори тощо).

Предметом етносоціології є дослідження соціальних процесів в етнічних спільнотах, включаючи аналіз формування соціальних ідентичностей, етнічних конфліктів, адаптації етнічних меншин у суспільстві, вивчення міграційних процесів і багато інших аспектів, пов'язаних із взаємодією етнічних груп. Предметом дослідження етносоціології є також етнічні групи, їхня структура, внутрішні відносини, культурні особливості, вплив етнічної приналежності на соціальні процеси.

Отже, предметом етносоціології є різні аспекти етнічних груп і їхній вплив на суспільство, що допомагає розуміти важливі соціокультурні явища і явища в сучасному світі.

Завдання етносоціології:

1. Аналіз соціальних проблем і конфліктів, пов'язаних з етнічною належністю.
2. Визначення способів підтримки та розвитку етнічних ідентичностей і культурних цінностей.
3. Сприяння розумінню та взаємодії між етнічними групами в мультиетнічних суспільствах.
4. Розроблення відповідних стратегій керування міжетнічними відносинами.
5. Розвиток інструментарію для аналізу етносу та нації.
6. Сприяння вирішенню етнічних конфліктів, підвищенню культурної свідомості.

Основні аспекти, які досліджуються в рамках етносоціології:

- 1) *етнічні групи та ідентичність* – етносоціологи вивчають, які чинники впливають на формування і зміну етнічних ідентичностей. Це включає аналіз культурних, історичних, релігійних і соціальних впливів на спосіб, яким люди визначають себе як члена певної етнічної групи;
- 2) *міжетнічні відносини* – етносоціологія досліджує взаємодію між різними етнічними групами в суспільстві. Це включає аналіз сприйняття, стереотипів, взаємин і конфліктів між групами;
- 3) *етнічні конфлікти* і їхнє врегулювання – етносоціологія досліджує причини та наслідки міжетнічних конфліктів, а також методи і стратегії для досягнення мирного врегулювання таких конфліктів;
- 4) *міграція та діаспора* – етносоціологія досліджує міграційні процеси, переміщення етнічних груп та утворення діаспор у різних країнах;
- 5) *політика етнічності* – дослідження впливу етнічних чинників на політичні процеси, включаючи створення політичних партій, виборчі стратегії та політичний вплив етнічних груп;

б) *етнічна різноманітність і культурна спадщина* – етносоціологія досліджує різноманітність культур, мов, традицій і спадщини різних етнічних груп і їхній вплив на культурний ландшафт суспільства;

7) *глобалізація та етнічна ідентичність* – дослідження впливу глобалізації на етнічну ідентичність і способи, якими етнічні групи адаптуються до глобальних змін.

Етносоціологія допомагає розуміти, як етнічні чинники впливають на суспільні процеси і взаємодіють із соціальними, економічними та політичними аспектами життя.

Етносоціологія виконує в суспільстві важливі соціальні **функції** (табл. 13.1) [2, 22, 32].

Таблиця 13.1

Функції етносоціології

Найменування функції	Зміст функції
1	2
Теоретико-пізнавальна	Етносоціологія дає змогу одержати знання про розвиток етнічних і національних спільнот як у минулому, так і сучасних умовах; з'ясувати їхні місце і роль у розвитку суспільства, виявити вплив соціуму на етнічні спільноти і групи тощо
Описово-інформаційна	Суть функції полягає в тому, що соціологи здійснюють систематичний опис і накопичення матеріалу про етнічні та національні спільноти і групи. На підставі аналізу зібраних даних виробляються управлінські рішення, приймаються законодавчі акти, формується державна національна політика

1	2
Соціального планування	Соціологи надають результати своїх досліджень для планування розвитку різних сфер життєдіяльності нації та національних меншин, сприяння планомірному розвитку титульної нації й інших етнічних груп, забезпечення умов для всебічної реалізації національних інтересів як всередині країни, так і за її межами
Прогностична	Етносоціологія та соціологія нації здатні розробляти науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку етнонаціональних спільнот і груп у майбутньому, особливо в перехідні періоди

Розвиток етносоціології може бути поділений на декілька ключових етапів, які відображують основні зрушення і тенденції в цій галузі [4].

I етап – початок XX століття – перші спроби дослідження. Учені досліджували етнос у контексті соціальних відносин і структур. Вони розглядали поняття етносу та етнічної ідентичності в межах соціологічних теорій.

II етап – середина XX століття – поступовий розвиток. Термін «етносоціологія» був впроваджений у науковий обіг зарубіжної соціології ще у 1930-х років *Р. Турнвальдом (1869-1954)*. У середині XX століття спеціалізовані дослідження в галузі етносоціології почали зростати, і деякі соціологи активно працювали в цьому напрямі. Вони досліджували міграцію, міжетнічні відносини та утворення етнічних громад у сучасних містах.

III етап – 70-80-ті роки XX століття – зростання інтересу до міжетнічних відносин. У цей період зростає інтерес до дослідження міжетнічних відносин і проблем соціальної справедливості. Вчені розглядають питання рівності, різноманітності та включеності в багатоетнічних суспільствах.

IV етап – початок XXI століття – глобалізація та нові виклики. З появою глобалізації і зростанням міграції етносоціологи досліджують нові аспекти, такі як транскордонні міграційні потоки, культурна ідентичність у глобальному контексті та вплив глобалізації на етнічну ідентичність.

На сучасному етапі свого розвитку етносоціологія вивчає міжетнічні відносини, включаючи етнічні конфлікти і питання миру. Вона також вивчає політику етнічності, міграцію та інші соціальні явища, пов'язані з різноманітністю етнічних груп у сучасних суспільствах.

13.2. Етнос і нація. Основні соціологічні теорії походження етносу та нації

Поняття «етнос» і «нація» є центральними категоріями етносоціології.

Етнос – це історично сформована на певній території, стійка сукупність людей, що має єдину мову, спільні, відносно стабільні особливості культури і психіки, а також спільну самосвідомість (самосвідомість своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень), зафіксовані в самоназві [11].

До *основних ознак* етносу належать територіальна цілісність як умова формування та існування етносу; спільність змісту і складових матеріальної і духовної культури; наявність самосвідомості і самоназви [11].

Головні атрибути етнічної спільноти: 1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам'ять; 4) один або

більше елементів спільної культури; 5) зв'язок із конкретним «рідним краєм»; 6) відчуття солідарності у значної частини населення.

Нація – це велика група людей, які зазвичай мають спільну територію, історію, мову та культуру. Нація може бути організованою у формі суверенної держави або розподіленою між кількома країнами. Нація зазвичай має більший ступінь політичної та культурної ідентичності, ніж інші рівні ідентичності.

Ці терміни можуть використовуватися по-різному в різних культурних та історичних контекстах, і їхнє значення може варіювати. У кожному випадку вони вказують на способи, якими люди групуються та ідентифікуються на основі різних аспектів своєї спільної ідентичності.

Існує *два основні теоретичні підходи* для визначення етносу і нації [4, 11, 32, 44] – примордіалістський і конструктивістський.

Прихильники **примордіалізму** (*Е. Сміт (1939-2016), Г. Нільссон, Я. Дашкевич (1926-2010)*) відстоюють ідею про те, що етнос і нація існували з давніх-давен. Вони розглядають етнос як своєрідний історико-біологічний феномен, що ґрунтується на неусвідомленій, «природній», афективній прив'язаності людей до свого народу, а виникнення нації пов'язують із певним етапом у розвитку етносу.

У межах примордіалістського підходу виділяють два головні напрями: *соціобіологічний* та *еволюційно-історичний*. Соціобіологи та представники еволюційно-історичного напрямку мають різні підходи до розуміння походження етносу та нації. *Соціобіологи* розглядають етнос як спільноту індивідів, яка ґрунтується на біологічних особливостях перетворених у соціальні, і вважають, що нації виникли внаслідок природного розростання сімей і родів і є спільнотами, що свідчить про спільне походження. Представники *еволюційно-історичного напрямку* переконані, що етнос є скоріше соціальною, а не біологічною спільнотою. Взаємна прихильність членів етносу досягається не закономірностями біологічного розвитку, а в соціально-економічному контексті.

Ці два підходи відрізняються у своїх поглядах на роль біологічних і соціальних чинників у формуванні етносів і націй. Соціобіологи підкреслюють біологічну природу цих явищ, тоді як представники еволюційно-історичного напрямку вважають, що соціальні та історичні чинники відіграють ключову роль у їхньому становленні та розвитку.

Прибічники **конструктивістської концепції** походження етносу і нації (*Б. Андерсен (1936-2015), Е. Гелнер (1925-1995) та ін.*) стверджують, що етнічні спільноти не існували завжди, вони не є природним результатом історичних процесів. Замість цього вони розглядають етнос і націю як конструкти, що формуються завдяки активній діяльності інтелектуальної еліти. Ця діяльність спрямована на об'єднання людей навколо певних ключових символів, таких як мова, спільні міфи про походження, спільна історична пам'ять тощо. За сприятливих умов ця етноінтегративна діяльність може призвести до створення національної держави.

Етнос є результатом тривалого історичного процесу соціального конструювання, що розгортається протягом багатьох століть. Незважаючи на цю історичну стійкість, кожне нове покоління індивідів активно відтворює свій етнос у повсякденній практиці. Процес конструювання етносу відбувається на рівні кожної окремої людини, яка свідомо чи несвідомо, за власним вибором чи під впливом традицій сприяє створенню та збереженню етносу. Тож відповідність нормам етносу переважно визначається власними рішеннями і виборами людей у процесі їхнього життя.

Отже, відмінність між прихильниками примордіалізму та конструктивізму полягає у трактуванні процесу створення етнічних спільнот або як природного, або як штучно сконструйованого. Ця різниця в підходах впливає на розуміння того, як формуються та змінюються етноси й нації, а також визначення їхньої природи та ролі в суспільстві.

Обидва підходи мають своїх прихильників і критиків. Деякі дослідники вважають, що існує поєднання обох підходів, і етнос може

бути розглянутий як комплексний концепт, що враховує як біологічні, так і соціокультурні аспекти. Однак це питання залишається предметом обговорення серед дослідників, і розуміння етносу може варіюватися залежно від підходу, який використовується.

Національно-етнічні процеси та відносини включають різні явища і стратегії, такі як інтеграція, асиміляція та сепаратизм тощо.

Інтеграція означає процес взаємодії різних етнічних груп у суспільстві з метою створення єдиної і гармонійної спільноти. Це може бути спільний доступ до освіти, робочих місць, політики та інших сфер життя. Інтеграція спрямована на збереження різноманітності і спільного співіснування різних етнічних груп у межах єдиного суспільства.

Асиміляція передбачає процес, при якому одна етнічна група поступово поглинається і стає частиною більшості. У результаті асиміляції часто відбувається втрата традиційної етнічної ідентичності та культури. Асиміляція може бути як добровільною, так і примусовою, і вона може бути результатом довготривалої взаємодії між етнічними групами.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке етносоціологія і чим вона відрізняється від загальної соціології?
2. Які чинники впливають на розвиток етносоціології?
3. Які основні підходи до визначення поняття «етнос»?
4. Що таке етнос?
5. Які основні ознаки етносу?
6. Які процеси асиміляції та інтеграції пов'язані з етносом?
7. Що таке сегрегація?
8. Які чинники впливають на формування етносу?
9. Які основні функції виконує етнос у суспільстві?
10. Які національно-етнічні процеси ви можете назвати?

Тема 14. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

14.1. Соціологія сім'ї як наукова дисципліна: об'єкт, предмет, функції

Поняттям «соціологія сім'ї» соціологічна наука завдячує *Е. Дюркгейму* та його роботі «Вступ до соціології сім'ї» (1988). У загальному розумінні **соціологія сім'ї** – це спеціальна соціологічна дисципліна, «яка вивчає структуру, функції, динаміку і функціонування сім'ї та шлюбно-родинних відносин у конкретних культурних і соціально-економічних умовах» [25, с. 4]. Досить вдалим і таким, що підкреслює двоїсту природу сім'ї, є визначення української дослідниці *Н. Лавринович*: **соціологія сім'ї** – це галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування та розвитку сім'ї як соціального феномену, що поєднує в собі риси соціального інституту і малої соціальної групи [25]. Це визначення досить чітко підкреслює, що основними напрямками сучасних наукових досліджень щодо соціальних аспектів функціонування сім'ї є сім'я як соціальний інститут і сім'я як мала соціальна група.

Об'єктом дослідження соціології сім'ї є безпосередньо сім'я і як соціальний інститут, і як мала група. На макрорівні сім'я досліджується як соціальний інститут, підсистема суспільства, пов'язана з усіма іншими соціальними інститутами (державою, освітою, релігією, культурою, армією тощо); на мікрорівні - як мала група, члени якої вступають у міжособистісну взаємодію з представниками своєї та/або інших малих груп (чоловік – дружина, батьки – діти, бабуся – онук, брат – сестра тощо).

Предметом соціології сім'ї є соціальні відносини, що виникають безпосередньо всередині сім'ї, між сім'єю та суспільством у процесі становлення, функціонування та розвитку сім'ї. Наприклад, взаємозв'язок сім'ї і суспільства, історичні типи шлюбно-сімейних відносин,

репродуктивна поведінка, соціалізація дітей, мотивація вступу до шлюбу, інтеграція й дезінтеграція сім'ї, особливості сучасних шлюбно-сімейних відносин тощо.

На відміну від інших суспільних наук, соціологічне вивчення сім'ї передбачає усвідомлення сім'ї як посередника у взаємодії між особистістю й суспільством. Коло питань, що цікавить соціолога в процесі дослідження сім'ї, досить широке: аналіз сімейних ролей, вікового та кількісного складу сім'ї, внутрішньосімейна взаємодія, причини виникнення і типи сімейних конфліктів, функції родини в суспільстві, кількісні та якісні характеристики розлучень та інші тенденції розвитку сім'ї. Цей перелік не є вичерпним.

Соціологія сім'ї пов'язана з іншими науками соціології – історією, економікою, правом, демографією, етнографією, психологією, педагогікою тощо [33, с. 18-20].

Головними **функціями соціології сім'ї** є [25, 33]: *пізнавальна* (вивчення закономірностей соціального розвитку сім'ї, а також соціальних явищ і процесів, до яких вона включена); *теоретична* (накопичення соціологічного знання про сім'ю, розроблення теорій, категорій, законів функціонування сім'ї); *практична* (розроблення практичних рекомендацій щодо ефективного керування внутрішньосімейними соціальними процесами); *описово-інформаційна* (систематизація, опис і накопичення фактичного дослідницького матеріалу, зафіксований у вигляді аналітичних і статистичних наукових звітів, статей, монографій тощо з метою подальшого використання для практичних рекомендацій і/або прийняття управлінських рішень); *прогностична* (підготовка короткострокових, середньострокових або довгострокових соціальних прогнозів щодо тенденцій розвитку сімейних відносин); *управлінська* (розроблення і створення ефективних моделей менеджменту сімейної сфери); *соціалізаційна* (розширює можливості позитивного впливу сім'ї на соціалізацію її членів).

14.2. Поняття сім'ї та шлюбу. Типології сім'ї. Історичні типи шлюбно-сімейних відносин

Сім'єю називають соціальну групу, «що базується на шлюбі та родинних зв'язках різного рівня, члени якої беруть участь у загальносімейній діяльності» [33, с. 5]. Ґрунтуючись на визначенні, можна виокремити основні **ознаки** сім'ї: 1) наявність шлюбних відносин, що виникають між чоловіком і жінкою; 2) наявність кровних родинних зв'язків, що існують між батьками і дітьми, братами і сестрами; 3) наявність господарсько-економічних зв'язків і стосунків, які є наслідком ведення спільного господарства та сімейного бюджету [33]. Відсутність однієї або двох з вище перелічених ознак є приводом для віднесення сім'ї до категорії **фрагментарних** (сімейні пари, що не мають дітей, або діти, які вже мешкають окремо; один з батьків, який самостійно виховує дітей; кровні родичі, які мешкають разом, – брати, сестри, тітка з племінником, бабуся/дідусь з онуками тощо).

Основою сімейних стосунків у переважній більшості випадків є шлюб. Поняття «сім'ї» тісно пов'язано з поняттям «шлюбу». **Шлюб** – «це історично сформована, узаконена й врегульована суспільством форма стосунків між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права та обов'язки один щодо одного в сексуальній, економічній і господарсько-побутовій сфері» [33, с. 6]. Шлюбні стосунки регулюються як юридичними (володіння майном; матеріальні зобов'язання чоловіка/жінки одне щодо одного та дітей; підстави для розірвання шлюбу), так і культурними (морально-етичні принципи та зобов'язання) нормами.

Шлюбна форма регулювання відносин між чоловіком і жінкою з'явилася не відразу. На початкових стадіях розвитку людського суспільства відносини між чоловіком і жінкою регулювалися виключно біологічними потребами (отримання сексуального задоволення, реалізація

інстинкту продовження роду). Подібна форма співжиття між чоловіком і жінкою передбачала, що в шлюбно-сексуальні зв'язки могли вступати всі члени певного роду, і називалася **ендогамією**, або **проміскуїтетом** (з лат. змішаний, загальний). Поступово ендогамні стосунки замінюються **екзогамією** – сексуально-шлюбними зв'язками чоловіків одного роду з жінками іншого, і виникає дуально-родова форма шлюбу [33, с. 7-10].

У сучасній соціології залежно від форми шлюбу сім'ї найчастіше поділяють на **моногамні** (шлюб одного чоловіка з однією жінкою) і **полігамні** (шлюб чоловіка з декількома жінками або навпаки). Остання має три форми: *поліандрія* – одна жінка має шлюбні відносини з двома або більше чоловіками (південно-східна Індія, Тибет, Цейлон, Південна Африка); *полігінія* – шлюб одного чоловіка з декількома жінками (Туреччина, Іран, країни Близького і Середнього Сходу); *груповий шлюб* – кілька чоловіків і кілька жінок вступають у шлюбні відносини (Маркізькі острови). Також у сучасних суспільствах трапляються й **нетрадиційні** шлюби (коли в сімейно-шлюбні стосунки вступають представники однієї статі).

Існують також типології шлюбів за іншими критеріями. В узагальненому вигляді вони подані в табл. 14.1 [4, 25, 33, 43, 44].

Таблиця 14.1

Типи шлюбу

Критерій	Тип шлюбу
1	2
За подібністю характеристик (соціальних, демографічних, етнічних, освітніх, психологічних тощо)	- <i>гомогамний</i> – подружжя за більшістю ознак подібні; - <i>гетерогамний</i> – подружжя за більшістю ознак розрізняються

1	2
За юридичним закріпленням	<p>- <i>законний (юридичний)</i> – зареєстрований із дотриманням чинного законодавства країни;</p> <p>- <i>цивільний (співжиття)</i> – тривале спільне проживання чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу на законних підставах</p>
За формою реєстрації	<p>- <i>законний</i> – укладається в органах ДРАЦСу;</p> <p>- <i>церковний</i> – набувається через процедуру (таїнство) вінчання</p>
За місцем проживання	<p>- <i>патрилокальні</i> – пара мешкає в батьків чоловіка;</p> <p>- <i>матрилокальні</i> – пара мешкає в батьків дружини;</p> <p>- <i>нелокальні</i> – сім'я мешкає окремо від батьків</p>
За віком	<p>- <i>одновікові</i> – різниці у віці нема або вона є менше п'яти років;</p> <p>- <i>різновікові</i> – різниця у віці складає понад п'ять років</p>
За формою кар'єрного зростання	<p>- <i>однокар'єрні</i> – один з партнерів буде кар'єру, а інший підтримує його та забезпечує побут;</p> <p>- <i>двокар'єрні</i> – обидва партнера зацікавлені у професійному зростанні</p>
Альтернативні форми шлюбу	<p>- <i>годвін-шлюб («гостьовий шлюб»)</i> – роздільне проживання подружжя, відсутність спільного господарства і побуту;</p>

1	2
	<p>- <i>конкубінат</i> – стабільний зв'язок одруженого чоловіка та формально неодруженої жінки, яка має від цього чоловіка дітей, визнаних ним офіційно, і матеріальну підтримку;</p> <p>- <i>відкритий шлюб</i> – незалежний спосіб життя пари, який передбачає в тому числі й позашлюбні стосунки;</p> <p>- <i>пробний шлюб</i> – тимчасове проживання партнерів з метою кращого пізнання одне одного перед офіційною реєстрацією шлюбу</p>

Сім'я – багатовимірний феномен, саме тому є чимало критеріїв, за якими можна її класифікувати. Типології сім'ї залежно від різних культурних, історичних і соціальних контекстів подані в табл. 14.2 [4, 25, 33, 43, 44].

Таблиця 14.2

Типи сім'ї

Критерій	Тип сім'ї
1	2
За типом владної структури	<p>- <i>патріархат</i> – рішення одноосібно приймає чоловік;</p> <p>- <i>матріархат</i> – рішення одноосібно приймає жінка;</p> <p>- <i>егалітарна</i> – чоловік і жінка разом приймають рішення</p>

1	2
За характером розподілу домашніх обов'язків	<ul style="list-style-type: none"> - <i>традиційна</i> – домашніми обов'язками займається жінка, а влада і відповідальність за сім'ю належать чоловіку; - <i>матріархальна</i> – домашніми справами займається чоловік, а влада й відповідальність за сім'ю належать жінці; - <i>експлуаторська</i> – працюють обоє, але домашніми справами займається жінка; - <i>партнерська</i> – домашні справи, роботу і відповідальність за сім'ю подружжя ділять порівну
За типом структури	<ul style="list-style-type: none"> - <i>нуклеарна</i> – складається з подружжя та залежних від них дітей; - <i>розширена</i> – об'єднує кілька нуклеарних сімей і/або нуклеарну сім'ю та їхніх родичів; - <i>неповна (фрагментарна)</i> – наявність тільки одного з батьків або відсутність дітей
За кількістю дітей	<ul style="list-style-type: none"> - <i>бездітна</i> – у пари нема дітей; - <i>малодітна</i> – у подружжя є одна-дві дитини; - <i>багатодітна</i> – у пари є три та більше дітей
За типом належності	<ul style="list-style-type: none"> - <i>батьківська</i> (або сім'я походження); - <i>прокреаційна</i> – створена дорослими дітьми, що мешкають окремо від батьків
За кількістю батьків	<ul style="list-style-type: none"> - <i>повна</i> – у дітей у сім'ї є обоє батьків; - <i>неповна</i> – у дітей у сім'ї є лише один з батьків
За типом виховання	<ul style="list-style-type: none"> - <i>авторитарна</i> – ґрунтується на владі батьків, інтереси та бажання дітей нівелюються;

1	2
	<p>- <i>ліберальна</i> – інтереси одного члена сім'ї стоять вище за інтереси інших людей і суспільства в цілому;</p> <p>- <i>демократична</i> – діти і батьки співпрацюють і домовляються</p>
За типом сімейного дозвілля	<p>- <i>відкрита</i> – сім'я спілкується та проводить час з іншими людьми, а не лише між собою;</p> <p>- <i>закрита</i> – сім'я проводить дозвілля у своєму внутрішньому колі</p>

14.3. Функції сім'ї. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група

Як зазначалося вище, сім'я має двоїсту природу: з одного боку, вона являє собою соціальний інститут, з іншого - малу соціальну групу, члени якою пов'язані спільністю побуту і взаємодопомогою.

Сутність сім'ї як соціального інституту і малої соціальної групи найкраще виявляється через її **функції** [31]. Останні характеризують як основні потреби людини і суспільства, які задовольняються в сім'ї, так і способи активності та життєдіяльності, що дають змогу досягати зазначених потреб. Функції сім'ї визначають ті завдання, які сім'я виконує в суспільстві, і можуть варіюватися залежно від культурних, історичних і соціальних контекстів. Кожна функція реалізується одночасно на суспільному рівні та індивідуальному (табл. 14.3.). Найважливішою функцією сім'ї вважається репродуктивна.

Функції сім'ї

Функція	Суспільні завдання	Індивідуальні завдання
1	2	3
Репродуктивна	біологічне відтворення суспільства	задоволення потреби в дітях
Виховна	соціалізація молодого покоління	задоволення потреб у батьківстві, контактах із дітьми, їхньому вихованні
Соціалізація особистості	опосередковує зв'язок особистості з суспільством	формує в дитини уявлення про соціальні зв'язки і включає в них її з народження
Господарсько-побутова	підтримка фізичного здоров'я членів суспільства	отримання послуг одними членами сім'ї для інших
Економічна	економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів сім'ї	отримання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших
Сфера первинного соціального контролю	моральна регламентація поведінки членів сім'ї, упорядкування відносин між статями	здійснює первинний контроль за дотриманням членами сім'ї суспільних норм особистого, групового та суспільного життя
Духовна функція	розвиток особистості членів сім'ї; духовне взаємозбагачення членів сім'ї	зміцнення дружніх основ шлюбного союзу

1	2	3
Соціально-статусна	надання певного соціального статусу членам сімей, відтворення соціальної структури	задоволення потреби в соціальному просуванні
Дозвільна	організація раціонального дозвілля, соціальний контроль у сфері дозвілля	задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля
Емоційна	емоційна стабілізація індивідів і їхня психологічна терапія	отримання індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки; задоволення потреб у коханні
Феліцитарна	перебування індивідів у «зоні комфорту»	задоволення потреб в особистому щасті

Як було зазначено в попередніх розділах, соціальні інститути виконують регулятивні функції задля організації життєдіяльності індивідів, упорядкування соціального життя, задоволення суспільних потреб. Сім'я як соціальний інститут є підсистемою суспільства, пов'язаною з усіма іншими інститутами (державою, церквою, армією, освітою). Інститут сім'ї відіграє важливу роль у функціонуванні суспільства, оскільки забезпечує міжпоколінну трансляцію культурних зв'язків і первинну соціалізацію особистості. За часом виникнення сім'я займає друге місце серед інших соціальних інститутів (для порівняння, інститут економіки – виробництво – виник близько 2 млн років тому, інститут сім'ї – близько 500 тис. років тому, держава і освіта – близько 5–6 тис. років тому).

Сім'я як соціальний інститут являє собою сукупність соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, які регламентують відносини між різними членами сім'ї. Дослідження сім'ї як соціального інституту включає різні аспекти, такі як інститут батьківства і материнства, передання соціального досвіду, інститут приданого та викупу наречених тощо. Соціологи досліджують сім'ю як соціальний інститут, звертаючи увагу на взірці сімейної поведінки, ролі членів сім'ї, а також формальні та неформальні норми і санкції у сфері шлюбно-сімейних відносин задля відповіді на головне питання: «Якою мірою спосіб життя сім'ї, її функціонування відповідає або не відповідає нагальним суспільним потребам (репродукції робочої сили, громадських структур, формуванню стереотипів статевої поведінки, регулюванню статевої поведінки тощо)?».

У соціології існують два основні *підходи до вивчення сім'ї як соціального інституту*: 1) *еволюційний* підхід – вивчає трансформацію форм сім'ї в ході історичного розвитку при одночасному збереженні своєї специфічної сутності; 2) *функціональний* підхід – зосереджується на з'ясуванні спільних (загальних) ознак, притаманних різним типам сімей, акцентуючи увагу безпосередньо на процесі шлюбно-сімейного життя, соціокультурних функціях сім'ї як соціального феномена і взаємозв'язках соціокультурних ролей, пов'язаних із шлюбом, кровною спорідненістю і батьківством [44, с. 142].

Сім'я і суспільство взаємопов'язані, і еволюція сім'ї як соціального інституту пов'язана з розвитком суспільства та його економічними і політичними процесами. Однак шлюбно-сімейні відносини мають відносну самостійність, оскільки на них впливають не лише об'єктивні зовнішні чинники, але й морально-психологічні характеристики індивідів. Сім'я, як соціально-правовий інститут, підлягає захисту законодавства, і правове регулювання сімейно-шлюбних відносин має важливе значення для громадян і держави. Це забезпечує захист прав громадян у випадку

їхнього порушення, а також встановлює права і обов'язки осіб, що виконують важливі суспільні функції.

Якщо при вивченні сім'ї як соціального інституту акцент робиться на співвідношенні сімейних характеристик із соціальними нормами, то при аналізі її як малої групи на перший план виступає проблематика взаємодії шлюбно-сімейних ролей, співвідношення між рольовою поведінкою й рольовими очікуваннями, динаміка внутрішньосімейних стосунків, їхнього впливу на індивідів і суспільство в цілому.

Сім'я є малою соціальною групою, оскільки вона складається з обмеженої кількості членів, які взаємодіють між собою на щоденній основі. **Сім'я як мала соціальна група** – це заснована на шлюбі або кровному спорідненні група, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємодопомогою і моральною відповідальністю. Сім'я як мала соціальна група визначається такими ключовими **характеристиками** [25, 33]: 1) утворюється на основі шлюбу або кровної спорідненості; 2) спільність побуту; 3) інтимно-особистісний характер відносин; 4) спільні цінності та норми, що визначаються сімейною культурою; 5) взаємодопомога та підтримка; 6) взаємна відповідальність один перед одним; 7) соціалізація та виховання дітей, забезпечення їхнього фізичного й психологічного здоров'я; 8) наявність ролей і статусів у межах сімейного кола; 9) трансформації протягом життєвого циклу (зростання або зменшення кількості членів сім'ї, перерозподіл обов'язків тощо).

Значення сім'ї як первинної соціальної групи визначається такими чинниками: 1) забезпечує первинну соціалізацію індивіда, виступає посередником між індивідом і суспільством (допомагає індивіду реалізувати себе як члена суспільства, забезпечує його захист, допомагає зберегти свою індивідуальність); 2) забезпечує накопичення, зберігання й передання від покоління до покоління базової структури суспільства (засвоєння молодим поколінням соціальних ролей, соціально схвалених моделей поведінки, культурних норм і традицій).

Американський соціолог *Рубен Хілл (1912-1985)* виокремив п'ять основних підходів до вивчення сім'ї як малої соціальної групи: 1) інтеракціоністський (досліджується взаємодія членів сім'ї, які посідають певні, пов'язані з відповідними ролями позиції всередині сім'ї); 2) структурно-функціональний (аналіз сім'ї як соціальної системи, що складається з індивідів, які мають свої статуси і ролі); 3) ситуаційний (фіксує увагу на цінностях і нормах у сфері шлюбно-сімейних відносин, що визначають функціонування різних типів сімей); 4) інституційно-історичний (найбільш ранні дослідженням сім'ї та шлюбу); 5) дивелопменталістський (аналізує розвиток життєвого циклу сім'ї).

Аналіз сім'ї як малої соціальної дає змогу досліджувати: 1) характеристику групи в цілому (її структуру, соціально-демографічний склад, характер групової взаємодії, структуру влади, комунікації у сім'ї); 2) характеристику зв'язків і відносин з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства (функції сім'ї); 3) характеристики індивідів, що входять до складу сім'ї, взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль, групові санкції, включення індивіда в сім'ю, задоволення перебуванням в сім'ї (мотиви утворення сім'ї або причини розлучень, динаміку родинних відносин, особливості стосунків між батьками і дітьми тощо).

Підсумовуючи, зазначимо, що в сучасній зарубіжній соціологічній теорії при дослідженні сім'ї спостерігається перенесення акцентів з розгляду сім'ї як соціального інституту в площину аналізу її як малої соціальної групи.

14.4. Особливості розвитку сучасної сім'ї

В основі будь-якого суспільства лежить сім'я і сімейні цінності. Незалежно від культурних, етнічних та інших особливостей діти

народжуються, виховуються і підростають у сім'ях, поступово переймають досвід і традиції старшого покоління, стають повноправними громадянами свого суспільства. Проблеми сім'ї існували завжди, однак останнім часом збільшується кількість сімей, що стикаються з порушеннями сімейних стосунків.

Типовими проблемами, з якими стикається сім'я на сучасному етапі розвитку, є розлучення, повторний шлюб, домашнє насильство, зловживання алкогольними напоями або психотропними речовинами тощо.

Для вирішення кризових тенденцій сучасної сім'ї наша держава проводить відповідну сімейну політику. Зокрема, найбільш актуальними напрямками сімейної політики сучасної української держави є визначення заходів, спрямованих на зміцнення інституту сім'ї; підвищення рівня шлюбності та запобігання дестабілізації сімей, розлученням; нарощення її соціального потенціалу; створення сприятливих умов для її функціонування як одного з основних агентів соціалізації особистості.

Сучасна сім'я демонструє ряд **особливостей і тенденцій**:

1. Різноманітність типів сімей (нуклеарні, розширені, неповні, гомосексуальні тощо).

2. Зростаюча роль жінок (можливості для навчання та кар'єрного зростання суттєво вплинули на уявлення про жінку виключно як дружину, матір і домогосподарку).

3. Зміни в структурі сім'ї (зменшення кількості дітей або усвідомлена відсутність їх (феномен чайлдфрі), збільшення кількості самотніх батьків, самотніх людей похилого віку тощо).

4. Зміни в каналах комунікації (розповсюдження Інтернету і соціальних медіа, з одного боку, створює можливості для більш тісного спілкування на відстані, з іншого боку, збільшує кількість часу, що кожен член сім'ї витрачає на комунікацію поза межами сім'ї).

5. Збільшення кількості розлучень і незареєстрованих шлюбів.
 6. Збільшення участі чоловіків у сімейному житті (вони більш активно беруть на себе відповідальність за частину домашніх обов'язків і догляд за дітьми).
 7. Збільшення чисельності мультикультурних шлюбів і сімей (партнери мають різне культурне походження, що впливає на сімейну динаміку та культурні аспекти виховання дітей).
 8. Зсув у цінностях, пов'язаних із шлюбом і сімейними відносинами (акцент на особисту свободу, самореалізацію та незалежність змінює уявлення про сімейно-шлюбні відносини, розподіл ролей, зменшує кількість традиційних сімей).
 9. Деінституціоналізація сучасної сім'ї, за німецьким соціологом *Х. Тіреллом*, – втрата економічного значення сім'ї, домінуючий мотив утворення сім'ї (інтимні відносини, кохання, емоційні стосунки, рівноправне партнерство).
 10. Орієнтація сім'ї на дитину та усвідомлення цієї орієнтації (виховання дітей і їхня соціалізація – головна функція родини як соціального інституту).
 11. Зміни в державній сімейній політиці (держава позбувається функцій контролю і акцентує увагу на забезпеченні сприятливих умов для створення та існування сімей).
 12. Зближення двох підходів на розгляд сім'ї як соціального інституту і малої соціальної групи.
- Ці особливості сучасної сім'ї відображують її адаптацію до змін у суспільстві. Розуміння вище перелічених тенденцій допомагає відслідкувати суспільні зміни та виробити правильну стратегію державної політики щодо підтримки сімей у нових умовах.

Запитання для самоперевірки

1. Що вивчає соціологія сім'ї?
2. Розкрийте сутність об'єкта і предмета соціології сім'ї?
3. Що таке сім'я та шлюб? Чи можлива сім'я без шлюбу або шлюб без сім'ї? Відповідь аргументуйте.
4. Охарактеризуйте історичні форми шлюбу.
5. Охарактеризуйте альтернативні форми шлюбу.
6. Чим відрізняється розуміння сім'ї як малої соціальною групи та соціального інституту?
7. Які основні функції виконує сім'я в суспільстві?
8. Які типи сімей ви знаєте? Назвіть їхні основні характеристики.
9. Які тенденції щодо розвитку сім'ї спостерігаються в сучасному суспільстві?

Розділ 15. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

15.1. Соціологія особистості як галузь соціологічного знання

Соціальне буття людини є складним і багатогранним. Воно включає багато взаємопов'язаних аспектів, які впливають на життя людини. Людина відчуває потребу в соціальній взаємодії та належності до соціальних груп, розвиває й реалізує соціальні якості в різних сферах свого життя, включаючи освіту, культуру та здоров'я. Саме в суспільних відносинах людина реалізує себе як особистість.

Соціологія особистості – це галузь соціологічного знання, спрямована на вивчення соціальних аспектів і взаємодії індивідів у суспільстві, а також дослідження впливу соціальних умов, структур і процесів на формування та розвиток особистості. На відміну від психології, соціологія акцентує увагу не на індивідуальних характеристиках особистості, а соціально типових, які характеризують належність людини до різних соціальних груп, організацій та інститутів (наприклад участь у соціально-економічній життєдіяльності; установки щодо трудової діяльності, особистість як громадянин певного суспільства).

Об'єктом соціології особистості є сама особистість, розглянута як соціальний об'єкт і/або суб'єкт (аналіз взаємодії особистості з соціальним оточенням, включаючи сім'ю, освіту, релігію, мас-медіа, інші соціальні інституції та соціальні групи). **Предметом соціології особистості** є конкретні аспекти і явища, пов'язані з впливом соціальних чинників на формування та розвиток особистості (вивчення впливу конкретних соціальних ролей, статусів, соціальних норм, цінностей, соціальних взаємодій, соціальних конфліктів тощо, які визначають розвиток особистості в процесі реалізації соціальної активності). Отже, об'єктом соціології особистості є сама особистість як соціальний об'єкт і суб'єкт, а

предметом її дослідження є соціальні взаємодії та впливи, які формують особистість у соціумі.

Виходячи з цього ми можемо виділити основні напрями соціологічного дослідження особистості: 1) особистість як елемент соціальних груп, спільнот, інститутів тощо; 2) особистість як об'єкт соціальних відносин (вплив суспільства на особистість через виховання, навчання, розвиток, соціалізацію); 3) особистість як суб'єкт соціальних відносин (соціальна активність, зв'язки з різними соціальними групами, регуляція і саморегуляція соціальної поведінки).

Проблематика досліджень соціології особистості досить різноманітна – вивчення впливу соціального середовища, суспільних норм і цінностей на формування і розвиток індивідуальних рис і характеру; аналіз процесу формування соціальної ідентичності, яка включає рольові очікування та належність до соціальних груп; деталізація соціальних ролей, які виконує особистість у суспільстві та/або в контексті різних соціальних ситуацій; дослідження структури комунікацій і взаємодій між індивідами в суспільстві, включаючи динаміку групових процесів; оцінювання процесу адаптації особистості до змін у соціальному середовищі тощо.

У цілому соціологія особистості розробляє широкий спектр питань, які описують механізми становлення особистості під впливом соціальних чинників. Подібні дослідження важливі для більш глибокого розуміння механізму впливу соціальних чинників на індивідуальний розвиток особистості і міжособистісну взаємодію в суспільстві.

15.2. Особистість. Розуміння особистості в межах різних гуманітарних наук. Соціологічна структура особистості

Ураховуючи той факт, що особистість вивчається в межах різних гуманітарних наук, визначень поняття «особистість» існує безліч.

Водночас усі вони фіксують соціальну обумовленість набуття людиною особистісних рис. Саме в соціальних стосунках людина реалізує себе як особистість.

Особистість – стійкий комплекс якостей, властивостей, що формуються під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп, до яких вона належить і до життєдіяльності яких залучена.

Традиційно, говорячи про людину, використовують такі поняття, як «людина», «індивід», «особистість» [31, с. 195]. На побутовому рівні ці поняття ототожнюють, хоча науковці зазначають, що їхня відмінність є очевидною. *Людина* – загальне поняття, що характеризує нас із вами як представників конкретного біологічного виду *Homo sapiens*; *індивід* – це конкретний представник людського виду в сукупності всіх притаманних йому фізіологічних і психологічних характеристик; *особистість* – соціальна сутність людини, продукт соціалізації. Особистістю не народжуються, а стають протягом життя. Так не є особистістю новонароджена дитина, особистість може розпадатися в людей, які страждають на серйозні психічні захворювання, внаслідок яких перестають усвідомлювати себе.

Проаналізуємо розуміння особистості в деяких науках. Так, у *психології* особистість – це соціальна сутність індивіда, що формується в процесі взаємодії з іншими людьми за допомогою мови. Для психології важливими ознаками особистості є: 1) наявність самосвідомості; 2) здатність планувати діяльність, реалізовувати її та розуміти власну відповідальність за результати і наслідки цієї діяльності; 3) здатність до саморозвитку. Особистість у *філософії* – складне утворення, що підкреслює здатність людини приймати рішення і нести за них відповідальність. Чим складнішою є ситуація, що потребує самостійних дій людини, тим більше розкривається її особистісна сутність. Особистість

характеризується: 1) наявністю розвиненого світогляду; 2) певним набором якостей, зокрема критичністю і самокритичністю, власною системою поглядів, вимогливістю до себе; 3) схильністю до творчості, освіченістю, інтелігентністю. В *історичній* науці особистостями вважаються тільки видатні діячі, чії заслуги є очевидними для інших. Ті ж, хто не залишив помітного сліду в історії, іменуються «народ», «населення». У межах *соціології* особистість розуміється як певна соціальна якість людини, що визначає її зв'язки з іншими людьми в певний момент часу. Поняття соціальна якість є досить широким і може включати як соціально корисні види активностей, так і антисуспільну діяльність. Щодо того факту, що для здійснення будь-якої цілеспрямованої діяльності для усвідомлення себе, то, з точки зору соціології, особистостями не вважаються люди з порушеннями свідомості та самосвідомості, які не здатні виконувати соціальні ролі (психічно хворі, алкоголіки і наркомани останньої стадії, новонароджені діти тощо).

Соціологічна характеристика особистості відрізняється акцентом на соціальній взаємодії та впливі суспільства на формування і розвиток особистості. Основна різниця між соціологічним і психологічним підходами полягає в такому: 1) психологія зосереджена на внутрішніх характеристиках індивіда (характер, емоції, інтелект тощо), соціологія, натомість, досліджує взаємодію між індивідами, соціальні ролі, групову динаміку та вплив суспільства на поведінку і розвиток особистості; 2) психологія використовує методи і теорії, спрямовані на вивчення внутрішніх аспектів особистості, соціологія використовує соціологічні методи, такі як анкетування, спостереження, аналіз соціальних структур тощо, для вивчення соціальних явищ і взаємодії; 3) соціологія розглядає особистість у контексті соціального середовища і визначає, як саме суспільні чинники впливають на формування і розвиток особистості (соціальні ролі, статуси, норми, цінності тощо).

Соціологічний підхід допомагає краще розуміти, як суспільство та соціальні умови впливають на індивідів, їхню поведінку, ставлення та рольові функції. Поєднання двох підходів – психологічного і соціологічного – дає можливість отримати більш повне уявлення про особистість і її взаємодію зі світом.

Соціальна структура особистості включає [31, 34]: 1) соціальні статуси; 2) соціальні ролі; 3) спрямованість особистості.

Соціальний статус - це позиція, яку особистість займає в соціальній структурі суспільства. Він визначається на основі різних чинників, таких як професія, освіта, дохід, вік, стать, етнічна приналежність, релігійна приналежність тощо. Соціальний статус може бути вищим або нижчим і впливати на те, як інші члени суспільства сприймають і взаємодіють з цією особистістю. Кожна особистість може мати кілька соціальних статусів, які можуть бути взаємопов'язаними. Наприклад, людина може мати статус «батька» і статус «ученого». Кожен статус може включати певні соціальні очікування і обов'язки, які визначаються суспільством.

Соціальні ролі – це набір соціальних очікувань і функцій, пов'язаних із кожним соціальним статусом. Особистість виконує різні ролі залежно від контексту і ситуації. Наприклад, якщо вона має статус ученого, то її соціальними ролями можуть бути викладач, дослідник, консультант тощо.

Слід зазначити, що соціальні статуси і ролі можуть змінюватися протягом життя особистості і впливати на її ідентичність і самосвідомість. Розуміння цих понять допомагає аналізувати взаємодію особистості з соціальною дійсністю та її місце в суспільстві.

Індивіди виступають у багатьох ролях і взаємодіють з різними соціальними групами та інститутами в суспільстві. Це може призводити до рольових конфліктів, коли очікувані обов'язки та очікування в одній ролі суперечать тим, які в іншій ролі. Рольові конфлікти можуть виникати з

різних причин, таких як розходження цінностей, невизначеність ролей, конкуренція між ролями або труднощі через виконання різних ролей одночасно.

Наприклад, може виникнути конфлікт між роллю батька і роллю професіонала, коли обов'язки на роботі конфліктують з обов'язками в сім'ї. Людина може відчувати напругу і душевну дилему між цими ролями. Рольові конфлікти можуть також виникати в ситуаціях, коли соціальні очікування не узгоджуються з індивідуальними потребами та цінностями.

Для вирішення рольових конфліктів важливо розвивати навички рольової адаптації, уміння пріоритизувати і узгоджувати різні ролі в житті. Також важливо для суспільства створювати умови, які допомагають індивідам керувати своїми ролями та зменшувати конфлікти між ними.

Спрямованість особистості – це сукупність стійких мотивів, що визначають її активність і діяльність.

Джерелом активності людини є її потреби. Саме потреби визначають, що людина вважає важливим, які цілі вона ставить перед собою, що вона готова робити, щоб задовольнити свої потреби і досягти поставлених цілей. Американський психолог *Абрахам Маслоу (1908-1970)* запропонував власну типологію людських потреб, яка відома як «**Ієрархія потреб Маслоу**». Вона включає такі рівні потреб від найбільш фундаментальних до вищих:

- *фізіологічні потреби* – найбільш базові потреби, такі як потреба в їжі, воді, повітрі, сні, теплі та інших фізіологічних аспектах виживання;

- *потреби в безпеці* – потреби в особистій безпеці, стабільності, відсутності небезпеки та загроз;

- *соціальні потреби* (потреби належності до групи, спілкування) – потреби в соціальній взаємодії, дружбі, прив'язаності та належному місці в соціальних групах;

- *потреба в самоповазі* (потреба у визнанні) – потреби в позитивному ставленні до себе, визнанні компетентності та досягнень людини;

- *потреба в самоактуалізації* (самореалізації) – потреба в розвитку власного потенціалу; бажання відкрити і реалізувати себе справжнього, досягати власних цілей, а не цілей інших людей.

За цією ієрархією, потреби більш високого рівня задовольняються тільки в разі задоволення потреб попередніх рівнів. Якщо базові потреби не задоволені, то потреби більш високого рівня не актуалізуються.

Сама по собі потреба не спричиняє діяльність. Спочатку вона має пройти процес мотивування, у ході якого людина особисто собі доводить, навіщо їй потрібно задовольняти або не задовольняти ту чи іншу потребу. **Мотиви** – це внутрішні стимули, які підштовхують людину до виконання певних дій або досягнення певних цілей. Мотиви можуть бути різними, такими як бажання, прагнення, інтерес, цінності, ідеали тощо. Зупинимося на характеристиці деяких з них. **Інтерес** – мотив, який виражає позитивно забарвлені пізнавальні потреби особистості. Люди активно займаються тим, що їх цікавить і в чому вони бачать цінність.

Соціальні інтереси можуть бути класифіковані за різними ознаками:

- *за сферою вияву*: трудові й виробничі (сфера праці, виробництва), споживацькі (сфера споживання), професійні (сфера професійної діяльності), дозвільні (сфера дозвілля, відпочинку);

- *носієм*: індивідуальні, групові, класові, національні, державні;

- *об'єктом реалізації*: матеріальні, духовні;

- *значущістю*: корінні (базові), некорінні, основні й неосновні (другорядні), всезагальні, загальні та часткові;

- *часовою ознакою*: довготривалі й короткотривалі.

Цінності особистості відіграють важливу роль у формуванні її світогляду, поведінки та прийнятті рішень. **Цінності особистості** – це відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного і матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя і діяльності, а також засоби їхнього досягнення. Індивід

оцінює явища через призму наявних у суспільстві ціннісних критеріїв, уявлень про справедливе, прекрасне, корисне тощо. Цінності можуть бути дуже різними залежно від культурних, соціальних та індивідуальних чинників. Цінності можуть бути індивідуальними або спільними для певної групи чи суспільства в цілому. Вони впливають на те, як особистість сприймає світ, приймає рішення та взаємодіє з іншими людьми.

Сукупність індивідуальних і суспільних, особистих, групових, засвоєних особистістю цінностей формує систему її ціннісних орієнтацій, якими вона керується в житті. Ці чинники разом визначають, які дії та рішення людина приймає в різних сферах життя, і вони стають джерелом її активності в суспільстві.

15.3. Соціалізація особистості

Процес формування особистості здійснюється під дією як природних, так і соціальних чинників. Одночасно з процесом формування особистості відбувається її **соціалізація** – «процес опанування індивідом певної системи знань, норм і цінностей, необхідних для ефективного виконання ним соціальних ролей того суспільства, до якого він належить» [44, с. 173].

Соціалізація відбувається як цілеспрямовано в процесі навчання і виховання, так і містить стихійні, спонтанні процеси, які так чи інакше впливають на формування особистості.

Соціалізація буває двох видів: 1) *первинна* – опанування норм і цінностей у період від народження до формування зрілої особистості; 2) *вторинна* – опанування нових цінностей і норм дорослою людиною [44, с. 174].

Основними засобами соціалізації, що забезпечують соціальний контакт між особистістю і суспільством, є мова, цінності та норми поведінки, навички й уміння, статуси та ролі, заохочення й санкції.

З погляду суспільства, соціалізація виникає як сукупність агентів і інститутів соціалізації, що формують, спрямовують, стимулюють або обмежують становлення особистості людини (табл. 15.1) [44, с. 174, 175].

Таблиця 15.1

Агенти та інститути соціалізації особистості

Чинник соціалізації	Первинна соціалізація	Вторинна соціалізація
<i>Агенти соціалізації</i> – конкретні люди, відповідальні за навчання культурних норм і соціальних цінностей	батьки, брати, сестри, бабусі, дідусі, близькі й далекі родичі, няньки, що приходять, друзі родини, учителі, тренери, лікарі, лідери молодіжних угруповань	представники адміністрації школи, університету, підприємства, армії, поліції, церкви, держави, співробітники телебачення, радіо, партії, суду тощо
<i>Інститути соціалізації</i> – організації та установи, що впливають на процес соціалізації і спрямовують його	родина, школа, секції, група однолітків тощо	армія, церква, засоби масової інформації, університет, держава і її органи тощо

Соціалізація проходить етапи, що збігаються з так званими життєвими циклами. Вони знаменують найважливіші віхи в біографії людини. Наприклад, навчання в школі – цикл шкільного життя, вступ до

закладу вищої освіти – цикл студентського життя, одруження або заміжжя – цикл сімейного життя, вибір професії й працевлаштування – трудовий цикл, служба в армії – армійський цикл, вихід на пенсію – пенсійний цикл. Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, зміною звичного способу життя.

Переходячи на нову сходинку, вступаючи в новий цикл, людині доводиться багато чого перенавчатися. Тут відбуваються одночасно два взаємопов'язаних процеси – **десоціалізація** (відмова від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки) і **ресоціалізація** (набуття нових цінностей, ролей, правил поведінки замість старих).

Отже, «соціалізація особистості являє собою процес формування особистості в певних соціальних умовах, процес опанування людиною соціального досвіду, у процесі якого людина перетворює соціальний досвід на власні цінності й орієнтації, вибірково вводить у свою систему поведінки ті норми й шаблони, які прийняті в суспільстві або групі» [44, с. 177].

Отже, соціологія особистості – це складна і багатогранна галузь соціології, яка вивчає взаємодію між індивідом і суспільством. Особистість розглядається як соціальний об'єкт і суб'єкт, і її властивості та характеристики аналізуються з погляду соціальних впливів і взаємовідносин. Соціологія особистості вивчає різні аспекти особистості, включаючи соціальні статуси та ролі, соціальні структури, цінності та інтереси, систему цінностей і типології особистостей. Вона допомагає розуміти, як суспільство впливає на формування та розвиток особистості і як особистість впливає на суспільство. Ця галузь науки допомагає відкривати нові знання про те, як люди функціонують у суспільстві, і розробляти стратегії для поліпшення якості життя і соціального благополуччя. Соціологія особистості важлива для розвитку наукових і

практичних підходів до питань особистісного розвитку та соціального планування.

Запитання для самоперевірки

1. Що вивчає соціологія особистості?
2. У чому полягає специфіка соціологічного розуміння особистості?
3. Охарактеризуйте соціальну структуру особистості.
4. Надайте загальну характеристику соціальному статусу. Які статуси притаманні особисто вам?
5. Надайте характеристику соціальної ролі.
6. Наведіть приклади соціальних ролей. Які соціальні ролі виконуєте особисто ви?
7. Які чинники впливають на формування соціальної структури особистості?
8. Що є джерелом соціальної активності особистості?
9. Охарактеризуйте основні елементи спрямованості особистості.

Розділ 16. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

16.1. Соціологія молоді як галузь соціологічного знання: сутність, об'єкт, предмет, функції

Соціологія молоді – це галузь соціологічного знання, яка спеціалізується на вивченні молоді як соціальної групи в суспільстві. Вона досліджує різні аспекти, пов'язані з молоддю, включаючи їхні соціальні характеристики, роль у суспільстві, ставлення до різних сфер життя, а також вплив на них різних соціальних, економічних і культурних чинників.

Об'єктом соціології молоді є сама молодь як соціальна категорія чи соціальна група в суспільстві. Це означає, що соціологи молоді досліджують особливості, характеристики та роль молоді в суспільстві. Молодь визначається не тільки за певними віковими критеріями, але також і аспектами, пов'язаними з соціокультурною ідентичністю, економічним статусом, освітою та іншими чинниками.

Предмет соціології молоді – це дослідження соціальних процесів, які впливають на молодь, а молодь - на суспільство. До цих процесів належать інтеграція в суспільство, освіта, робота, політична участь, соціокультурні аспекти, міжособистісні відносини, релігійні переконання та багато інших аспектів, які стосуються молоді.

Основні **функції** соціології молоді [24, 36, 44]:

– *методологічна* – забезпечує розроблення наукових засад для сучасної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;

– *теоретико-пізнавальна* – полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутності характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

– *прогностична* – дослідження актуальних економічних, правових в соціальних проблем молоді, вироблення коротко- і довгострокових прогнозів їхнього розвитку. Вона допомагає передбачати і прогнозувати можливі тенденції в розвитку молодіжного сегмента суспільства і вносити рекомендації для майбутньої політики та програм;

– *практична* – пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій із державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

– *управлінська* – реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі;

– *діагностична* – використовується для виявлення та аналізу проблем, з якими стикається молодь, таких як безробіття, насильство, здоров'я та інші соціальні виклики;

– *контрольна* – полягає в оцінюванні ефективності різних ініціатив і програм, спрямованих на молодь, і визначає, наскільки вони відповідають потребам цієї групи;

– *освітня* – дає можливість розповсюджувати знання про особливості молоді та її вплив на суспільство. Це сприяє усвідомленню важливості молоді для суспільства та сприяє вирощуванню науково обґрунтованих підходів для взаємодії з цією соціальною групою;

– *соціально-педагогічна* – реалізується через розроблення соціально-педагогічних підходів і програм для розвитку та підтримки молоді.

Функції соціології молоді важливі для розвитку суспільства, поліпшення якості життя молоді та забезпечення їхньої участі в суспільному житті. Вони є інструментом аналізу та розуміння молодіжних

проблем, а також розроблення політики, спрямованої на вирішення цих питань.

16.2. Підходи до соціологічного вивчення молоді

Молодь є досить складним багатоаспектним соціально-демографічним феноменом, що обумовлює існування багатьох підходів для її вивчення. Представники різних теоретичних напрямів і течій намагаються осягнути хронологічні межі молодого віку, рушійні сили формування особистості на цьому віковому етапі, вплив біологічних, психічних і соціальних чинників на формування особистості молодої людини та їхнє співвідношення.

У соціологічному вивченні молоді можна виділити такі підходи:

1. **Психоаналітичний підхід**, в основі якого лежить виведена з психоаналізу концепція життєвого шляху особистості. Вона базується на ідеях ортодоксальних теорій *Зігмунда Фрейда (1856-1939)*, розвинутих його учнями і послідовниками неофрейдистського спрямування (*Р. Бенедикт (1887-1948)*, *Е. Еріксон (1902-1994)*).

Психофізіологічний підхід. Підхід, що розглядає проблеми молоді з урахуванням їхніх біологічних і психологічних особливостей. Молодість розглядається як період у житті людини між статевим дозріванням і повною зрілістю, і в цей період відбуваються фізіологічні та психологічні зміни.

У рамках психофізіологічного підходу виник системний погляд на розвиток особистості, особливо в перехідний період від дитинства до зрілості. **Епігенетичний принцип**, запропонований *Е. Еріксоном (1902-1994)*, дав змогу уявити розвиток людини як послідовне проходження ряду стадій, кожна з яких передбачає успішне подолання всіх попередніх етапів.

Спостереження *Р. Бенедікта (1887-1948)* показали, що на кожній стадії індивід відчуває цілеспрямований вплив суспільства, що формує в людини певний тип соціально-психологічної зрілості, відомий як «соціальний характер», і цей характер визначається кожним конкретним суспільством. А іншими словами, розвиток особистості тісно пов'язаний із соціокультурним контекстом, у якому вона виростає, і потребує адаптації до соціальних норм і цінностей.

Такий системний підхід допомагає краще розуміти, як розвивається особистість під впливом біологічних, психологічних і соціокультурних чинників і які важливі вікові відмінності впливають на її становлення та соціальну інтеграцію.

2. Структурно-функціональний підхід. Цей підхід широко застосовується в усіх соціальних концепціях, де виникає потреба в структурному аналізі об'єкта дослідження.

Ізраїльський соціолог *Ш. Айзенштадт (1923-2010)* активно використовує цей методологічний підхід у вивченні проблем молоді. Він розглядає молодіжну групу як систему позицій і ролей, заповнену індивідами. Заповнення різних структурних позицій веде до набуття індивідами соціального статусу та виконання певних соціальних ролей. Кожна роль є основною одиницею структурної взаємодії, яка регулює певні аспекти поведінки молодих людей.

Однією з важливих заслуг цього підходу є розроблення концепції взаємодії між поколіннями. Ця концепція допомагає розуміти, як молодь взаємодіє зі старшими поколіннями і як ця взаємодія впливає на процеси соціалізації та становлення молодих людей у суспільстві.

3. Культурологічний підхід. Прихильники культурологічного підходу розглядають соціальні явища, включаючи ті, які стосуються молоді, з точки зору феноменології людської культури. Розвиваючи ідеї, запропоновані основоположниками феноменологічної соціології, такими

як *П. Бергер (1929-2017)* і *Т. Лукман (1927-2016)*, соціологи намагаються розглядати світ молоді через призму їхніх конкретних уявлень, ідей, цілей і мотивів поведінки.

Суб'єктивні прояви, які були перелічені, фіксуються і концептуалізуються як наслідок об'єктивних соціальних процесів, які відображуються в конкретних типах культури. При цьому саме поняття «культура» використовується в декількох значеннях.

По-перше, культура як ступінь засвоєння соціальних норм. Засвоєння соціальних норм є важливим процесом для молоді, оскільки воно визначає, як молодь взаємодіє з іншими членами суспільства та розуміє прийнятну поведінку. Культура як ступінь засвоєння соціальних норм впливає на формування індивідуальних і колективних ідентичностей і визначає, наскільки індивіди вписуються в суспільну систему цінностей і норм.

По-друге, культура як сума духовних скарбів, нагромаджених людством. Тут культура є сукупністю знань, традицій та інших аспектів, які накопичує людство протягом свого існування. Ці духовні цінності становлять культурний спадок і впливають на сприйняття світу і життя людей.

По-третє, культура як спосіб людської діяльності. Культура розглядається як процес, за допомогою якого люди виражають свої ідеї, створюють об'єкти, впливають на середовище і спілкування один з одним. Цей аспект культури включає мистецтво, науку, технологію, релігію, комунікацію тощо.

Використання культурологічної традиції в молодіжній соціології дало змогу проводити системний аналіз соціальних проблем молоді в контексті реальних процесів, які відбуваються в суспільстві. Цей підхід знайшов своє вираження в роботах німецького соціолога *Карла Маннгейма (1893-1947)*, який вивчав явище єдності поколінь і з'ясував механізми соціальної спадковості.

Культурологічний підхід відкрив широкі можливості для розроблення численних концепцій і теорій середнього рівня в західній соціології молоді.

Розгляд молодіжного віку з точки зору різних концепцій і напрямів дає змогу всебічно проаналізувати молодь як особливу соціально-демографічну групу, глибше зрозуміти природу соціальних змін у молодіжному середовищі та спрогнозувати тенденції їхньої подальшої трансформації.

16.3. Молодь як особлива соціально-демографічна група

Молодь – це соціально-демографічна група, зі специфічними соціальними і психологічними ознаками. У вітчизняній соціології молодь трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудова, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Визначення вікових меж молодості є складним завданням для соціології молоді. Це обумовлено тим, що розвиток індивіда визначається різними чинниками, такими як умови життя, середовище, виховання тощо. Це призводить до різних підходів до встановлення вікових меж молодості, включаючи статистичний (демографічний) і соціологічний підходи.

У 1960 році в декларації ООН вікові межі молоді закріплювалися в інтервалі 15–24 років, а в наш час – в інтервалі 13–30 років.

Залежно від соціальної складової в науковій літературі пропонується така вікова градація молоді: від 13-14 до 16-17 років – старші школярі; від 16-17 до 20-21 років – індивіди періоду громадянського становлення; від

20-21 до 25-26 років – особи першого молодого громадянського віку; від 25-26 до 29-30 років – особи другого молодого громадянського віку.

В українському законодавстві нижньою віковою межею молоді є вік 14 років, верхньою – 30-35 років. Вікові межі молоді можуть варіюватися залежно від країни та культурного контексту.

Теорії юнацького віку визначаються різними аспектами розвитку та формування особистості під час перехідного періоду від дитинства до дорослості.

Біогенетичні теорії головну увагу звертають на біологічні особливості розвитку, відправною точкою є процеси, що відбуваються всередині організму. Представник цього напрямку *Стенлі Холл (1844-1924)* юнацький період характеризує як кризу самосвідомості, подолавши яку з'являється «відчуття індивідуальності». Юність - це період «бурі і натиску», внутрішніх і зовнішніх конфліктів, які породжуються драматичними, сексуальними і фізіологічними змінами, що відбуваються з підлітком. Будучи проміжним, перехідним етапом розвитку, юність несе негативні характеристики, такі як конфліктність, емоційна нестійкість. *Зигмунд Фрейд (1856-1939)* розглядає юнацький період у термінах розвитку психосексуальності. Знаходячи критичні симптоми юнацького розвитку хворобливими і неминучими, Фрейд вважає, що на ступінь вираженості цих феноменів можуть впливати індивідуальні відмінності в статевому дозріванні, силі сексуальної мотивації і пов'язаній з нею тривожності. Серйозні психологічні конфлікти в пізні роки є результатом сексуальних порушень, що мали місце в дитинстві.

Соціогенетичні теорії прагнуть пояснити характерні особливості юності виходячи з суспільних умов, культури, способу соціалізації тощо. Представники цього напрямку стверджують, що в будь-якої людини можна сформувати психічну функцію певного рівня за допомогою навчання й виховання.

Психогенетичний підхід на перший план висуває розвиток власне психічних процесів. У ньому можна виділити три напрями: психодинамічний, пояснюючи поведінку переважно в термінах емоцій, ваблень та інших позараціональних компонентів психіки; когнітивістський, або когнітивно-генетичний – віддає перевагу розвитку пізнавальних здібностей і інтелекту; персоналогічний, де в центрі уваги – розвиток особи в цілому. Провідним представником психодинамічної теорії юності є *Ерік Еріксон (1902-1994)*.

Можна виділити такі *соціально-психологічні особливості молоді*:

1. Постійно відбуваються зміни у ставленні до себе і світу, формується власна самооцінка.

2. З'являється відчуття дорослості, індивіди оцінюють власні здібності, потреби та прагнення, намагаються розробити життєві плани.

3. Молодь відрізняється високою емоційністю в поведінці та відносинах, вона схильна до психологічних криз.

4. Молодь часто орієнтується на внутрішні проблеми і може відчувати потребу в самотності та ізоляції.

5. Молодь прагне до самостійності в поведінкових, емоційних і моральних аспектах.

6. У молодіжному середовищі змінюються пріоритети у взаємовідносинах: відносини з однолітками набувають більшого значення, тоді як відносини з представниками старшого покоління стають менш значущими.

7. Молодь відзначається категоричністю суджень і юнацьким максималізмом, що проявляється в рішучості та непохитній вірі у свої переконання та цілі.

Соціалізація – «процес інтеграції індивідів у суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот, ... шляхом засвоєння ним елементів культури соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються значущі риси особистості» [24, с. 31].

Розрізняють дві форми соціалізації: спрямована і неспрямована [36].

Спрямована соціалізація передбачає свідомий і цілеспрямований процес навчання та виховання. Вона включає плановані зусилля з боку сім'ї, школи, релігійних організацій, влади та інших інститутів для передання певних цінностей, норм поведінки та знань молоді. Спрямована соціалізація передбачає визначену програму, яка може включати формальну освіту, релігійну інструкцію, тренування та інші види навчання.

Неспрямована соціалізація відбувається без спеціальних планів або програм. Вона включає вплив навколишнього середовища, повсякденного спілкування та сприймання соціокультурних впливів без виражених намірів передавати певні цінності чи навички. Неспрямована соціалізація може відбуватися у процесі спілкування з друзями, колегами, сусідами, через засоби масової інформації та культурні події.

Обидва типи соціалізації є важливими для формування особистості та ідентичності особи. Спрямована соціалізація допомагає передати соціальні норми та цінності, які вважаються важливими для суспільства, тоді як неспрямована соціалізація доповнює цей процес, враховуючи вплив навколишнього середовища та індивідуального сприйняття.

Основні інститути соціалізації молоді [24, 36, 44]:

1. Сім'я. Сім'я відіграє ключову роль у соціалізації молоді. Вона передає основні цінності, норми поведінки та культурні традиції. Діти вчаться взаємодіяти з іншими людьми через спілкування з батьками та іншими членами сім'ї.

2. Освітні заклади. Освіта є важливим інститутом соціалізації молоді. У школах і університетах молодь не тільки здобуває знання, але також вчиться соціальним навичкам, взаємодії з підлітками та вчителями, адаптується до вимог навчання та розвиває індивідуальний інтелектуальний потенціал.

3. Релігія. Для багатьох молодих людей релігійний інститут відіграє важливу роль у вихованні та соціалізації. Він передає релігійні цінності, ритуали та поняття моралі.

4. Ровесники. Різні індивіди, такі як друзі та однолітки, впливають на соціалізацію молоді через взаємодію та відносини, включаючи формування групової ідентичності та вирішення питань про власну роль у групі.

5. Мас-медіа. Засоби масової інформації, такі як телебачення, інтернет, газети, соціальні мережі, впливають на молодь і передають соціокультурні значення, стандарти краси та інші норми поведінки.

6. Робочий інститут. Через роботу і зайнятість молодь вчиться відповідальності, соціальній ролі і навичкам спілкування на робочому місці.

7. Спорт і розваги. Спортивні команди, клуби та розважальні події сприяють соціалізації молоді через взаємодію, здоровий спосіб життя і командну роботу.

Ці інститути спільно впливають на формування особистості молоді та визначають їхню соціальну ідентичність і поведінку. Вплив цих інститутів може бути різним для кожної особи залежно від її особистих характеристик і життєвого контексту.

16.4. Молодіжні субкультури

Субкультура – це певний стиль, спосіб життя і мислення окремих соціальних груп всередині суспільства. **Молодіжна субкультура** – будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, норми і цінності [36].

Молодіжні субкультури виникають як результат прагнення молодих людей до спілкування з однолітками і втечі від духовної самотності, яку

вони можуть відчувати в сім'ї і суспільних інститутах. Це явище поширене як у західних країнах, так і Україні. Окрім того, існує соціальний аспект, пов'язаний із визначенням ролі та місця молоді в суспільстві, що також впливає на формування молодіжних субкультур.

Учасники молодіжних субкультур не лише приймають норми, цінності, світогляд і стиль життя, але також проявляють свою належність до конкретної субкультури через зовнішні атрибути. Ці атрибути можуть включати вживання жаргону або сленгу, особливу зачіску, одяг, зовнішній вигляд та інші риси, які вказують на їхню належність до певного молодіжного угруповання. Наприклад, для хіпі було характерне довге волосся, а панків – ірокез.

Розвиток субкультур залежить від соціокультурного контексту та історичних умов, а також впливу масових комунікацій і потреби молоді в груповій ідентичності. Такі чинники, як соціальні зміни, психологічні особливості та місцеві особливості, також впливають на розвиток субкультур і їхні характеристики.

Можна виділити *п'ять головних характеристик молодіжних субкультур* [24]: 1) стиль життя і специфічна поведінка; 2) власні норми, цінності і світогляд, які відповідають потребам певної соціальної групи молоді; 3) прояв нонконформізму, який проявляється в опозиції до загальноприйнятих суспільних норм і принципів поведінки, а також активному ворожому ставленні до них; 4) використання зовнішніх атрибутів, таких як зовнішність, одяг, музичні вподобання тощо, які мають символічне значення і слугують засобом вираження своєї приналежності до конкретної субкультури; 5) існування ініціативних центрів або ініціаторів, які розпочинають формування і розвиток певної субкультури.

Типи субкультур [24, 36, 44]:

1) за ціннісними орієнтаціями:

– романтико-ескапістські (хіпі, толкієністи, за деякими винятками байкери);

- гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери тощо);
- кримінальні (гопники, урла);
- анархо-нігілістичні чи радикально-деструктивні (панки, металісти, сатаністи тощо);

2) історичним критерієм:

- традиційні, що мають довгу історію в країні (хіпі, панки, бітломани тощо);
- нові, які виникли упродовж останнього десятиліття (толкієністи, уніформісти, металісти тощо).

На підставі такої типологізації можна коротко охарактеризувати деякі молодіжні субкультури, що відіграли значну роль у становленні цілого покоління людей.

Огляд молодіжних субкультур в Україні, їхні характеристики та основні проблеми, пов'язані з їхнім існуванням, наведено в табл. 16.1.

Таблиця 16.1

Огляд молодіжних субкультур в Україні

Вид субкультури	Характеристика	Проблеми
1	2	3
Репери	Специфічний стиль життя, музична спрямленість, унікальний жаргон	Соціальне нерозуміння, стереотипи, проблеми з законодавством
Готи	Екстравагантний зовнішній вигляд, почуття містики, індивідуалізм	Відчуженість, непорозуміння, соціальна ізоляція
Вейпери	Вживання електронних сигарет, активна онлайн-спільнота, флешмоби	Здоров'я, законодавчі обмеження, дефіцит інформації

1	2	3
Блогери	Інтернет-активність, творчість, власний бренд, спонсори	Проблеми з приватністю, психологічні труднощі, критика
Екстремали	Активні види спорту і розваг, адреналін, пошук нових вражень	Ризик для здоров'я, безпеки, конфлікти з законодавством
Фанати	Вірність спортивним командам, активна підтримка, групова ідентичність	Конфлікти з іншими фанатськими групами, відчуженість від навколишнього суспільства
Байкери	Любов до мотоциклів, свобода, братерство, мото-подорожі	Дорожньо-транспортні пригоди, конфлікти на дорозі, соціальне сприйняття
Толкієністи	Обожнювання творчості Дж. Р. Р. Толкієна, фентезі-універсиуми, рольові ігри	Відчуженість від реальності, невизнання інших, обмежене соціальне коло
Ролери	Любов до роликового катання, фізична активність, спільнота	Дорожньо-транспортні пригоди, незручності на вулицях, безпека
Емокіди	Емоційний вираз через зовнішність, музику, стиль одягу, інтровертність	Депресія, стигматизація, самоізоляція

Молодіжні субкультури в Україні різноманітні та відображують багатоцінність та індивідуальність молодих людей. Слід зазначити, що на сучасному етапі деякі з зазначених молодіжних субкультур майже не представлені в українському суспільстві. Водночас кожна субкультура має

свої характеристики, які включають специфічний стиль життя, цінності, норми та зовнішні атрибути, що визначають їхню ідентичність.

Серед проблем, пов'язаних із молодіжними субкультурами, можна виділити соціальне нерозуміння, стереотипи та конфлікти з іншими групами, які виникають унаслідок нонконформізму та відчуженості. Також деякі субкультури можуть зіткнутися з законодавчими обмеженнями та проблемами безпеки.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке «молодь» у соціологічному контексті?
2. Які вікові межі цієї категорії?
3. Соціологія молоді як галузь соціологічного знання.
4. Зв'язок соціології молоді з іншими галузями знання.
5. Об'єкт соціології молоді.
6. Предмет соціології молоді.
7. Функції соціології молоді.
8. Завдання соціології молоді.
9. Основні поняття соціології молоді.
10. Основні інститути соціалізації молоді.

Бібліографічний список

1. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи: навч. посіб. Харків: СПДФЛ Чиженко С. Ю.; ТОВ «РИФ», 2005. 512 с.
2. Арбеніна В. Етносоціологія: навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 653 с.
3. Бичко А. К., Бичко І. В., Табачківський В. Г. Історія філософії: підручник. Київ: Либідь, 2001. 408 с.
4. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія. Київ: Кондор, 2009. 550 с.
5. Історія філософії в її зв'язку з освітою: підручник / Г. І. Волинка, В. І. Гусєв, Н. Г. Мозгова та ін.; за ред. Г. І. Волинки. Київ: Каравела, 2006. 480 с.
6. Вступ до філософії: навч.-метод. посіб з курсу «філософія» для студ. усіх спец. і форм навч. Харків: Видавництво Іванченка І. С., 2018. 186 с.
7. Геращенко Т. Г. Практикум з історії філософії: навч. посіб. / МВС України, Харків нац. ун-т внутр. справ, Сум. філ. Суми: Університетська книга, 2019. 126 с.
8. Глобалізація та глобальні проблеми сучасності: науково допоміжний бібліографічний покажчик / укл.: І. О. Железняк, В. В. Косенко; передмова В. В. Косенко. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. 354 с.
9. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Вид. 3-тє. Київ: Наук. думка, 1997. 285 с.
10. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Харків: Право, 2018. 432 с.
11. Євнух В. Б. Етносоціологія: довідник / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих

студій, Центр етноглобалістики. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 205 с.

12. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. Т. 2. 488 с.

13. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей: пер. з фр. Вид. 2-ге, випр. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. Т. 1. 576 с.

14. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. Т. 3. 328 с.

15. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. Т. 4. 440 с.

16. Зінчина О. Б., Клименко Г. Т., Кудрявцев О. Ю. Курс лекцій з дисципліни «Соціологія» / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ, 2015. 174 с.

17. Історія філософії: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [В. І. Ярошовець та ін.; за ред. В. І. Ярошовця]; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010. 928 с.

18. Історія філософії України. Хрестоматія: навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ: Либідь, 1993. 560 с.

19. Історія філософії: словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. Вид. 2-ге, перероб. Київ: Знання України, 2012. 1200 с.

20. Історія філософії: підручник / за ред. В. І. Ярошовця. Київ: ПАРАПАН, 2002. 774 с.

21. Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навч. посіб. Львів: Простір М, 2021. 130 с.

22. Редькіна Г. М. Конспект лекцій з дисципліни «Етносоціологія». Кам'янське: ДДТУ, 2019. 96 с.

23. Редькіна Г. М. Конспект лекцій з дисципліни «Соціальна структура суспільства». Кам'янське: ДДТУ, 2018. 120 с.

24. Мачуліна І. І. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія молоді» для студентів спеціальності «Соціологія». Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2013. 92 с.
25. Сорокіна Л. М. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія сім'ї». Кам'янське: ДДТУ, 2019. 48 с.
26. Стояцька Г. М. Конспект лекцій з курсу «Соціологія». Дніпро: ДДУВС, 2016. 128 с.
27. Кредитно-модульний курс з філософії, логіки, етики, естетики, релігієзнавства, соціології : навч. посіб. / [Стогній І. П., Кравченко О. П., Левченко І. М. та ін. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво К С В», 2018. 382 с.
28. Кривуля О. М. Філософія: навч. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. 592 с.
29. Курчаба Т. Соціологія: навч.-метод. посіб. Львів: ПП Сорока Т. Б., 2015. 183 с.
30. Кучера І. В. Соціологія: курс лекцій. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2021. 72 с.
31. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник. Київ: Каравела, 2017. 544 с.
32. Ляпіна Л. А. Етносоціологія: навч. посіб. Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 2013. 504 с.
33. Ляшенко Н. О., Семке Н. М. Соціологія сім'ї: конспект лекцій у 2-х частинах. Ч. І. Сім'я як соціальний інститут. Харків: НТУ «ХПІ», 2018. 96 с.
34. Мейжис І. А. Соціологія особистості: навч. посіб. для студ. факультетів соціології університетів. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 204 с.
35. Петрушов В. М., Толстов І. В. Філософія: нормативний курс: навч. посіб. Харків: УкрДАЗТ, 2013. 344 с.

36. Підлісний М. М. Соціологія молоді: навч.-метод. посіб. для курсантів денної форми навчання. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 91 с.
37. Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія: підручник. Київ: Академвидав, 2009. 592 с.
38. Рюль В. О. Глобальні проблеми сучасності: навчально-методичні рекомендації. Ужгород, 2022. 42 с.
39. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. Вид. 3-тє, випр. і доп. Київ: Атіка, 2009. 491 с.
40. Сорокіна С. М. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія сім'ї». Кам'янське, 2019. 48 с.
41. Соціологія: терміни і поняття: навчальний словник-довідник / Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк, С. А. Шудло та ін.; за заг. ред. В. М. Пічі. Львів: Новий Світ-2000, 2018. 658 с.
42. Суліма Є. М., Шепелєв М. А. Глобалістика: підручник. Київ: Вища школа, 2010. 543 с.
43. Танчин І. З. Соціологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 351 с.
44. Толстов І. В., Даніл'ян В. О. Соціологія: навч. посіб. Харків: УкрДУЗТ, 2018. 284 с.
45. Толстов В. М., Толстов І. В. Історія західноєвропейської філософії (від Античності до Просвітництва): конспект лекцій з курсу «Філософія». Харків: УкрДАЗТ, 2009. 96 с.
46. Толстов В. М., Толстов І. В. Німецька класична філософія: конспект лекцій з курсу «Філософія». Харків: УкрДАЗТ, 2010. 44 с.
47. Толстов І. В. Кордоцентризм в українській філософії: Г. С. Сковорода та П. Д. Юркевич: конспект лекції. Харків: УкрДАЗТ, 2013. 22 с.
48. Толстов І. В. Марксизм і прагматизм: конспект лекцій. Харків: УкрДАЗТ, 2013. 27 с.

49. Толстов І. В. Що сказав би І. Кант про світове громадянське суспільство сьогодні? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії*. 2012. Вип. 46. С. 62-68.

50. Філософія: навч. посіб. / В. О. Ананьїн, В. В. Горлинський, О. О. Пучков, О. В. Уваркіна; за ред. В. О. Ананьїна. Київ: ІСЗЗІ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», 2018. 367 с.

51. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк та ін. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Говерла, 2021. 440 с.

52. Філософія науки: підручник / О. П. Сидоренко, С. С. Корлюк, О. А. Коваленко [та ін.]; за ред. О. П. Сидоренка. Одеса, 2020. 230 с.

53. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник. Київ, 2005. 387 с.

54. Радіонова Л. О. Філософія: навч. посіб. (для студ. 2 курсу ФПО і заочного навчання). Харків: ХНАМГ, 2006. 142 с.

55. Філософія: підручник / І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачківський та ін. Київ: Либідь, 2002. 408 с.

56. Філософія: підручник / за ред. Є. Р. Борінштейна. Одеса: Університет Ушинського, 2021. 350 с.

57. Хамітов Н. В., Гармаш Л. Н., Крилова С. А. Історія філософії. Проблема людини та її меж: навч. посіб. / за ред. Н. Хамітова. Київ: Наукова думка, 2000. 271 с.

58. Ярошовець В. І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Знання України, 2004. 214 с.

Словник основних понять і термінів

Абсолют – те, що нічим не зумовлене, ні від чого незалежне; у філософії під абсолютom розуміють Бога, субстанцію, ідею; абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

Абстракція – розумова операція, яка полягає у відокремленні певних властивостей предметів і перетворення їх на самостійні об'єкти (наприклад електропровідність, твердість, вартість тощо).

Абсурд – нісенітниця, позбавлена сенсу дія; у філософії А. Камю – одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

Агностицизм – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаваність сутності речей, об'єктивної істини.

Антеїзм – світоглядно-ментальна риса української філософії.

Антиглобалізм – загальний термін, який описує політичну позицію людей, що протистоять політиці глобалізації.

Антиномія – суперечність між двома твердженнями, в основі якої не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з якої вони виводяться.

Антропоцентризм – філософський принцип, за яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Апостеріорі – філософське поняття, що означає знання, набуте з досвіду.

Апріорі – ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості до досвіду, не набуті з досвіду.

Буття: 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Гегель); 2) найзагальніша властивість усього суцього (матеріальні речі та ідеї, цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ); 3) об'єктивне існування на противагу фантому, ілюзії.

Відчуження – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного; у загальному значенні – це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю; термін широко вживався в німецькій класичній філософії і марксизмі.

Волюнтаризм - течія в метафізиці і психології, яка в основу світових процесів й психологічного життя людини ставить волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало.

Вторинні групи – сукупність людей, які об'єднані практичною метою та взаємодіють на безособовій основі, у більшості випадків – опосередковано, тобто через інших членів групи, ділові матеріали або технічні засоби.

Гілозоїзм – погляд, за яким матерія наділена чуттєвістю, властива різною мірою неживим, живим тілам і людині.

Глобалізаційні процеси – складне й багатоаспектне явище, яке відображує тенденцію до зростання світової взаємозалежності, інтеграції та взаємодії між різними країнами та регіонами в різних аспектах, включаючи економіку, культуру, політику, соціальні відносини і технології.

Глобалізація – створення єдиного взаємозалежного глобального суспільства, усі члени якого живуть за єдиними принципами, віддані спільним цінностям, дотримуються єдиних звичаїв і норм поведінки.

Глобалістика – міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій і причин процесів глобалізації, інших глобальних процесів і проблем, пошук шляхів утвердження позитивних і подолання негативних для людини і біосфери наслідків цих процесів.

Глобальні проблеми – проблеми, що зачіпають інтереси (тією чи іншою мірою) усіх країн і народів, розв'язання яких можливе лише об'єднаними зусиллями всього світового суспільства.

Дедукція – розумова операція, яка передбачає умовивід від загального до часткового; у ньому між засновками та висновками існує відношення логічного слідування.

Деїзм – філософське вчення, за яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у справи.

Деконструкція – особлива стратегія стосовно тексту, яка включає одночасно і його «деструкцію», і його реконструкцію.

Демократія – форма державного устрою, що характеризується наявністю представницьких установ і участю народу в керуванні державою.

Детермінізм – провідний принцип матеріалістичної філософії, який передбачає пояснення явищ на основі причинної зумовленості.

Діалектика – один із методів філософії, за яким будь-яке явище перебуває в зміні, розвитку, в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей.

Діалектична логіка – досліджує те, як в абстрактному мисленні, що пізнає істину, діють закони діалектики; займається вивченням природи логічних форм, їхньої пізнавальної суті, розкриває зв'язок форм і законів мислення з законами об'єктивного світу, вивчає форми мислення в їхніх зв'язках, переходах, розвитку, русі.

Діалектичний матеріалізм – філософія К. Маркса, що поєднувала діалектику Гегеля та Феєрбаха.

Дуалізм – принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить із визнання наявності в ньому двох протилежних першооснов – духу й матерії, ідеального та матеріального.

Дух – ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу.

Душа – властивість природного тіла, якому притаманна можливість життя; у релігії – нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі і ніби є основою, джерелом психічних явищ; у новоєвропейській філософії – внутрішній світ людини, її самосвідомості.

Екзистенціалізм – напрям сучасної некласичної філософії, основним поняттям якого є екзистенція – людське існування як цілісність суб'єкта і об'єкта.

Експеримент – спосіб отримання інформації, що передбачає створення штучних умов, за яких кількісні та якісні характеристики феномену, що вивчається, проявляються якнайкраще.

Елеати – представники давньогрецької філософської школи VI-V століття до нашої ери, яка протиставляла мислення чуттєвому сприйняттю, висунула вчення про ілюзорність усіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття.

Еманация – у вченні неоплатоніків «випромінювання» вищими формами буття нижчих.

Емпіризм – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

Ентелехія – у філософії Арістотеля внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення; діяльне, формуюче начало.

Етнос – історично сформована на певній території, стійка сукупність людей, що має єдину мову, спільні, відносно стабільні особливості культури і психіки, а також спільну самосвідомість.

Етносоціологія – галузь соціології, яка вивчає відносини між соціальними структурами та етнічними групами, а також їхній вплив на формування і функціонування суспільства.

Ідеалізм – напрям у філософії, представники якого розглядали світ як результат утілення ідеального начала (Бога, духа, розуму тощо).

Ідеологія – сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їхнє місце у світі, розвиток історії тощо.

Ірраціоналізм – філософське вчення, за яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання - інтуїція, почуття тощо.

Істина – адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей.

Категоричний імператив – у теорії І. Канта безумовний моральний обов'язок, веління, який сформульований так: «дій так, щоб ти ніколи не ставився до людства, як у твоїй особі, так і в особі будь-кого іншого, тільки як до засобу, а не до мети».

Категорії – загальні структури або властивості суцього – речей, процесів, живого, ідеальних предметів, усього, що утворює світ, загальні форми мислення.

Логіка – наука про форми, закони та методи пізнання об'єктивного світу на ступені абстрактного мислення, а також мову як засіб такого пізнання.

Логос – у давньогрецькій філософії світовий розум, закон; у неоплатоніків і гностиків думка і слово Бога.

Маєвтика – пізнавальний метод Сократа, спроба опоненту допомогти самостійно віднайти загальні поняття, які забезпечують сталість тих чи інших істин і загальних норм.

Мала соціальна група – невелика група людей, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і підтримують безпосереднє та стійке особисте спілкування.

Матеріалізм – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього суцього, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини.

Матерія – філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному. У деяких філософських системах матерія як неживе протиставляється живому.

Метафізика – уможлядне вчення про найзагальніші види буття – світ, Бога й душу.

Метод аналізу документів – сукупність методичних засобів і процедур, що застосовуються з метою отримання соціологічної інформації з різних документальних джерел. При цьому документом вважається інформація, зафіксовані в будь-якій спосіб.

Модус – властивість предмета, притаманна йому лише в деяких станах, на відміну від атрибута – невід’ємної властивості предмета у всіх його станах.

Молодь – соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства, набуває соціального статусу в різних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудова, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Монада – основне поняття філософської системи Г. Лейбніца; найпростіша, неподільна духовна субстанція, «атом природи», «елемент предметів», яким притаманна активність.

Монізм – філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії (матеріалістичний монізм) або духу (ідеалістичний монізм).

Нація – велика група людей, які зазвичай мають спільну територію, історію, мову та культуру, може бути організованою у формі суверенної держави або розподілена між кількома країнами.

Неоплатонізм – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

Номіналізм – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки мисленні.

Ноосфера – за Вернадським, нова реальність, де розум і воля людини впливають на події в біосфері.

Нус – одне з основних понять давньогрецької філософії, що означало узагальнення всіх актів свідомості й мислення, смислових, розумових і мисленнєвих закономірностей, що їм підпорядковані космос і людина.

Об'єктом соціології є суспільство як сукупність індивідів, їхніх відносин, структур, інститутів і соціальних явищ, які виникають у процесі їхньої взаємодії.

Обов'язок – одне з фундаментальних понять етики, яке означає морально аргументований примус до вчинків, моральну необхідність, фіксовану як суб'єктивний принцип поведінки, виражає імперативність моралі.

Онтологія – філософське вчення про першооснови буття.

Опитування – найпоширеніший метод сучасного соціологічного дослідження, який дає змогу збирати інформацію щодо думок респондентів, їхнього ставлення до тих чи інших явищ тощо.

Особистість – стійкий комплекс якостей, властивостей, що формуються під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп, до яких вона належить і життєдіяльності яких залучена.

Пантеїзм – філософське й релігійне вчення про присутність Бога в єстві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога в природі або, навпаки, природи в Богові.

Патристика – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II-VII століття.

Перцепція – за теорією Г. Лейбніца, просте, безпосереднє уявлення про зовнішній світ і аперцепцію як вищу форму пізнавальної діяльності, пов'язану з самосвідомістю.

Піфагореїзм – напрям у давньогрецькій філософії, який абсолютизував та обожнював поняття числа і проголошував його першоосновою світу і сутністю речей.

Плюралізм – принцип пояснення сутності світу, що передбачає декілька або безліч вихідних першооснов, його основу складає твердження про множинність першооснов буття й основ пізнання.

Предмет філософії – людина і світ у їхньому взаємозв'язку.

Раціоналізм – філософський напрям, який визначає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

Світогляд – система принципів і знань, ідеалів і цінностей, переконань і практичних настанов, надій і вірувань, поглядів на сенс і мету життя, які визначають діяльність індивіда або соціального суб'єкта й органічно входять до його вчинків і норм мислення.

Свобода – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами.

Сенсуалізм – напрям у гносеології, за яким відчуття є єдиним джерелом пізнання.

Силогізм – дедуктивний умовивід, у якому з двох або декількох суджень робиться висновок.

Сім'я – соціальна група, що базується на шлюбі та родинних зв'язках різного рівня, члени якої беруть участь у загальносімейній діяльності.

Софісти – давньогрецькі мислителі V століття до нашої ери, які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина - міра всіх речей).

Соціалізація – процес опанування індивідом певної системи знань, норм і цінностей, необхідних для ефективного виконання ним соціальних ролей того суспільства, до якого він належить.

Соціальна група – це стійка та історично сформована спільність людей, які об'єднуються на основі спільних соціально значущих характеристик і виконують важливі соціальні функції в загальній структурі суспільного розподілу праці та діяльності.

Соціальна мобільність – постійне переміщення як індивідів, так і груп всередині соціальної структури суспільства як з однієї страти в іншу, так і в рамках тієї самої страти.

Соціальна роль – модель поведінки, яка визначається статусом особи та орієнтована на очікування і вимоги, пов'язані з цим статусом у конкретному суспільстві. Іншими словами, соціальна роль є динамічною або активною складовою статусу.

Соціальна стратифікація – це сукупність розміщених у вертикальному порядку соціальних прошарків, що характеризує прояви соціальної нерівності.

Соціальний інститут – організована система норм, правил, цінностей і структур, яка визначає певний аспект соціального життя і забезпечує відповідність і стабільність в цьому аспекті.

Соціальний статус – позиція, яку особистість займає в соціальній структурі суспільства; визначається на основі різних чинників, таких як професія, освіта, дохід, вік, стать, етнічна приналежність, релігійна приналежність тощо.

Соціальні ролі – набір соціальних очікувань і функцій, пов'язаних із кожним соціальним статусом.

Соціальні спільноти – групи індивідів, які об'єднуються на основі спільних інтересів, цінностей, території, професійних характеристик тощо, утворюючи відносно цілісні об'єднання.

Соціологія – наука про суспільство як цілісний організм, що складається з усіх взаємопов'язаних структур і сфер; це наука, яка вивчає суспільство, його структуру, функції, тенденції розвитку та взаємодію між людьми в суспільних групах та інституціях.

Соціологія глобалізації та глобальних проблем сучасності – наукова дисципліна, яка вивчає соціальні процеси та явища, що виникають у зв'язку з глобалізацією, а також аналізує глобальні проблеми, які виникають на міжнародному рівні і мають вплив на сучасне суспільство.

Соціологія молоді – галузь соціологічного знання, яка спеціалізується на вивченні молоді як соціальної групи в суспільстві.

Соціологія особистості – галузь соціологічного знання, спрямована на вивчення соціальних аспектів і взаємодії індивідів у суспільстві, а також дослідження впливу соціальних умов, структур і процесів на формування і розвиток особистості.

Соціологія сім'ї – спеціальна соціологічна дисципліна, яка вивчає структуру, функції, динаміку і функціонування сім'ї та шлюбно-родинних відносин у конкретних культурних і соціально-економічних умовах.

Спостереження – метод збору первинної інформації шляхом безпосередньої реєстрації дослідником подій, явищ і процесів при їхньому безпосередньому сприйнятті в певний момент за допомогою органів чуття.

Суб'єкт – носій певного роду діяльності; у теорії пізнання – свідома істота, що пізнає.

Субкультура – певний стиль, спосіб життя і мислення окремих соціальних груп всередині суспільства.

Субкультура (молодіжна) – будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, норми і цінності.

Субстанціалізм – принцип у філософії, за яким усю різноманітність явищ природи зводять до чогось постійного, відносно усталеного і самостійно існуючого, до єдиного усталеного начала.

Суспільство (у вузькому соціологічному розумінні) – певна спільнота людей, яка протягом тривалого історичного періоду мешкає на обмеженій території і має свою унікальну культуру та політичну систему керування.

Суспільство (у широкому соціологічному розумінні) – світове співтовариство або світова система, яка має всі форми взаємодій людей на планеті (глобальне суспільство).

Схоластика – філософське вчення, у якому поєднані релігійно-філософські засновки з реалістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Телеологія – вчення про мету, доцільність, за яким усе для чогось призначене, має свою ціль.

Теодицея – «боговиправдання» – релігійно-філософське вчення, яке має на меті усунути суперечності між вірою у всемогутнього справедливого Бога і наявністю на землі «доказу» того, що саме зло є добром.

Теологія (богослов'я) – вчення про Бога, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень Святого письма; виступає догматичним обґрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевиною релігії.

Томізм – філософсько-богословське вчення Т. Аквінського і його послідовників.

Тотожність – рівність деяких предметів, збіг усіх їхніх властивостей, що дає змогу розглядати їх як один і той самий предмет.

Трансцендентальне – поняття, яким у деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості.

Універсали – філософський термін, який вживався для позначення загальних понять (стіл, люди), на відміну від одиничних (конкретний стіл, конкретна людина).

Філософія – теоретичний світогляд, вчення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, людині і суспільстві.

Філософія життя – напрям у так званій некласичній філософії кінця XIX – початку XX століття, представники якого проголосили життя (у біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії.

Форма – зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

Шлюб – історично сформована, узаконена й врегульована суспільством форма стосунків між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права та обов'язки один щодо одного в сексуальній, економічній і господарчо-побутовій сфері.

Персоналії

- Абеляр П'єр **45**
Августин Аврелій **41, 47**
Анаксагор **20-24**
Анаксимандр **17**
Анаксимен **17**
Ансельм Кентерберійський **44**
Арістотель **30-38**
Батлер Джудіт **110**
Бекон Френсіс **48-51**
Бергсон Анрі **81**
Білецький Михайло **111**
Бодрійяр Жан **85, 106**
Вебер Макс **108**
Вернадський Володимир **98**
Гваттарі Фелікс **86**
Гегель Вільгельм Фрідріх **70-73**
Геллс Арлінгтон **110**
Геракліт Ефеський **17**
Гізель Інокентій **91**
Гоббс Томас **51, 52**
Городяненко В. **114**
Дарендорф Ральф **108**
Дезерс Антуан **110**
Декарт Рене **51, 52**
Дельоз Жіль **85**
Демокріт **20**

Дерріда Жак **86**
Дільтей Вільгельм **80**
Донцов Дмитро **97**
Драгоманов Михайло **97**
Дюркгейм Еміль **107, 128**
Емпедокл **20**
Еріксон Ерік **189**
К'єркегор Серен **81**
Камю Альбер **82, 84**
Кант Іммануїл **61-68**
Кониський Георгій **91**
Конт Огюст **100, 107**
Костомаров Микола **94**
Куліш Пантелеймон **94, 95**
Лейбніц Готфрід Вільгельм **55-59**
Липа Юрій **97**
Липинський В'ячеслав **97**
Ліотар Жан-Франсуа **88, 109**
Локк Джон **52**
Манойло Ольга **111**
Маркс Карл **75-77, 103**
Марьян Жан-Люк **110**
Маслоу Абрахам **181**
Михновський Микола **97**
Ніцше Фрідріх **79, 80**
Осадчий Микола **111**
Парменід **18**
Парсонс Талкот **108**
Піфагор **19**

Платон **24-29**
Плотін **39-40**
Полторацький Микола **111**
Потебня Олександр **96**
Прокопович Феофан **91**
Протагор **21**
Росцелін Іоанн **45**
Сартр Жан-Поль **82, 83**
Сковорода Григорій **91**
Сміт Ентоні **157**
Сократ **21, 22, 23**
Сорокін Питирим **109**
Спенсер Герберт **108**
Спіноза Бенедикт (Барух) **55-57**
Фалес **17**
Фома Аквінський **43, 46**
Франко Іван **97**
Фрейд Зигмунд **189, 193**
Фуко Жан-Мішель **85, 110**
Хайдеггер Мартін **82, 83**
Хілл Рубен **172**
Шевченко Тарас **95**
Шопенгауер Артур **79, 80**
Юркевич Памфіл **95**
Яворський Стефан **91**
Ясперс Карл **82**

Алфавітний покажчик

- Антиглобалізм **140**
- Антиномії **65, 66**
- Асиміляція **159**
- Глобалізаційні процеси **138, 140, 141**
- Глобалізація **140, 141**
- Глобалістика **142**
- Глобальні проблеми **144-146**
- Дисфункція соціального інституту **126, 127**
- Дуалізм **15**
- Екзистенціалізм **81**
- Екзогамія **163**
- Експеримент **105**
- Емпіризм **51**
- Емпіричні методи **105**
- Ендогамія **163**
- Етапи розвитку соціології **106**
- Етнос **156**
- Етносоціологія **152**
- Історичні типи світогляду **11, 12**
- Категоричний імператив **66, 67**
- Кирило-Мефодіївське братство **94**
- Концепція «двох натур» **92**
- Мала соціальна група **122**
- Метод аналізу документів **105**
- Метод раціоналістичної дедукції **54**
- Методи соціології **97, 98**

Модус **56-57**
Молодіжна субкультура **196, 197**
Молодь **187**
Монада **58**
Монізм **15**
Націоналізм **148-151**
Нація **156**
Німецька класична філософія **61**
Ноосфера **98**
Об'єкт соціології **94**
Об'єктивний ідеалізм **65**
Онтологія **18**
Опитування **105**
Особистість **166**
Плюралізм **15**
Постмодернізм **85, 107**
Постструктуралізм **109, 110**
Предмет соціології **102**
Предмет філософії **9**
Принцип спорідненості праці **85**
Проміскуїтет **163**
Раціоналізм **52, 53**
Світогляд **10, 11**
Софісти **21, 22**
Соціалізація **183**
Соціальна група **122**
Соціальна мобільність **136**
Соціальна роль **121**
Соціальна спільнота **124, 125**

Соціальна стратифікація **128**
Соціальна структура суспільства **107**
Соціальна філософія К. Маркса **70, 71**
Соціальний інститут **124**
Соціальний статус **120, 136, 180**
Соціологія **92, 93**
Соціологія глобалізації **10, 144**
Соціологія молоді **171, 177**
Соціологія особистості **176, 177**
Соціологія сім'ї **160**
Спостереження **105**
Структура соціології **102**
Субкультура **196**
Суспільство **114, 115**
Суспільство як соціокультурна системи **115**
Сутнісні риси суспільства **116**
Теоретичні методи **97**
Філософія **9, 10**
Філософія життя **79**
Філософія українського духу **91, 97**
Функції соціальних інститутів **102**
Функції соціології **95, 96**
Функції суспільства **125**
Функції філософії **16**
Шлюб **162**

Навчальний посібник

Толстов Іван Вікторович

Даніл'ян Вадим Олегович

ФІЛОСОФІЯ І СОЦІОЛОГІЯ

Відповідальний за випуск Даніл'ян В. О.

Редактор Ібрагімова Н. В.

Підписано до друку 31.10.2023 р.

Умовн. друк. арк. 14,0. Тираж . Замовлення № .

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.